

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXVI

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXVI

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
X

Six Centuries of the Manasija Monastery

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 21–22, 2018

Editorial Board

*Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD,
full member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD
(Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow,
Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić,
PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria);
Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić,
Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang
Steininger, PhD (Graz, Austria)*

Editor-in-Chief
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC
2019

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXVI

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
X

ШЕСТ ВЕКОВА ОД ЗАВРШЕТКА ГРАДЊЕ МАНАСТИРА МАНАСИЈЕ

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 21–22. АВГУСТ 2018

Редакција

*др Сјаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злајка Бојовић,
редовни члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић
(Бања Лука, Република Српска); др Јекаћерина Јакушкина
(Москва, Русија); др Гордана Јовановић (Београд, Србија);
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Сјанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Сјијовић (Београд, Србија);
др Јелица Сјојановић (Никшић, Црна Гора); др Љиљана
Сјошић (Београд, Србија); др Волфганг Шјајнгер (Грац,
Аустрија)*

Главни уредник
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ

2019

Издавачи

Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче

Санела Симић
др Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти

др Злата Бојовић, дописни члан САНУ (Београд, Србија)
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)

ISBN 978-86-82379-84-3

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

- ГОРДАНА Д. СИМИЋ, СВЕТЛАНА М. ВУКАДИНОВИЋ (Београд):
Ушемељење и одбрана манастира Ресаве и могуће епиграфске грађе ушврћења
9
- ГОРДАНА М. ЈОВАНОВИЋ (Београд): *О највишим на фрескама манастира Ресаве (Манасије). Други део*
21
- ГОРДАНА С. ТОМОВИЋ (Београд): *О законодавној делатности деспоина Стефана Лазаревића*
31
- ЗЛАТА Д. БОЈОВИЋ (Београд): *Деспоин Стефан Лазаревић у књижевној и народној традицији*
53
- ЉИЉАНА М. ЈУХАС ГЕОРГИЈЕВСКА (Београд): *Књижевни садржаји у повељама деспоина Стефана Лазаревића*
61
- БРАНКА С. ИВАНИЋ (Београд): *Представе обедовања и прџезног џосућа у Манасији. Први део*
77
- РАДИВОЈ Ђ. РАДИЋ, МАРКО Ј. ШУИЦА (Београд): *Византија и Србија око 1418. године*
95
- ВИКТОР Д. САВИЋ (Београд): *Промена владарског џојииса: кнез и деспоин Стефан Лазаревић*
105
- СТАНОЈЕ С. БОЈАНИН (Београд): *„Љубочасан џразник“: свеџковина манастира Ресаве у Житију Стефана Лазаревића од Константинина Философа*
123
- ТОМИСЛАВ Ж. ЈОВАНОВИЋ (Београд): *Нови џреџиси Канџакузинове Молитве Богородици*
145
- БРАНИСЛАВ Ј. ЦВЕТКОВИЋ (Јагодина–Београд): *Владарски џорџреџи у Рамаћи*
179

МИЛОШ Б. ИВАНОВИЋ (Београд): *Стефан Лазаревић у културним
списима о кнезу Лазару*
213

БОРИС Ж. БАБИЋ (Бања Лука): *Солун у Животу деспота Стефана
Лазаревића од Константина Филозофа*
225

АНЂЕЛА Ђ. ГАВРИЛОВИЋ (Београд): *О иконографским
специфичностима сцене визија Светог Петра Александријског
у цркви Свете Тројице у Ресави*
237

МИЛИВОЈЕ С. СПАСИЋ (Београд): *Милош Црњански
о Светом Сави*
251

КСЕНИЈА В. МИЛОВАНОВИЋ (Београд): *Прејиси дела о Светом
кнезу Лазару у рукописној збирци манастира Хиландара*
267

ПРИЛОГ

СИЛВАНА Н. ЦАКИЋ (Деспотовац): *Библиотека манастира
Манасије*
277

Трибина „ДВА ВЕКА ОД ПРВОГ ИЗДАЊА ВУКОВОГ СРПСКОГ
РЈЕЧНИКА“, 22. АВГУСТ 2018. ГОДИНЕ

РАДА Р. СТИЈОВИЋ (Београд): *Вуков Рјечник – двеста година
од објављивања (1818–2018)*
283

НАТАША С. ВУЛОВИЋ (Београд): *Изложба „Српска лексикографија
од Вука до данас“*
291

МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ (Београд): *Ресави и прво
издање Српског рјечника Вука Стефановића Караџића*
303

ХРОНИКА

САНЕЛА Р. СИМИЋ (Деспотовац): *Хроника XXVI Дана српскога
духовног преображења. Дани у славу десетог*
315

*СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ*

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Гордана Д. Симић,
Светлана М. Вукадиновић*
(Републички завод за заштиту
споменика културе, Београд)**

УДК: 726.71(497.11)
321.17:929 Стефан Лазаревић

УТЕМЕЉЕЊЕ И ОДБРАНА МАНАСТИРА РЕСАВЕ И МОГУЋЕ ЕТАПЕ ГРАДЊЕ УТВРЂЕЊА

Рад на истраживању и заштити манастира Ресаве пружио је нове податке о градњи његовог утврђења, те се у овом раду анализирају и хронолошки одређују грађевинске фазе. Манастирско утврђење разматрано је у контексту оновремених фортификација у средњовековној Србији, при чему се настојало да се утврде паралеле и утицаји у његовом концепирању, што је довело до закључка да највише сличности има са цитаделом Новог Брда. Истовремено разматра се и идеја ктитора деспота Стефана Лазаревића о устројству задужбине и потреби да се она посебно утврди.

Кључне речи: манастирско утврђење, кула, бедем, машикуле, спољни бедем, Ново Брдо, манастир Ресаве.

Дугогодишњи рад на заштити и обнови утврђења манастира Ресаве пратила су и опсежна архитектонска истраживања, која су пружила многобројне податке о његовим првобитним одбрамбеним структурама. Све је допринело и сагледавању њиховог некадашњег облика, а потом и поузданом поступку рестаурације. Истовремено, као сваком истраживачу, наметала су нам се и нека друга, не мање важна а веома занимљива питања, попут оних каква је заправо била почетна замисао деспота Стефана о устројству његове задужбине, какав је програм и план осмислио и, коначно, како је цео тај обимни подухват остварио. Могуће одговоре на ова питања морали смо да тражимо у нешто ши-

---

* gordanasimicbgd@gmail.com; svetlana.vukadinovic@heritage.gov.rs

** Овај рад је сажети приказ закључних разматрања студије: Г. Симић, С. Вукадиновић, *Утврђење манастира Ресаве, од замисли до остварења*, Београд, 2018, чије штампање је омогућило Министарство културе и информисања Републике Србије.

рем контексту, како бисмо можда проникли у идеју ктитора о изградњи задужбине.

Одлука деспота Стефана да сагради задужбину са храмом у коме ће почивати проистекла је свакако из жеље да и он лично настави ктиторску традицију Немањића, на чије су се корене и порекло позивали Хребелановићи. Она је засигурно била одраз његовог односа и поштовања светородне лозе Немањића, као и светог родитеља – кнеза Лазара. О тој искреној жељи, тражењу и избору најбољег места за оснивање манастира, односно „жељене обитељи“, детаљно је писао његов биограф Константин Филозоф.¹

Владарска идеологија деспота Стефана Лазаревића, коју поткрепљују тумачења савремених историчара, била је заснована на два подједнако значајна аспекта – на владарском и монашком. Први аспект се односио на земаљски, а други на небески, односно монашко-аскетски, при чему је та аскетска компонента, надахнута византијском праксом, у ствари, била одраз његовог поштовања светих претходника. Оба аспекта сустицала су се у идеалном устројству „светог места“, односно вишњем Јерусалиму,² приликом чега је потреба за сакрализацијом простора деспотовине имала за циљ да јој првенствено обезбеди божанску заштиту, пре свега престолом Београду, а потом и његовој задужбини – манастиру Ресави.³

Истраживања су показала да је управо на овој идеологији утемељена деспотова задужбина, која је требало да буде оличење и симболички концепт сакралног и земаљског. Почетна замисао ктитора садржала је, без сумње, жељу да манастир буде посебно заштићен и утврђен, што је укупан програм чинило много захтевнијим и сложенијим. С једне стране, требало је остварити духовни смисао монашке обитељи у сакралном простору, а с друге, обезбедити манастиру земаљске потребе заштите и сигурности, које би по изгледу његовог утврђења требало да дочарају слику идеалног града и представу Јерусалима.

Посматрајући у тој равни манастир Ресаву, сматрамо да неке уочене правилности допуштају претпоставке о првобитној намери његовог ктитора, предлошку програма и замисли градитеља. Тако, рецимо, видимо да у хоризонталном плану манастир Ресаву у највећој

¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига једанаеста, прир. Г. Јовановић, Београд, 1989, 103.

² С. Марјановић-Душанић, *Династија и светиоси у доба породице Лазаревић*, Зборник радова Византолошког института XLIII, Београд, 2006, 77.

³ Ј. Ердељан, *Београд као нови Јерусалим. Размишљања о рецепцији једног ѿвојоса у доба деспота Стефана Лазаревића*, Зборник радова Византолошког института XLIII, Београд, 2006, 108.

мери подражава старије средњовековне узор, који се ослањају на кружни или приближно кружни облик манастирског насеља. Прототип је свакако био план манастира Студенице, у коме је храм имао централни положај и око кога су биле распоређене све остале манастирске грађевине, наслоњене на обзиђе, укључујући и трпезарију. То је био случај и са манастирима заснованим током XIII века (Градац, Сопоћани, Милешева).⁴ Међутим, током XIV века уочавају се и извесна одступања од овог општеприхваћеног плана, која се огледају, пре свега, у положају трпезарије као друге по важности грађевине после храма. Она се тада лоцира као самостални и слободностојећи објекат, чиме јој се истиче посебни значај у оквиру манастирског насеља. Трпезарије су у том периоду грађене као пространа здања, репрезентативног карактера, издуженог облика, са апсидом, у којој су монаси после службе у цркви ободовали уз продужену молитву. Својом главном фасадом оне су биле окренуте ка цркви, а у њој се налазио главни улаз, најчешће испод трема. Овакав положај трпезарија срећемо у манастирима Бањској, Светим арханђелима код Призрена, Раваници и Ресави, а њихов положај у односу на храм је потпуно различит.⁵

Монументална трпезарија манастира Ресаве, која је иначе највећа средњовековна трпезарија, лоцирана је јужно од цркве, и то у готово паралелном односу са њом. Ако је окосница плана био храм, размаравањем смо утврдили да се на истој осовинској удаљености од њега налазе трпезарија и манастирски пирг, лоцирани очигледно као објекти следећи по важности у комплексу. Како је планирање обзиђа претпостављало кружну форму, очекивало би се да се замишљени центар утврђеног простора налазио на половини распона између цркве и трпезарије, што овде није случај. Разлог томе је, верујемо, претходно планирана позиција капије, као најзначајније грађевине одбране манастира после главне куле. Даљим размаравањем смо утврдили да је капија осовински померена према трпезарији, односно да је њена замишљена осовина удаљена $\frac{3}{4}$ распона од цркве и $\frac{1}{4}$ од трпезарије, што је довело до померања замишљеног центра. Чини се да је то био добро осмишљен и оправдан потез, којим је ктитор желео да истакне доминантан положај храма у ситуацији када он није централна грађевина, а чиме је план приближио старијим обрасцима средњовековних задужбина. У оквиру тако претпостављеног схематског плана, у сваком сегменту круга налазиле би се по две куле – укупно осам, главна кула одбране звана

⁴ С. Поповић, Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији, Београд, 1994, 67–96.

⁵ Г. Симић, Византијски модел српског манастира: градитељско-организациони концепт, у: Византијско наслеђе и српска уметност I, гл. ур. Љ. Максимовић, Ј. Триван, ур. Д. Поповић, Д. Војводић, Београд, 2016, 73.

Деспотова кула и две куле које су браниле капију, што значи једанаест кула. Сматрамо да је ово морао бити претходно припремљен план, који је обухватио све сегменте жељеног програма ктитора.

Постојеће одбрамбене структуре показују да се одбрана манастира ослањала на дотадашња позната искуства и постојећа фортификациона решења, уз тежњу да се она побољшају и унапреде. Главна одбрана манастира одвијала се са бедема и кула. Новину представља облик кула, које су све издуженог правоугаоног облика, истурене из равни бедема за око 8 до 8,5 m. Њихови зидови су знатно масивнији, а посебно они чеони, истурени, чија ширина досеже до чак 4 m. Висина кула је повећана и креће се око 21 m мерено од некадашњег нивоа манастирске порте до њихове завршне платформе.

Исто се односи и на бедеме, чија је ширина повећана на 3,2 m, а висина им је досезала до око 12 m, што до тада није било уобичајено. На бедеме се ступало искључиво из кула, јер, како су истраживања показала, нису постојала никаква дрвена или зидана степеништа за излаз на њихову шетну стазу. То је браниоцима истовремено омогућавало континуално кретање по њима, регруписавање и целисходну одбрану.

Значјна новина је и да је испред главне линије одбране са кула и бедема подигнут нешто нижи спољни зид, који је обезбеђивао двостепену одбрану и који је изграђен готово око целог утврђења. Истина, појава спољног бедема среће се и код нешто старијих утврђења, попут Крушевачког града, манастира Раванице и Београда. У манастиру Ресави он се појављује у знатно развијенијем облику, што се огледа, пре свега, у његовој траси, која доследно прати облике кула и бедема и чија дужина износи око 540 m, а потом и у нешто повећаној висини и издигнутој шетној стази у односу на ниво скривеног пута. И овај бедем се завршавао парапетом са зупцима. Испред бедема је био прокопан суви ров, који се завршавао зиданом контраескарпом.⁶

Разматрајући могуће паралеле са другим утврђењима средњовековне Србије тога доба, закључили смо да утврђење манастира Ресаве највише сличности има са Београдском тврђавом. То је разумљиво, када се зна да је деспот Стефан почетком XV века предузимао обимне радове на фортификацирању Београда, при којима је у одбрану уводио и нека нова решења.

Ипак, оправдано се поставља питање да ли је, можда, деспот имао и неки предлог плана који му је био узор и на који се угледао при конципирању одбране своје задужбине. Одговор на ово питање

⁶ Г. Симић, *Утврђење манастира Манасије и његов значај у архитектури средњовековне Србије*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности III*, Дани српскога духовног преображења XIX, ур. Г. Јовановић, Деспотовац, 2012, 162–166.

пружили су резултати најновијих археолошких и архитектонских истраживања цитаделе града Новог Брда, који су потврдили да управо са њом манастир Ресаве има упечатљиве сличности. Упоредном анализом система одбране и конструкције појединих грађевина дошли смо до закључка да је цитадела Новог Брда била непосредни узор у фортификационом обликовању обзиђа манастира Ресаве. У прилог томе стоје и чињенице да је и деспот Стефан био поседник Новог Брда, те да је у њему више пута боравио, па је логичан закључак да су му свакако биле добро познате новобрдске фортификације, саграђене скоро једно столеће пре Ресаве.

Цитадела Новог Брда је скоро правилног облика елипсе, а распоред кула је равномеран, али је њихов број знатно мањи него у Ресави, што је разумљиво с обзиром на величину брањеног простора. Куле су до нивоа бедема затворене и надвисују их само за једну етажу, што се показало да је првобитно и у Ресави био случај. Бедеми су висине око 10 m и на њих се излазило искључиво из кула. На бедемима је била континуална комуникација, попут Ресаве, а из система је била изузета главна кула. Капија је такође смештена између две куле ради боље заштите. Испред главних бедема и кула постоје остаци спољног бедема, који такође прати трасу и правце њихових зидова и који је у подножју имао косу ескарпу.⁷ Ове анализе указују на то да је концепт одбране манастира Ресаве заснован по угледу на фортификације цитаделе Новог Брда, чији је план директно подражавао, али и у извесној мери настојао да га осавремени.

Изградња манастира Ресаве, као сложено осмишљеног и утврђеног манастирског комплекса, била је свакако замашан и захтеван подухват. Досадашња истраживања су показала да је сам чин оснивања манастира у средњовековној Србији подразумевао обележавање укупног сакралног простора, при чему је лоцирање и утемељење храма било најзначајније.⁸ О том чину сведочи и Константин Филозоф, који каже да деспот Стефан, „нашавши најприкладније најбоље (место) где је требало да буде црква, помоливши се приступи делу; и положи основ у име Свете тројице“.⁹

Поуздано не знамо како је организована изградња манастира, али претпостављамо да се после обележавања храма и укупног сакралног простора приступило паралелном грађењу и манастирског обзиђа.

⁷ М. Поповић, *Циџадела града Новог Брда*, Гласник Друштва конзерватора Србије 40, Београд, 2016, 74–80; Г. Симић, С. Радовановић, *Циџадела Новог Брда – истраживања, заштитна, могућности*, у: Одрживи развој археолошких локалитета Арача 2017, ур. С. Бакић, Нови Бечеј, 2017, 209–219.

⁸ С. Поповић, *Крст у кругу*, 30.

⁹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 103.

Верујемо да су према плану обележена места и распоред кула, те да је у првој етапи изграђено главно обзиђе, које је омогућавало безбедно подизање цркве. Куле су тада имале пет спратова и биле су високе око 16 m, а само су једном етажом надвишавале бедеме, што се огледа на већини кула. Бедеми су били високи око 12 m и у њима су изведени одбрамбени балкони – машикуле. Оправдано се поставља питање зашто машикуле нису тада изведене и у кулама, што нас доводи до претпоставке о томе да оне јесу биле планиране, али у некој следећој етапи.

Улази у приземље две куле у источном сектору потврђују да је већ тада била планирана изградња источног обзиђа, које данас зовемо „мали град“ или „цвингер“. Његови зидови се директно наслањају на бедем и кулу главног обзиђа и оно представља другу етапу градње. Овај простор, величине око 900 m², вероватно је био намењен боравку посаде, која је само у случају потребе имала комуникацију са монашким насељем.

У трећој фази, према нашем мишљењу, око утврђења је саграђен спољни бедем, који се наслања на зидове „цвингера“. Пре његове градње свакако је прокопан суви ров, чије су стране морале бити подзидане, те је према манастирском обзиђу изграђен спољни бедем са ескарпом, а са друге стране рова контраескарпа. Чини се оправданим да су тада надзидане и куле за две етаже и да су на њиховом последњем спрату изведени одбрамбени балкони – машикуле. Међутим, не можемо искључити ни могућност да је можда надзиђивање кула урађено позније, у четвртој фази обликовања манастирског утврђења.

Одређивање хронолошког оквира појединих грађевинских фаза није једноставно, посебно када знамо да се то дешавало у веома кратком временском оквиру, свакако мањем од двадесет година. Према историјским изворима знамо да је градњу манастира деспот Стефан започео 1406/1407. године, а да је освећење извршено 1418. године. Сигурно је да је за тих једанаест година, од почетка градње до освећења, морало бити изграђено макар главно манастирско обзиђе са нижим кулама и „цвингером“, као једна заокружена фортификациона целина за одбрану манастирског насеља, у којој су већ саграђене црква, трпезарија и монашке келије. То би онда значило да су спољни бедем и ров, као и надзиђивање кула, изведени у годинама после освећења, значи између 1418. и 1425/1426. године, свакако пре деспотове смрти. Друго могуће решење је да је до освећења реализован укупно осмишљен програм, а да је само после освећања, а пре деспотове смрти, изведено надзиђивање кула. Нажалост, за сада ове претпоставке остају у домену хипотезе.

У покушају да ипак дођемо до евентуално могућег решења упустили смо се у обрачун количина изведених радова. Прорачун нам је

показао да је у нашој првој претпостављеној варијанти било неопходно да се сагради најмање 26.000 m³ зидова кула, бедема и „цвингера“, не рачунајући при томе ископе и зидање њихових темеља. Потом је у другој фази извршен ископ око 11.000 m³ земље за формирање рова, па је изграђено још око 12.000 m³ спољног бедема и контраескарпе, што је укупно око 40.000 m³ зидова. Наравно да су оволики радови захтевали и ванредну организацију, од обезбеђења и допремања грађевинског материјала, до надгледања њиховог извођења. Не треба занемарити ни чињеницу да је истовремено, поред камена за зидање, требало обезбедити и камен за печење креча, као и песак и потребну дрвну грађу. Морамо да истакнемо да је за изградњу само 1.000 m³ зидова просечне ширине 3 m неопходно 1.250 m³ камена, 145 t креча и око 320 m³ песка, што, када се помножи бројем 40, указује на озбиљност и обим градитељског захвата. Данас не можемо ни да претпоставимо како је изгледала околина манастира у време његове изградње и на којим се све локацијама припремао грађевински материјал, могуће од данашњег Деспотовца до Стрмостена и Стењевца, од Буковца до Пањевца, као и из којих су све села становници учествовали у градњи манастира.

Ипак, без обзира на све изнете претпоставке и прорачуне, верујемо да је деспот Стефан Лазаревић целовито осмислио своју задужбину. Његова почетна идеја била је засигурно окосница јединственог плана, који је у свом коначном облику он доследно реализовао, без обзира на наше претпостављене етапе грађења.

Манастир Ресава, као последња владарска задужбина средњовековне Србије, у том светлу представља јединствен пример утврђеног манастира. Он је одлика једне идеје и једне идеологије, којом ће се вероватно бавити и наредне генерације историчара, историчара архитектуре и уметности.

Gordana D. Simić, Svetlana M. Vukadinović

THE FOUNDATION AND DEFENCE OF THE RESAVA MONASTERY AND POSSIBLE STAGES OF CONSTRUCTION

S u m m a r y

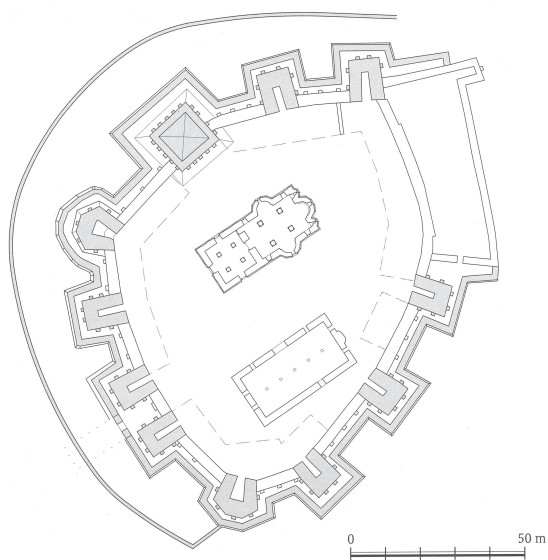
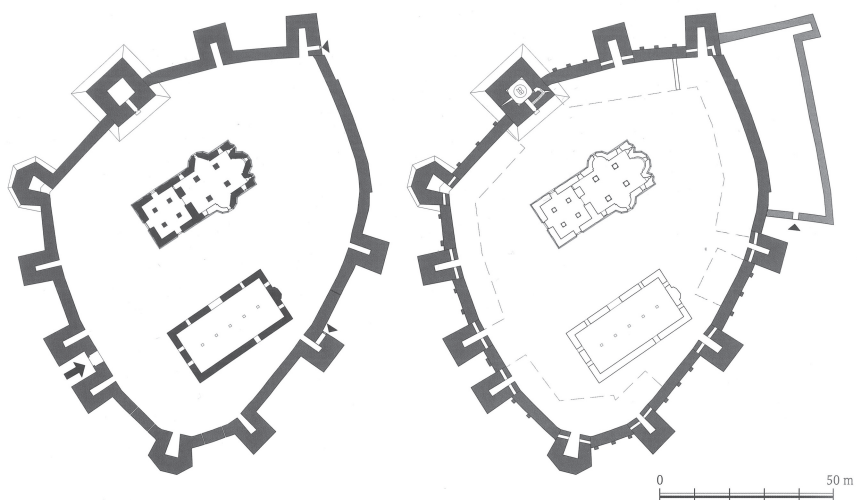
Up to date research on the Resava monastery fortification provided important information of the defence system, certain defence structures along with their original appearance, as well as the con-

templation of the stages of its construction. It can be concluded that the monastery fortification has been built in at least three stages, the first two of which – the construction of the main defence and the “zwinger”, can be chronologically determined to the period starting with the beginig of the construction in 1406/7, up to the consecration in 1418. The digging of the dry ditch and the construction of the external ramparts, along with building of the additional floors of the towers has most likely been executed in the third phase, in the period between 1418 and 1425/6, before the death of Despot Stefan Lazarevic in 1427. However, the possibility that the entire monastery fortification has been fully formed by 1418, while the towers have had additional floors built up after the consecration and during Despot’s life, cannot be excluded.

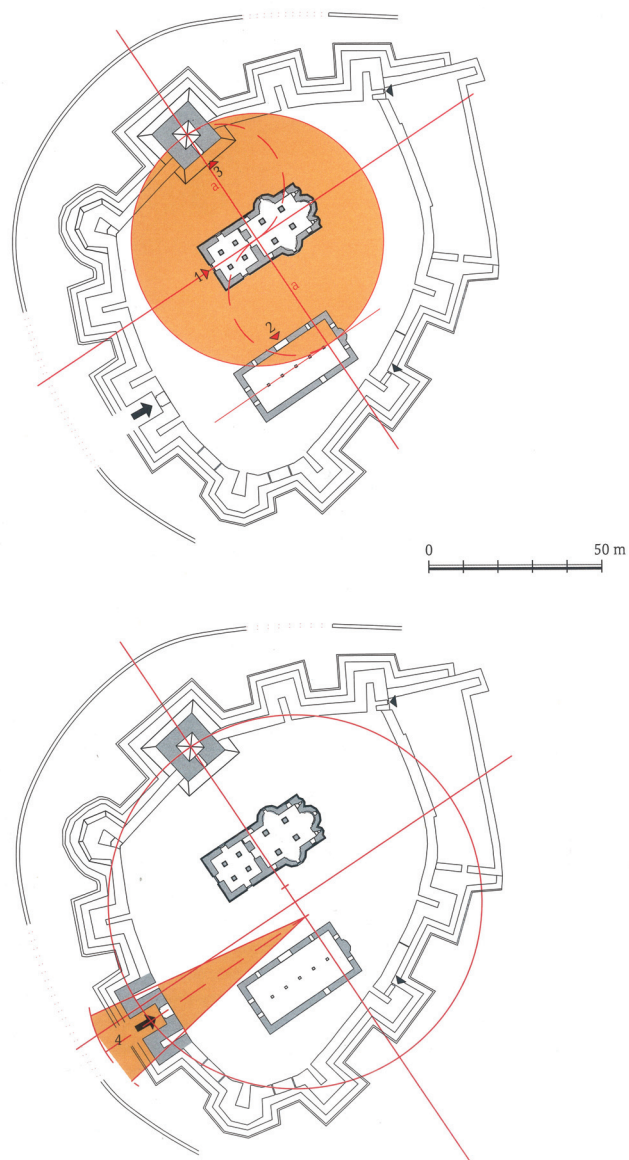
When considering the founder’s concept of the form of his endowment, it can be concluded that Despot Stefan aspired to imitate earlier mediaeval models of the Nemanjic dynasty, in regards to the ground plan as well as the layout of the monastery structures. He was primarily ensuring that spiritual needs at the sacral space are provided for the monastic community, along with the earthly needs related to the protection and safety, which, according to the fortification appearance, should convey the message of an ideal town and the Heavenly Jerusalem. Regarded in this light, Resava monastery represents the unique example of a fortified monastery, built and executed upon Despot Stefan’s ruling ideology, which was the backbone of the composition of his endowment.

Keywords: monastery fortification, tower, the ramparts, machicolations, external rampart, Novo Brdo fortress, Resava monastery.

Сл. 1. Фазе изградње манастирског утврђења

Сл. 2. Претпостављена идеална схема манастирског насеља
а) положај најзначајнијих грађевина: 1. црква, 2. трпезарија, 3. главна кула
б) позиционирање улаза – капије

Сл. 3. Данашњи изглед манастирског утврђења

Гордана М. Јовановић*
(Филолошки факултет
Универзитета у Београду)**

УДК: 091.3=163.1”14”
75.052.046.3(497.11)

О НАТПИСИМА НА ФРЕСКАМА МОНАСТИРА РЕСАВЕ (МОНАСИЈЕ)

ДРУГИ ДЕО

Овај други део рада, чији је наслов *О најпјисима на фрескама манасџира Ресаве (Манасије)*, има за циљ да употпуни и макар делимично заокружи читаву проблематику везану за натписе на ресавском фреско-сликарству и да одреди њихово место – у ортографском и језичком смислу – у српској писмености. Несумњиво је да су натписи српскословенски (грчких нема), да је заступљена „рашка правописна школа“ и да су макар неки од мајстора који су осликавали живопис били „екавци“.

Кључне речи: живопис манастира Манасије, натписи на фрескама, текстови на свицима, „рашка школа“, „ресавска школа“, глас *јаџи*.

У првом делу рада, који се појавио у зборнику за 2018.¹ годину, обрађени су натписи у калоти главне куполе и у пандантифима. У овом, другом делу рада наведеног наслова коментарисаће се натписи у олтарском делу храма, где се живопис најбоље очувао. О олтарском живопису детаљно је писао Л. Мирковић,² као, уосталом, и о читавом ресавском живопису. Значајна је и монографија С. Томића и Р. Николића,

---

* gocagesavka@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Г. Јовановић, *О најпјисима на фрескама манасџира Ресаве (Манасије)*. *Први део*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX*, Дани српскога духовног преображења XXV, ур. Г. Јовановић, Деспотовац–Београд, 2018, 11–27.

² В. монографију тројице аутора: Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасџир Манасија*, Београд, 1928. Мирковићев део насловљен је овако: *Живопис – др. Лазар Мирковић*, 37–56.

а у последње време доста је писала о ресавском живопису и Јадранка Проловић.³

Оно што експлицитно није речено у првом делу, а што ће Р. Николић нарочито истаћи у коауторској монографији јесте, прво, да се живопис Манасије могао остварити само „снажном индивидуалношћу једног уметника, односно његове радионице“, друго, фреске су осликане захваљујући свим члановима те мајсторске радионице – „сав посао на живописању цркве тешко да би могао да изведе сам мајстор, без помоћи својих сарадника“,⁴ треће, тачно се знало шта ко од мајсторових помоћника ради: „Једни су припремали фреско малтер, други су одабирали и мешали боје, бојили позадину и давали основну бојену подлогу на композицијама и фигурама које је главни мајстор претходно оштрим врхом скицирао на влажном фреско слоју, трећи су изводили орнаментичку и позлату, али завршне сликарске радове изводио је главни мајстор.“⁵

Међутим, оно што је изузетно важно истаћи кад је реч о натписима у манастиру Ресави јесте Николићев закључак да: „нигде у српском средњовековном фреско сликарству натписи нису изведени с таквом вештином као у Манасији. Рукопис главног мајстора свуда је присутан. Она слова која је он исписао на свитку пророка Софонија и Соломона, када је насликао светитеље како пишу, уочиће се на сваком месту где се сачувао писани текст“. И следећа ствар је веома важна, а тиче се саме технике исписивања и сваке речи и сваког посебног слова. Наиме, „технички је неизводљиво да неко после мајстора који је насликао руку пророка како исписује текст, допише накнадно речи које ће се тачно завршити онде где је сликар насликао перо“. Оваква тврдња, коју изриче Р. Николић, морала би се односити на читав ресавски живопис.

И одмах би дошло и следеће питање: како је изгледала развојна линија – почевши од натписа исписаних на грчком језику, преко натписа мешовитог типа (српско-грчких), па све до српскословенских.

Овим се бавио наш истакнути историчар уметност В. Ђурић. У свом раду *Најстарији живопис испоснице јусиножићева Петра Коришког*⁶ посветио је доста простора овом питању. Пишући о испосници Петра Коришког, Ђурић ће рећи да су сви натписи у црквама које су се налазиле на територији српских држава пре него што је створена

³ С. Томић, Р. Николић, *Манасија. Историја – живопис*, Саопштења VI, Београд, 1964. О живопису на стр. 47–97. В., нпр., рад Проловићеве под насловом *Сликани програм куйола и њошкуйолних ѡросѡора у цркви манасѡира Ресаве*, Зограф 32, Београд, 2008, 131–150.

⁴ С. Томић, Р. Николић, *Манасија. Историја – живопис*, 86–87.

⁵ *Исто*, 87.

⁶ В. Ђурић, *Најстарији живопис испоснице јусиножићева Петра Коришког*, Зборник радова Византолошког института V, Београд, 1958.

аутокефална Српска црква (1219) били исписани на грчком, односно латинском језику.⁷ Такав је случај са натписима у цркви Светог Петра, на остацима фресака у Ђурђевићевим ступовима, у цркви Ризе Богородице у Бијелој у Боки Которској и цркви Светог Михаила у Стону. Кад је реч о Охридској архиепископији, у чијем саставу је била и црква средњовековне Рашке пре него што је образована самостална Српска архиепископија под управом Светога Саве, натписи над светитељима увек су грчки. У границама Барске надбискупије, у чијем су саставу били и поједини делови српске државе, натписи су били редовно на латинском. Изузетак је начинио Свети Сава, који је припремао велику реорганизацију Српске цркве, па је за време док је он био игуман манастира Студенице и кад је уз помоћ своје браће, великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана, „радио на осликовању фресака Богородичине цркве, задужбине њиховог оца Стефана Немање, 1209 године, сва имена светитеља била су исписана српским језиком и златним словима“.⁸ И још једну ствар, која је веома важна, истиче В. Ђурић, а то је да је „у области писања богослужбених књига на словенском језику, код Срба [...] подухват почео знатно раније него у монументалном сликарству“.⁹ Наш истакнути историчар уметности подвући ће још једну чињеницу: све од успостављања архиепископије 1219. године, па све до пада Смедерева 1459. године „у првобитним границама српске архиепископије, ретко је долазило до изузетака: сви натписи на фрескама били су исписани старим српским језиком“.¹⁰

Импозантан је број српских цркава и манастира у којима су натписи око светитеља и изнад композиција искључиво српски. То су: у „Милешеви, јужној кули св. Николе Куршумлијског, (у) св. Николи у Студеници, Морачи, свим трима црквама Пећке патријаршије (иако је у св. Димитрију потпис сликара на грчком), Сопотанима, Грацу (на Ибру), Давидовици, Ариљу, (на) трећем слоју живописа у св. Петру у Расу, (у) Богородици Љевишкој, (на) слоју из Милутиновог доба у Жичи, Краљевој цркви у Студеници, на новооткривеном живопису из истог времена у св. Петру у Бијелом Пољу, Белој цркви Каранској, Дечанима,¹¹ Добруну, ’Југ Богдановој цркви’ у Прокупљу, ’Сретењу’ код

⁷ *Истио*, 185.

⁸ *Истио*, 186. Курзив је мој. Напомињем истовремено да термин „српски језик“ који употребљава В. Ђурић треба схватити као *српскословенски језик (као српску редакцију старословенског језика)*, а не као неку варијанту говорног народног српског језика.

⁹ *Истио*.

¹⁰ *Истио*.

¹¹ У овом чланку (в. нап. 6) В. Ђурић је грешком унео да су натписи у Дечанима искључиво српски; међутим, у Дечанима има и нешто грчких натписа, што В.

Ушћа на Ибру, Вагамешу, Речанима, Рамаћи, Раваници, Новој Павлици, Сисојевцу, Велућу, Руденици, Љубостињи (иако је потпис сликара грчки), Копорину, Каленићу, Ресави и Палежу. У њима је сачуван сав живопис из Средњег века а са територије првобитне Савине архиепископије.¹²

Зашто је ова чињеница важна? Најпре и првенствено због тога што су натписи на фрескама били сагласни са српскословенским језиком – српском варијантом старословенског, ћирилометодијевог језика, којим се у тим црквама и манастирима богослужило. Разумљив језик богослужења требало је да буде усаглашен са језиком натписа над светитељима и над библијским сценама. Са освајањима грчких области у Македонији, из времена краља Милутина, када се границе српске државе шире преко граница Српске архиепископије и захватају пределе који су под јурисдикцијом охридског архиепископа, у задужбинама српске властеле и српских владара у Македонији јављају се или чисто грчки или мешовити словенско-грчки натписи. Истина, треба рећи да српско племство и српски владари веома ретко дозвољавају да инскрипције на грчком језику буду искључиво исписане на зидовима њихових цркава и манастира, али се ипак узимала у обзир традиција која је владала у „бившим областима друге архиепископије где подижу своје задужбине. Отуд нема ни примера да су исписивања на монументалном сликарству извођена искључиво старосрпски.“¹³

У раду са насловом *Непознати сџоменици средњовековног сликарства у Мејхохији*¹⁴ В. Ђурић пише и о цркви Богородице Одигитрије,

Ђурић исправља у свом чланку *Непознати сџоменици средњовековног сликарства у Мејхохији*, Старине Косова и Метохије II–III, Приштина, 1963.

¹² Пошто је од никејског цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена исходовао самосталност Српске цркве, која добија ранг архиепископије, Сава Немањић бива посвећен за прво архиепископа те нове аутокефалне цркве и добија титулу „архиепископ свим српским и поморским земљама“.

До године 1219. највећи део територије српске државе био је под јурисдикцијом Охридске архиепископије и ова архиепископија имала је три епископије на територији српске државе: Рашку, Призренску и Липљанску, чији су епископи били Грци. Као аутокефална архиепископија, Српска црква била је издвојена из јурисдикције Охридске архиепископије.

Вративши се у Србију из Никеје 1219. или почетком 1229. године, Свети Сава се прихвата организације Српске цркве. Осим три старе епископије (Рашка, са седиштем у цркви Светог Петра у Расу код Новог Пазара, Призренска, са седиштем у цркви Свете Богородице у Призрену, и Липљанска, са седиштем у цркви Свете Богородице у Липљану), Свети Сава оснива још осам нових, тако да новоуспостављена Српска архиепископија има 11 епархија. Период архиепископије Српске православне цркве трајао је од 1219. до 1346. године.

¹³ В. Ђурић, *Најстарији живопис исјоснице јусџиножсџијеља Пејтра Коршког*, 187. И овде би уместо „старосрпски“ требало рећи „српскословенски“.

¹⁴ В. Ђурић, *Непознати сџоменици средњовековног сликарства у Мејхохији*, 64–65.

задужбини великог казнаца Јована Драгослава из 1315. године у селу Муштушту, и наводи да су све фреске које су се сачувале „сликане [...] на светлоплавој основи, сви натписи су бели, а ореоле су свуда жуте. Остаци натписа с именима архијереја су грчки. Вероватно су у декорацији они били мешани: грчки и словенски, што је чест случај у призренској епископији“¹⁵ а Призренска епископија припадала је раније Охридској архиепископији. Током времена, са измењеним политичким и црквеним приликама, мењају се и границе Охридске архиепископије. Тако ће, нпр., са оснивањем аутокефалне Српске цркве 1219. године под њену духовну власт потпасти „све епархије северно од Струмице, Прилепа и Охрида“¹⁶. Није без значаја ни чињеница да су велика „већина архиепископа у Охриду вековима [...] били Грци, који су директно постављани и довођени [...] из Цариграда“¹⁷. У тим, дакле, мешовитим грчко-српским натписима на живопису у црквама и манастирима које су подизали српски владари, властела и други достојанственици српске државе јасно се види да се грчка традиција поштује у новоосвојеним областима – Охридска је архиепископија у време краља Милутина у целини дошла под српску управу (крај XIII века), па ће у наредних стотину година српски утицај бити веома присутан, а сви архиепископи и епископи биће Срби.

Погледајмо, после овог опширног, али неопходног увода, у традицију писања натписа на живописима наших цркава и манастира, каква је ситуација са ресавским натписима, и то баш у олтарском простору, који се и веома добро очувао. Бавећи се генерално ресавским живописом, Л. Мирковић није пропустио да и о живопису и натписима у овом одређеном простору каже понешто, што је свакако драгоценост за даља истраживања и проучавања. Од великог је значаја и важности све оно што је урадио сликар-конзерватор Бранислав Живковић, односно урадио је, између осталог, цртеже фресака и све објавио.¹⁸ Попис живописа дали су и С. Томић и Р. Николић у својој монографији о манастиру Ресави.¹⁹ Овим сам се такође користила у свом раду, али основа ми је био Живковићев рад, који, осим цртежа фресака, даје и натписе на њима, као и текстове са свитака светитеља, онако како их је он про-

¹⁵ *Истио*.

¹⁶ *Енциклопедија православања*, 2, Београд, 2002, 1395–1396.

¹⁷ *Истио*, 1396.

¹⁸ Б. Живковић, *Манастир. Цртежи фресака*, Споменици српског сликарства средњег века, 2, Београд, 1983.

¹⁹ С. Томић, Р. Николић у монографији *Манастир. Историја – живопис*, кад је реч о живопису, „осим познатих композиција и фигура, саопштавају и новооткривене као и оне које се пре чишћења и због висине нису могле сагледати“. Аутори су дали и важан податак о томе да после конзерваторских радова извршених 1962. године површина живописа у ресавској цркви износи 690 m².

а што подвлачи и наш истакнути дијалектолог академик Павле Ивић, јесте да „област западног Косова и Метохије спада у оне делове наше језичке територије где је замена Ћ > ε извршена сразмерно рано, још у XIII–XIV веку“.²⁴ Ови примери са ресавског живописа говорили би у прилог тврдњи да је још у XIV веку, а рекла бих већ у његовој првој половини, а по свој прилици и раније, „екавизам“ био утемељен у косовско-ресавском дијалекту, јер ресавски зографи сигурно нису постали екавци захваљујући говору својих родитеља, него је тај „екавски пут“ имао своју прилично дугу развојну путању, а она се преносила са бар неколико колена на потомство.

Ових неколико веома очигледних и добрих примера везаних за *jaīi* наводе на више закључака, или бар веома утемељених претпоставки.

I. У двадесетим годинама XV века, када је зидана и живописана ресавска црква, очигледно је да је изванредно број зографа-мајстора потицао са терена који су већ били у великој мери захваћени „екавизмом“, а можда би се могло рећи и да је процес преласка *jaīia* у *e* у пуној мери био верификован у косовско-ресавском дијалекту, са кога је део мајстора-живописаца потицао, како се усуђујем да претпоставим.

II. Несумњиво је да се „екавизам“ може померити и на сам почетак XIII века,²⁵ о чему би могло сведочити изванредно (пре свега по својим минијатурама) *Призренско јеванђеље*, које је, нажалост, изгорело у пожару у Народној библиотеци 1941. године, али су се неки делови текста сачували – они делови који су остали око минијатура приликом опсецања. На основу сопствених проучавања, М. Ћоровић-Љубинковић је закључила, и то описујући ношњу на минијатурама, нпр. ону у којој је осликан Христос у параболи о Христу сејачу (Мт 13, 24, сл. 6), да она веома подсећа на ношњу наше властеле око средине XIV века.²⁶ То би, према М. Ћоровић-Љубинковић, било и време

²⁴ *Истио*, 105. „Од епохе турских освајања наовамо, а нарочито од XVII в., извршена су велика миграциона кретања у току којих је становништво са Косова и из Метохије продирало преко Копаоника, затим преко Западне Мораве, па онда и преко Велике Мораве, углавном у северном и североисточном правцу. Ови покрети значили су и експанзију косовско-метохијског говора. На овај начин се објашњава необичан издужен облик територије данашњег косовско-ресавског дијалекта“, *истио*, 106, па ће на самом почетку, пишући о косовско-ресавском дијалекту, П. Ивић рећи да „косовско-ресавски дијалекат заузима дуг, али сразмерно узак дијагонално постављен појас од крајњег југозапада до крајњег североистока Србије“, *истио*, 101.

²⁵ Г. Јовановић, *О Призренском четворојеванђељу (ѿокушај даїовања)*, у: Живот и дело академика Павла Ивића, ур. Ј. Планкош, Суботица – Нови Сад – Београд, 2004, 390.

²⁶ М. Ћоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље. Ка ѿроблему његовог даїовања*, Старице н. с. XIX, Београд, 1969, 196–197. У овом раду објављено је свих 36 минијатура.

настанка овог четворојеванђеља. А према мојој језичкој анализи овога споменика, кад је реч о јатовској ситуацији, може се закључити да „норма писања изворног *jaīa* [...] у овом споменику више није норма, него је испољена јасна превласт екавизма“.²⁷ Само у Јеванђељу по Матеју нађено је око 40 примера са *e* уместо *jaīa*, а „једва петнаестак са правилно написаним *jaīom*“.²⁸

Треба, несумњиво, рећи да се у српскословенским споменицима „оваква радикална замена *jaīa* не среће ни у штампаним књигама из XVI в., а камоли раније“.²⁹ Добри српски писари, школовани на ћирилометодијевским узорима, веома дуго су, па вероватно и као екавци, одлично контролисали писање *jaīa*, јер је етимолошке јатовске позиције захтевала и српскословенска норма. О томе нам сведоче богослужбени текстови, а на првом месту јеванђељски, који су и најконзервативнији кад је реч о иновацијама у оквиру старословенског, ћирилометодијевског писаног наслеђа.

Досад, колико ми је познато, о *jaīu* је писано на основу истраживања која су вршена на рукописним, а понешто и на штампаним текстовима. Није ми познат неки рад који би ову проблематику разматрао на основу зидног живописа по нашим црквама и манастирима. Неке занимљиве и важне језичке напомене – не баш у односу на *jaīi* – дао је В. Ђурић, наш истакнути историчар уметности, и оне се односе на нека важна питања писарске природе, нпр., симбиоза грчких и словенских натписа или само грчки натписи на нашем монументалном сликарству,³⁰ што је, несумњиво драгоцено, али је потребно да се овом питању посвете, пре свега, историчари језика.

Могло би се, највероватније, још понешто рећи и о језику, али и о надредним знацима, мада је читава проблематика везана за надредне знаке посебног типа и захтевала би посебна истраживања, што се оставља за неку другу прилику. Овог тренутка ће бити довољно ако се каже да је Константин Филозоф (Константин Костенечки) морао оставити некаквог трага – требало би тако претпоставити – и у писаном програму ресавске цркве, мислим, пре свега, на ортографско-графијске манире. Његов језички спис *Повесїи о словима* садржи, између осталог, одељак насловљен *О нагласцима*, у коме говори и о грчкој метрици, прозодији итд.³¹ Будући да је био Бугарин родом и да се школовао

²⁷ Г. Јовановић, *О Призренском четјоројеванђељу*, 384–385.

²⁸ *Исїо*, 385.

²⁹ *Исїо*.

³⁰ В. Ђурић, *Нејознаїи сїоменици средњовековног сликарсїива у Меїхохији*.

³¹ Константин Филозоф, *Повесїи о словима (Сказаније о ѱисменех)* – изводи. *Жиїије десїоїа Сїефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига једанаеста, прир. Г. Јовановић, Београд, 1989, 65–70.

на језичким традицијама бугарског патријарха Јефtimiја, логично је претпоставити да је понешто покушао пренети и у српску средину, док је живео у најближем окружењу деспота Стефана, његовог мецене и заштитника. Међутим, све то треба веома детаљно и стручно истражити. Оно што је најважније када је реч о натписима у ресавској цркви, јесте да су они исписивани ипак „рашким правописом“, а не ни „ресавским“ ни „постресавским правописом“. Од времена Светога Саве сигурно, али и нешто раније, устаљује се „рашки правопис“, старијег или млађег типа, тако да, условно речено, Константинова „ресавска“ творевина није могла да нађе погодно тло у српској већ стандардизованој писмености (српскословенски језик на штокавској основици), којој нису биле потребне анахроне иновације, које би се прихватањем „ресавског правописа“ неминовно нашле у српским писаним споменицима. И друго, што је веома важно, у натписима у манастиру Манасији има јасних и несумњивих доказа да су мајстори-сликари били „екавци“, можда баш из ресавског краја.

Gordana M. Jovanović

INSCRIPTIONS IN THE FRESCOES OF THE RESAVA MONASTERY (MANASIJA)

Part 2

Summary

The first part of this study, published in the proceedings of the 2017 conference *The Days of Serbian Spiritual Transfiguration*, deals with the inscriptions in the calotte of the main dome and in the pendentives. This paper (i.e. the second part of the study) discusses the inscriptions in the sanctuary, where the frescoes have been best preserved. Along with Lazar Mirković, who covered the frescoes in Resava in a number of publications, these murals were also discussed by S. Tomić and R. Nikolić, and they have recently been analyzed in detail by Jadranka Prolović.

Keywords: mural decoration of the Resava monastery, inscriptions in frescoes, texts on scrolls, “Rascian School”, “Resava School”, sound *yat*.

О ЗАКОНОДАВНОЈ ДЕЛАТНОСТИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

Под теретом двоструког вазалитета државе, кнез и деспот Стефан Лазаревић био је принуђен да спроведе важне реформе и у том циљу донео је низ законских одредби, које су сакупљене у два основна закона: први, о војноуправном уређењу државе, и други, о рударству и граду Ново Брдо. Први закон није сачуван; под називом *Десјојџов закон (канун)* помиње се први пут у турским законским одредбама, а према расположивим изворима чинила би га следећа поглавља: 1. власти и војводе; 2. дажбине и пореске таксе (унче, војница, псуњ); 3. петник; 4. заманица; 5. коморница; 6. кмет и збор. Приказана су основна сазнања о сваком од наведених појмова. Други закон, о рударству и граду Ново Брдо, који је деспот донео 1412. године, сачуван је у богато украшеном ћириличком препису, који је израдио поп Јован, писар и илуминатор из Кратова (1575–1580). Познате су и четири верзије на турском језику (XV и XVI век) и латинички препис из 1638. године. Све верзије су саслушне, а изворни текст почивао је на старом *Саском рударском закону*. Новобрдски законик израдила су 24 рударска стручњака, насликани у минијатури у живописној одећи као судски рударски колегијум. Њихова аутентична живописна одећа, нарочито разноврсне капе, уз нормиране цене делова одеће и обуће у закону о граду Ново Брдо, представљају редак пример грађанске ношње и њене тржишне вредности у српском друштву с почетка XV века.

Кључне речи: законодавна делатност, деспот Стефан Лазаревић, *Десјојџов закон (канун)*, унче, војница, псуњ, заманица, *Законик о рударству и граду Ново Брдо*, српска грађанска ношња XV века.

Током своје дуге владавине, у којој је било више година рата него мира, Стефан Лазаревић, српски кнез (1389–403) и деспот (1403–1427), морао је да се бори против непријатеља у породици, против властеле у својој земљи и заједно са странцима у туђини. Био је многоструко надарен – наочит и мудар, образован и речит, одважан и вешт ратник. Иако

---

* miltomo@bvcom.net

је био наклоњен лепим уметностима и писању, у коме се и сам са успехом опробао, рано је био принуђен да развије особине државника вештог политици и дипломатији; постао је владар великог угледа у својој земљи и ван ње и успео да стекне пријатеље и међу великим и моћним непријатељима. Настојећи да српској држави обезбеди опстанак и мир, свесно је прихватио и извршавао вазалне обавезе према Турцима (од 1393/4) и Угрима (од 1403), али тешки услови двоструког вазалитета захтевали су, пре свега, знатно повећавање војне моћи и неометани и стални прилив новца. Да би се то обезбедило, било је потребно стабилизovati земљу добром организацијом власти и подизањем привредне основе. Плански и промишљено, кнез Стефан се прво постарао за то да изгради идеолошку подлогу своје власти, успостављањем танке нити везе са Немањићима преко биографије и родослова; затим је извршио централизацију власти реформом државног и војног уређења, а потом је донео мере којима је унапредио рударство – важну привредну грану, која је у кратком року могла да донесе велику добит.¹ Промене су спроведене доношењем низа законских одредби, сакупљених у два основна закона: први, о војноуправном уређењу државе, и други, о рударству и о граду Ново Брдо. Други закон сачуван је у свечаном и богато украшеном ћириличком препису, који је близак оригиналном рукопису, док закон о војној управи није сачуван; његов садржај може се делимично сагледати кроз поједине сачуване податке у српским и турским изворима. Под називом *Десџоџов закон (канун)* помиње се први пут једно столеће касније у турским законским одредбама.²

ДЕСПОТОВ ЗАКОН (КАНУН)

Према сведочењу извора о променама и новинама у српској држави, *Десџоџов закон* чинила би следећа поглавља, условно насловљена према материји коју уређују: 1. власти и војводе; 2. дажбине и пореске таксе (унче, војница, псуњ); 3. петник; 4. заманица; 5. коморница; 6. кмет и збор.

1. Власти и војводе

Како савремени српски извори показују, крајем XIV и почетком XV века извршене су важне промене у подели државне територије и управи над њом. Као последица тога, све видове живота у српској држа-

¹ М. А. Пурковић, *Кнез и десџоџ Сџефан Лазаревић*, Београд, 1978; *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 112–113 (М. Благојевић).

² *Закон о рудницима десџоџа Сџефана Лазаревића*, издао и увод написао Никола Радојчић, Београд, 1962; D. Војанић-Лукач, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд, 1974, 27–32 (опширни дефтер Смедеревског санџака из 1516. године), 32 (19, XX *Десџоџов канун*), 140 (*Despot kanun*).

ви прожела је милитаризација земље. Нове територијалне војноуправне јединице, назване *власџи*, под управом војвода, покривале су целу земљу.³ Измене у управи земље нису представљале дуг процес, нове мере донете су хитно, на почетку владавине Стефана Лазаревића, како говори деспотов биограф Константин Филозоф на свој особени алегорички начин, кићеним стилем: „Одмах је, тако рећи од почетка, засадио свој прекрасни врт: једне (постави) да управљају пословима, друге да му буду телохранитељи, што је био најповерљивији (унутрашњи) чин. И други чин је (постојао). И трећи, спољашњи...“⁴ Сажети исказ деспотовог биографа, различито тумачен, без сумње се односи на нову организацију државне управе.⁵ Константин Филозоф у основи описује централизовану поделу земаљске власти, коју су чинили: 1. представници власти као управници (старешине) надлежни за унутрашње послове, што значи за широке масе радно способних људи (делатнике, раднике); 2. телесна стража и одани начелници војске; 3. неименовани трећи чин представљао би врховну власт – владара и његове дворске саветнике. При томе је деспот правним нормама изградио механизме којима су представници власти били чврсто повезани. Узлазно-силазном линијом одговорности власт је била централизована у рукама владара, као што произлази из Константинових речи: „како би трећи били са другима, а други са првима“. Иако Константин не говори непосредно о „властима“, претпоставља се да на њих мисли када описује учеснике државног сабора у Сребрници на Руднику као „благородне свих власти“.⁶

Власти у држави деспота Стефана и деспота Ђурђа називане су по утврђеном граду (Островица, Крушевац, Борач, Петрус, Голубац, Смедерево, Теочак, Тишница), владарском дворцу (Некудим) или жупи (Лепеница).⁷

³ К. Жиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1981, 425 (закључује да се земаљска управа много изменила после 1400. године, називи жупа се губе и замењују их власти; најугледније у војној и грађанској управи је достојанство војводе); М. Динић, „*Власџи*“ за време *Десјојовине*, у: исти, Из српске историје средњег века, Београд, 2003, 219–227; М. Ивановић, *Један поглед на „власџи“ у држави српских десјоја*, у: 600 година манастира Павловац, ур. В. Катић, Н. Марковић, Младеновац, 2017, 169–179.

⁴ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића десјоја српског*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд, 2007, 47; К. Жиречек, *Историја Срба*, II, Београд, 1981, 360 (деспотову поделу, према Константину, чинили су: 1. старешине појединих ресора; 2. чланови телесне страже; 3. чиновници за спољну службу).

⁵ М. Динић, „*Власџи*“ за време *Десјојовине*, 225 (трећи чин односио би се на „власти“ и војводе).

⁶ *Истјо* („и благородни свих власти и свих изабраних“).

⁷ *Истјо*, 221; А. Веселиновић, *Држава српских десјоја*, Београд, 1995, 241–242, 254.

Због повећаних потреба државе за развијеним војним апаратом у условима двоструког вазалства и сталне ратне опасности, војвода, као војни заповедник, добио је сада већа овлашћења, те поред војне, добија и управну функцију на одређеној територији. Помињу се велики војвода, војвода војске, крајишки војвода, кулски војвода. Војводу је постављао и смењивао сам владар. Упоредо са поделом на власти и њиховим бројем расте и број војвода, те се у првој половини XV века помиње више од педесет војвода. Као и власти, војводе се везују за велике градове и рударске центре (Ново Брдо, Рудник, Сребрница). О војводи, његовим правима, дужностима и приходима говоре два законска акта деспота Стефана: *Десјоџов закон (канун)* и *Законик о рударстиву и граду Ново Брдо*. Иако су се односила на две различите области, војно-државну управу и рударство, ова два дела законодавне делатности деспота Стефана преплитала су се и допуњавала.

У *Десјоџовом закону* сложена улога војводе морала је бити тачно дефинисана, слично као у *Закону о Новом Брду*, где се, од 23 члана, у девет чланова говори о војводи: о његовој судској надлежности и приходима од царине назване псуњ, од глоба и других примања. Приходи војводе од царина тачно су нормирани: закон прописује да војвода узима трећину онога дела који је раније припадао у целости царинику. Поред тога, војвода је имао права да суди у споровима између грађана и рудара. Добијао је и одређене поклоне у природи (одећа, обућа, рукавице, вино, стока), чији је несметани прилив био обезбеђен законом.⁸ По одредби турског кануна из 1516. године, којим се налаже да „од сада надаље буде укинут погрешни обичајни закон, познат по имену *Десјоџов закон (Десјоџ канун)*“, ⁹ сваки војвода имао је право на кућу, коју је на одређеном месту подизао и одржавао народ. Канун укида дотадашњу праксу, по којој је војвода, приликом ступања на дужност, имао право на мешину масла и један покровцац, као и на нека друга примања (сено, јечам, кокош).¹⁰

2. Дажбине и пореске таксе

Српске повеље забележиле су важне новине у пореском систему и увођење нових дажбина у време деспота Стефана. На тај начин прикупљана су велика средства неопходна за опремање потребног кон-

⁸ Б. Марковић, *Закон о рудницима десјоџа Стефана Лазаревића. Превод и њравноисторијска ситуација*, Споменик САНУ СХХVI, Београд, 1985, 20–23 (чл. I, II, IV, VIII, IX, XIII, XV, XVI); 52 (2. Суд војводе и кнеза); 54 (приходи војводе).

⁹ Д. Војанић-Лукач, *Jedan rani kanun za vlahе smederevskog sandžaka*, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12, Београд, 1966, 146–160; иста, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 27–32, 140; Г. Томовић, *Десјоџов канун*, у: Средњовековно право код Срба у светлости историјских извора, ур. С. Ћирковић, К. Чавошки, Београд, 2009, 291–300.

¹⁰ Д. Војанић-Лукач, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 30–32 (19, X, XVI).

тингента војске и плаћање данка Турцима од 40.000 дуката.¹¹ Нове дажбине и таксе биле су унче, војница и псуњ.

2.1. Унче

На све становнике расписан је *данак господства* – порез назван унче, који се плаћао двапут годишње, зими и лети, те су постојале зимске и летње унче. Унча је била тежинска мера која је износила дванаести део литре, али обе мере имале су и значење новчане јединице, чију је вредност одређивао број сребрних динара који су се могли исковати од одговарајуће тежине сребра. Литра у Новом Брду тежила је 337,24 gr, а унча 28,1 gr; обрачунска вредност унче износила је 20 динара.¹² Поред основног владарског прихода – соћа, унче су биле нова општа новчана дажбина која је припадала владару. Унче су плаћали и манастири. Изузетно, у повељи манастиру Милешеви (око 1414/1415), деспот Стефан приложена села ослобађа две године од унчи и пет година од свих малих и великих работа, и од свих данака, изузев унчи, а сок (соће), уместо владару, плаћаће манастиру.¹³ Данак од једног дуката, који одговара вредности две унче, летње и зимске, плаћао се и у Зети, а давали су га и Дубровчани који су имали своје баштине у Србији.¹⁴

2.2. Војница

Војница је била још једна дажбина уведена у време деспота Стефана, војни порез намењен формирању, издржавању и опреми војске. Била је обавезна за све и од ње нису била изузета ни властелинства великих манастира, као што је био Хиландар. У хрисовуљи манастиру Хиландару коју је издао 6. јуна 1411. године у Јагодној (Јагодини), деспот Стефан ослобађа приложена села од низа работа и соћа, изузев „војнице и данка господства ми“. Ситуација се променила после три или четири године, па је деспот могао да ослободи села приложена манастиру Милешеви на пет година од свих работа и од војнице.¹⁵ Сличан војници био је и војштатик, војни порез из времена деспота Ђурђа, који је припадао владару и био намењен издржавању војске.¹⁶ Сложено значења саме речи *војница* сачувало се у српском језику, између осталог, као порез који се плаћао уместо војне службе;

¹¹ К. Лиречек, *Историја Срба*, II, 432.

¹² *Латинички њрепис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића: увод, шекси, њревод и коментари*, прир. С. М. Ђирковић, Београд, 2005, 38–40 (литра, унча).

¹³ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, Стари српски архив 2, Лакташи, 2003, 193–203.

¹⁴ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 164–165, 220–221.

¹⁵ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, 198, 199.

¹⁶ *Законски синоменици српских држава средњег века*, прикупио и уредио С. Новаковић, Београд, 1912, 528, 531.

затим, као данак који је за време турске власти у Босни давао сваки мушки становник хришћанин да не би ишао у војску.¹⁷

2.3. Псуњ

У складу са основном реформом државне управе у Српској деспотовини, почетком XV века уведена је нова тржна такса на промет робе и намирница, названа *йсуњ*. Псуњ (грчки *οψώνιον*), византијска натурална дажбина,¹⁸ био је нови, посебан царински порез на продату стоку, вино и другу робу, који се плаћао делом у новцу, делом у натури. У *Законику о рударсџиву и граду Ново Брдо* деспота Стефана псуњ се помиње у прва два члана градског закона, којима се одређује приход војводе од тржне таксе на стоку и вино. Од продаје стоке на тргу на два овчија брва плаћао се 1 динар, а за свако говедо и за сваког црног брава по 1 динар. Становници ван градског метоха, жупљани, давали су псуњ у натури, и то: на 100 црних брава давали су једног најбољег; на 50 овчијих брава давали су једног брава, а за мање од 50 брава плаћали су по 1 динар. Ова дажбина припадала је раније цариницима, а сада се преноси по пола на војводу и кулског војводу, чиме су се знатно увећали приходи војвода и осигурало њихово снабдевање. Док је псуњ на стоку припадао само војводи и кулском војводи, вински псуњ делили су по трећину војвода, кнез и пургари (градски већници). Псуњ на вино плаћали су само они који нису били из градског метоха, и од тога је војводи припадао један део, остали, што значи житељи градског метоха, псуњ нису плаћали ни на шта (чл. II).¹⁹

Псуњ, нову царинску таксу, која је износила 5%, на разне врсте робе плаћали су и Дубровчани, али из њихових жалби се види да је тај проценат бивао и знатно виши. Од јуна до новембра 1407. године Дубровчани су трипут писали својим грађанима који су држали у закуп новобрдску царину због нових тржних такси и оштро су наложили да врате сваком дубровачком трговцу све што је узето као псуњ више од 5%, као и да се та пракса сместа прекине. Поводом тога су испитали више својих племића и друге добре трговце, који су посведочили да никада ниједном Дубровчанину није на робу (*merceria*) био наметан псуњ већи од 5% (*de poner psun ne piu de V per cento*). Нису вредели ни изговори

¹⁷ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, II, САНУ, Београд, 1962, 764, s.v. војница.

¹⁸ У хрисовуљи цара Душана манастиру Зографу на Светој Гори (април 1346) говори се о слободном риболову села Хандак на ушћу реке Струме, уз забрану узимања опсониона и трећине, А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке йовене српских владара*, Београд, 1936, 64–71, стр. 68, ред 46 *οψώνιον*; стр. 69, ред 38 (опсонион = скупљање намирница); 476 *οψώνιον* = набавка животног намирница, нарочито меса и рибе. Податак је преписан из зографске хрисовуље Јована Палеолога из 1342. године.

¹⁹ *Закон о рудницима десиоџа Сџефана Лазаревића*, 51 (I, II), 81 (псуњ = *pensa*).

тројице цариника, Бенка Гундулића, Матеје Крусића и Мароја Станчића, да они не узимају више од прописаног, већ слуге протовестијара и кнеза; наређено им је да се морају држати оних износа царинских такси који су важили када су закупили царину у Новом Брду.²⁰ Као новина везана за приходе војводе и увећање државне благајне од царина, псуњ је био заступљен у *Десџоџовом закону*, по свој прилици, опширније него што је био нормиран у градском закону Новог Брда.

3. Петник

Више података о садржини и саставу *Десџоџовог закона* (*кануна*) сачували су најстарији турски законски прописи из друге половине XV и почетка XVI века, у којима се појављују појмови које су Турци прихватили из српског права и одржали у примени под српским називом: петник, коморница, заманица, збор и кмет.²¹ Док су заманица, збор и кмет добро познати из других српских извора, појмови петник и коморница као да су временом изгубљени и потпуно заборављени. И поред тога, управо петник међу овим појмовима представља корениту промену дотадашње војне праксе и суштину војне реформе, и као такав морао је бити битан део *Десџоџовог закона*.

Организацију средњовековне српске војске чинио је декадни систем формирања одреда и субординације.²² Међутим, стална опасност за опстанак деспотовине, а нарочито обавезно учешће српске војске у ратним операцијама на страни Турака или Угара, нагнали су деспота Стефана да преполови број од десет кућа које су давале по једног војника и увођењем институције *џеџника* удвостручи војну снагу земље. Помоћна војска бројала је обично од 800 до 3.000 људи, како кад се давала Турцима, тако и Угрима.²³ Поред тога, да би придобио подршку Угара, деспот је морао да стално издржава бандериј, војни одред од 1.000 коњаника, и да учествује у краљевим походима са 8.000 ратника.²⁴

Сачуване су турске законске одредбе о петнику из 1467/68, 1476/77, 1501. и 1536. године, из којих се види да је био на снази принцип наслеђен из деспотовог доба, по коме свака пета кућа у земљи даје по једног војника, који је обавезан, са својим коњем и копљем, да служи

²⁰ М. Ј. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, у: *Исти Из српске историје средњег века*, Београд, 2003, 555–668, стр. 612 и нап. 31–33.

²¹ О петнику и заманици из турских извора писао је и А. Веселиновић, претпостављајући да војна обавеза петника у трајању од месец дана потиче из деспотске организације средњовековне војске, А. Веселиновић, *Држава српских десџоџа*, 160, нап. 31; 166, 188.

²² К. Жиречек, *Историја Срба*, II, 106 (декадни систем унутрашњег грањања војске по римском и византијском узору имали су и Руси у средњем веку).

²³ К. Жиречек, *Историја Срба*, I, 429.

²⁴ С. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, Београд, 2004, 106.

војску месец дана. У решењу о власима Смедеревског санцака из 1536. године, којим се потврђује да су изгубили повластице и да су стављени под харач, детаљно су објашњена ранија њихова права и обавезе. Свака кућа давала је годишње по 93 аспре, без обзира на број житеља; били су ослобођени других дажбина, али „кад год је долазило до царских похода или какве службе на границама, у поход је одлазио један влах са својим товарним коњем на пет кућа, као *йейник*“.²⁵ Из тога се може сагледати суштина војне реформе деспота Стефана. Уместо дотадашњег декадног система подизања војске, измењен је цензус са десет на пет. Укинута је обавеза да свака десета кућа даје по једног војника и уведен је нови принцип да свака пета кућа у земљи даје по једног војника. Он је, са копљем и својим коњем, служио војни рок у трајању од месец дана. На тај начин је радикалним захватом удвостручен број војне снаге земље. Одредба која је регулисала тај нови принцип подизања војске у земљи и нормирала обавезе петника била је један од основних делова *Десиоџовог закона*. Појава петника била је ограничена на територију Српске деспотовине, док је у Херцеговачком санцаку, према турском попису из 1477. године, свака десета кућа била обавезна да даје једног коњаника.²⁶

4. Заманица

Заманица је други термин који су Турци преузели из *Десиоџовог закона*. Према турском акту из 1536. године, у хитним случајевима на границама и крајиштима „одређиван је по један човек из влашке куће као *заманица*, па је одлазио, који пешке, а који на товарном коњу, и извршавао заповеђене службе“.²⁷ За издржавање заманичке војске свако село давало је мање количине пшенице, јечма, меда и масла.²⁷ Одредба о заманичкој војсци вероватно је била формулисана у *Десиоџовом закону* слично као у турској рецепцији. У случају када земљи запрети ванредна опасност и када сам деспот предводи војску, увођена је заманица као систем опште мобилизације. Општа војна обавеза важила је за све, па нису била изузета ни велика црквена властелинства.

5. Коморница

Коморница је такође српски термин сачуван у турским законским прописима, који иначе није познат из сачуваних српских извора. Назив потиче од грчког *камара* (лат. *camera* = соба, одаја), како се у средњовековној Србији звала државна и владарска благајна, те је ко-

²⁵ D. Bojanić-Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 12 (12, IV); 13 (3, V); 16 (6, VI); 47 (36, II).

²⁶ A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, 26.

²⁷ D. Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, *Vesnik Vojnog muzeja* 6–7, Beograd, 1962, 240–244; иста, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 47 (36, II, III); A. Веселиновић, *Држава српских десиоџа*, 186–188 (заманичка војска).

морник био дворски службеник задужен за финансијске послове владара.²⁸ Војна комора у средњем веку била је гломазни апарат; имала је благајну, храну, стоку, војну опрему и ратне справе, одећу војника и резервно оружје, коње и војна кола и већи број људи који су обављали различите послове.²⁹ Поједини турски законски прописи тумаче шта је био коморница, одакле се бирао и на који начин и колико је трајала његова служба. Помиње се као слуга, неверник, који се узимао на педесет кућа из оних места која су давала комору; обављао је своју дужност од пролећа током следећих шест месеци.³⁰

6. Збор и кмет

Турској војној политици у потпуности је одговарало да задржи службу коморнице, као и систем регрутовања војника путем петника, иако то није важило у Херцеговачком санџаку. Међутим, турским кануном из 1516. године, којим се укида *Десџоџов закон*, забрањују се збор и кмет, обе установе веома дугог трајања у општесловенској, као и у српској историји, са променама значења. Збор и кмет у *Десџоџовом закону* били су део судског поступка којим су се решавали случајеви за које је било прописано, као у *Законику о рударсџиву*: „да иде кнез с протопопом код војводе и с пургарима и добрим људима који се налазе у месту да суде саборно“.³¹ Из других извора познато је да су *кмеџи* или *добри људи* имали улогу поротника у решавању спорова. У једној парници око међа хиландарских села 1454. године поименично се наводе двадесет четворица кметова и стариника који су извршили увиђај на терену, описали све међе и на крају се заклели.³² Ово значи да су и у *Десџоџовом закону* збор и кмет имали првенствено судску функцију.

Поред одредби о петнику, заманици, коморници, војници, псуњу, збору и кмету, *Десџоџов закон* садржао је, како је речено, на првом месту законску регулативу деспотове реформе војноуправног система земље, поделу на власти и увођење војвода у цивилну управу. Деспотов биограф Константин Филозоф описује велике промене у држави засноване

²⁸ *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 311–312, s.v. комора, коморник (М. Маловић-Ђукић).

²⁹ Нарочито велику комору имали су Турци, који су водили мноштво животиња (камиле, коње, мазге, некад и слонове), а комора је била организована као привремени град, где је било трговаца, пекара, месара, кројача, Г. А. Шкриванић, *Косовска биџика*, Цетиње, 1956, 19 (комора баштаника и проијара са оделом, оружјем и храном); 34 (турска комора).

³⁰ D. Војанић-Лукач, *Turški zakoni i zakonski propisi*, 13 (3, V); 16 (6, VIII); 29–30 (19, III, IV); 33 (20, V); 151.

³¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима десџоџа Стефана Лазаревића*, 21 (IV О суду војводе и кнеза).

³² А. Соловјев, *Одабрани сџоменици српског љрава (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 214–215.

на праву: „А правда процвета и плод свој донесе.“³³ Одиста, може се рећи да су одредбе *Десјоџовог закона* биле плодноне. Са успехом су примењиване не само у свом времену већ и касније, будући да је турска администрација прихватила закон и користила га више од једног столећа.

ЗАКОНИК О РУДАРСТВУ И ГРАДУ НОВО БРДО

Показало се, међутим, да је законодавна делатност деспота Стефана у области рударства била још успешнија. Не само што је доношењем *Законика о рударстџу и граду Ново Брдо* деспот у Србији подстакао рударење племенитим металима, сребром и златом, које се развило до високог нивоа и постало познато и признато у савременом свету, већ се рударски законик преводио, преписивао и користио све до почетка XVII века. Разлог успеха и његове делотворности лежи у самоме *Законику*. Он, у ствари, представља приручник који су израдили највећи стручњаци за ту материју.

Наука данас располаже једним богато украшеним ћириличким преписом, који је писан на папиру лепим полууставним писмом на 26 листова, повезаних у уску књижицу, димензија 10 x 28 cm; водени знак у облику котве са звездом на папиру венецијанског порекла потиче из периода 1575–1585. године; повез је оријенталног типа. На другом листу, преко целе стране, налази се минијатура у виду групног портрета у боји; текст *Законика* тече од трећег до деветнаестог листа; даље је *Закон града Ново Брдо*.³⁴ Иако је формат одговарајући за приручник којим се свакодневно руковало, овај сачувани примерак, чудом пронађен, данас у Архиву САНУ (Стара збирка бр. 465), у ствари, представља препис богато украшеног и свечаног оригинала који се чувао у ризници. Свакодневној употреби били су намењени други примерци, са текстом без украса или са техничким цртежима, којима обилују познати рударски приручници XV и XVI века. Са таквог неког примерка, какви су колали рударским центрима, преписана је латиничка верзија *Законика о рударстџу* деспота Стефана у бугарском рударском граду Ћипровцу 1638. године по налогу Фрање Марканића „са оригинала, писаног српским писмом“ („Ex originali, Servianis characteribus exarato“).³⁵

Сачуване су и четири верзије *Законика* на турском језику: две с краја XV века и две настале почетком XVI века, које су највећим делом сагласне са ћириличким и латиничким преписом, а уочене разлике упућују на старији предложак. Према садржају и насловима турских верзија, *Законик о рударстџу* деспота Стефана заснивао се готово у це-

³³ Константин Филозоф, *Живоџ Сџефана Лазаревића десјоџа српског*, 47.

³⁴ *Закон о рудницима десјоџа Сџефана Лазаревића*, 18–21.

³⁵ *Латинички љреџис Рударског законика десјоџа Сџефана Лазаревића*, 19.

лини на постојећем *Саском закону*, а турски документи садрже и неке одредбе којих нема у српском тексту. Тако, нпр., када се пронађу знакови руде, обичај је био да се на то место постави крст.³⁶ Поред тога, само у турској варијанти *Сѣтарог саског закона* појављују се неки српски и немачки термини: сабор, округ, удава, плата, уцен, перпера.³⁷

Деспотов *Законик о рударсѣву* свестрано је изучен. Приређена су критичка издања ћириличног и латиничког преписа, објављен је превод на савремени српски језик уз детаљну правноисторијску студију, проучен је језик споменика и поједине теме; нарочито много пажње посвећено је датуму издавања *Законика*, због неслагања индикта 13 и године 1412, који су забележени у ћириличком препису.

Уводни и завршни део писани су углађеним књижевним језиком, док остали део текста одликује говорни и жив народни језик, са мноштвом стручних, углавном средњонемачких термина.³⁸ Управо на тај начин постигнут је основни циљ *Законика*: пронађени су и изабрани најбољи и најјакснији стручњаци – познаваоци рударења и свих пратећих послова да би се створили законски, за све обавезни услови и Ново Брдо постало велики и успешан рударски центар. Све је било усмерено ка ефикасној и неометаној рударској производњи, почев од проналажења руде, до ковања новца; уређени су имовински односи, фискалне обавезе, трговина, заштићено снабдевање рудара.

Због специфичних услова сваког појединог рударског окна, само неке опште одредбе могле су да важе за више рударских центара. *Саски закон* први пут је био примењен средином XIII века у Брскову. Судаћи по имену брковског кнеза Фрајбергериуса, којег су Срби називали Пребегар,³⁹ *Саски закон* донели су у српску државу краља Уроша саски рудари дошљаци из Фрајберга. И раније се помишљало на то да име кнеза, у ствари, треба тумачити као назив за становника одређеног места. Међутим, није био у питању град Фрајбург, већ Фрајберг, *civitas Saxonum*, познато немачко рударско средиште у Саксонији, у граничној области према Чешкој, које је рано добило и своје рударско право. Рударска заједница заснована је 1190. године; рударско право (*ius freibergense*) ко-

³⁶ F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXV, Sarajevo, 1913, 132–149, 151–194, 166 (уредбе за рудник Кратово, Сидерокапса, Ново Брдо, Јањево).

³⁷ *Латинички препис Рударског законика десѣѣѣ Сѣѣѣѣ Лазаревића*, 72.

³⁸ Д. Јовић, *О језику Закона о рудницима десѣѣѣ Сѣѣѣѣ Лазаревића*, Јужнословенски филолог XXVII/3–4, Београд, 1968–1969, 365–455.

³⁹ *Канцеларски и нојарски сѣѣѣѣ 1278–1301*, сабрао их и објавио Г. Чремошник, Београд, 1932, 36 (10. септембра 1280: *comes Vreibergerius*); 92 (13. октобра 1282: *capellanus domini Fabrigar, comitis in Brescoa*); А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, Југословенски историски часопис III, Љубљана–Загреб–Београд, 1937, 270–275; М. Ј. Динић, *За историју рударсѣѣѣ у средњовековној Србији и Босни* 3–4 (Саси у Брскову).

дификовано је почетком XIV века, сачувано је у две верзије, од којих је прва настала после 1305, а друга после 1346. године. У Фрајбергу је основана 1765. године најстарија рударска академија на свету.⁴⁰

У кратком уводу деспот Стефан објашњава да су за израду *Законика* била задужена двадесет четворица најбољих рударских стручњака, из познатих рударских места, који се поименично наводе. Турски превод *Десјоџовог закона* приложен турском акту о Новом Брду од 25. априла 1494. године доноси скраћено податке из увода, али боље преноси изворни старосрпски текст. Ту се бележи: „Кад је деспот Стефан дошао у Ново Брдо, власници рудника су рекли да познају закон који поштују у складу са обичајима. Тада је деспот позвао 24 лица из Новог Брда и других рудника, који познају право, да га саставе написмено да би он ставио свој печат.“⁴¹ Списак одговорних лица за израду овог правног споменика сачувао се у ћириличком и латиничком препису, као и у наведеном турском препису из 1494. године; имена су слична, али нису истоветна. Поређење трију верзија имена састављача *Законика* показује да су то били следећи људи: 1. Војин Милић, 2. Вукашин Пипиновић, 3. Илија Ташнаревић, 4. Матко хутман, 5. Дминко хутман, 6. Харанжулов брат Брадача, 7. Ловренцо Рудничанин, 8. Мартин Смрдећевић, 9. Радосав Бошњанин, 10. Никола Никочев, 11. Радичко Трепчанин, 12. Рајко Загорчевић, 13. Богдан Југа, 14. Павле Заманица, 15. Никша Кључевић, 16. Пејко Пецић, 17. Никола Опута, 18. Ожман Цасалина мештр, 19. Миладин Плањанин, 20. Трипун Рудничанин, 21. Драгомил Рудничанин, 22. Радосав Плетикоса, 23. Тирко Плетикоса, 24. Радосав Хлапен (в. приложеној табели). Међу наведеним личностима тројица су били из Рудника, по један из Трепче, Плана и Босне, вероватно из Сребрнице, док су остали сви били становници Новог Брда. Од ових, двојица су били хутмани – надзорници у руднику, један је био мајстор (мештр); нека презимена потичу од назива појединих заната или занимања (Ташнаревић, Кључевић, Опута, Заманица). Вероватно су били Дубровчани Брадача, Харанжулов брат, Ожман Цасалина, Ловренцо Рудничанин. Списак људи је аутентичан, а један међу њима, Мартин Смрдећевић, забележен је као *Martin Smergeuich* међу дужницима у тестаменту Дубровчанина Гостише Братослаљића, који је написан 7. октобра 1411. године у Новом Брду. У истом списку, где је

⁴⁰ Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд, 1933, 14 (допушта могућност да кнез Фрајбергер носи име по граду Фрајбургу у области Брајзгау, и да отуда потиче); Н. Ermisch, *Das sächsische Bergrecht des Mittelalters*, Leipzig, 1887, XVI–XXV; LXXI–LXXV.

⁴¹ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turk de la Bibliothèque nationale a Paris*, II, Paris, 1964, 245–254; *Латинички препис Рударског законика десјоџа Стефана Лазаревића*, 6.

као Гостишин дужник уписан и деспот Стефан (*Miser despot Stephano*), забележен је и *Dmincho Sgadessa*, који је можда Дминко хутман из *Законика о рударсџиву*. Гостиша Братослаљић имао је у Новом Брду делове рударског окна *Chilus*, потраживања у укупном износу од 95 либри сребра и 7 унци, а међу његовим дужницима појављују се по један рудар, шафар, ризничар, рупник.⁴²

Двадесеторица од именованих рударских стручњака – аутора *Законика о рударсџиву Новог Брда* у минијатури су поређани без перспективе једни изнад других како седе по петорица у клупама, насликани као рударски судски колегиј. Одевени су у живописну дугу одећу, носе капе различитог облика и другачије боје, а појединци имају огртач и штап у рукама. Ова изванредна ликовна представа тек недавно је детаљније проучена и тиме стекла своје место у историји српске минијатуре, иако је, заслугом Биљане Јовановић-Стипчевић, још пре 28 година био препознат писар и илуминатор ћириличког преписа *Законика о рударсџиву* деспота Стефана. По обликовању страница, облицима слова и наслова и по ликовним елементима, по обилној употреби злата, а нарочито по записима, као писар је идентификован протопоп Јован, Србин из Кратова, познат и плодан писар и илуминатор, који је делао од 1558. до 1583. године. Највећи број рукописа исписао је и украсио у Кратову, те је отуда наручилац преписа *Законика* могао да буде кратовски кнез Димитрије Пепић, који је био укључен у рад богатих кратовских рудокопа.⁴³ Према атрибуцији писара, израда преписа *Законика* пада у период од 1575. године⁴⁴ (најстарији водени знак у рукопису) до 1580. године, када поп Јован одлази у Румунију.

На групном портрету аутора *Законика* пажњу привлачи њихова одећа и нарочито капе (сл. 1). Сличне капе појављују се у српској *Александриди*, како у рукопису из друге половине XIV века, који је изгорео, тако и у примерку из XV века, који се чува у Народној библио-

⁴² М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, Српска академија наука, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа III одељење, књ. XVII, Београд, 1957, 25–30 (стр. 29 *Dmincho Sgadessa, Martin Smergeuich*); на податак је указао И. Божић, В. Ђурдев, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, *Godišnjak Društva istoričara BiH XX*, Sarajevo, 1972–1973, 41–63, *Историјски гласник* 1–2, 1976, 171–173 (приказ).

⁴³ Б. Јовановић-Стипчевић, *Ко је писар преписа „Законика о рудницима деспота Стефана Лазаревића“?*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII, Нови Сад, 1990, 197–202; З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Хиландар–Београд, 2012, 122–131.

⁴⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 2007, 407 (водене знаке испитао Радоман Станковић и датовао према њима рукопис у период од 1575. до 1585. године).

теци у Софији, где су ове сличности још упадљивије.⁴⁵ Горњу хаљину, која се низом пуцади копча од струка до врата, а откопчани део форми крагну, имају два млађа рударска стручњака из првог и трећег реда; такву одећу и двобојни шешир са ободом из два дела, од којих је предњи спуштен, а задњи подигнут, носи византијски цар Јован VIII Палеолог, насликан у боји у једном кодексу који је настао око 1440. године из библиотеке Свете Катарине на Синају (сл. 2).⁴⁶ Велике и високе капе од набране и увијене теже тканине, као и двобојни пустени калпаци у разним бојама и варијантама, били су веома омиљени у XV веку у европској дворској, властеоској и грађанској ношњи, под све јачим утицајем оријенталних узора.⁴⁷ На минијатури у *Законику* верно је приказан шаролики свет имућних власника рудника, рударских стручњака и угледника Новог Брда, како то и њихова имена казују. Једни носе ниже калотасте капе сличне венецијанским беретатама, други високе шешире подигнутог обода, типа пустеног калпака (ваљанице или клобука), а само један у првом реду горе има мању високу капу са ободом од увијене тканине налик чалми. И поред уочљиве сличности са другим приказима капа и шешира ондашњег света, ове на минијатури из *Законика о рударсџиву* имају своје специфичности по

⁴⁵ С. Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, Уметнички преглед 5, Београд, фебруар 1938, 138–141 (на стр. 139: ношња ликовна и сцене приказују савремени племићки живот XIV века; сличност са портретом Јована VIII на медаљи Пизанела); Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, Београд, 1983, 109, 131, ил. 117 (*Александрида*, друга половина XIV века, *Ојсада Ајшине*, Београд, бивша Народна библиотека); ил. 66, 67, 69, 72 (*Александрида*, XV век, Софија, Народна библиотека, л. 37v, л. 23, л. 127v, л. 52).

⁴⁶ Сличан високи шешир и горњу хаљину има исти владар на медаљи коју је изradio Пизанело. Сачуване су и Пизанелове скице и студије ликовна за цареву пратњу на реверсу медаље, на којима цар носи другачији високи шешир: широк посувраћени обод просечен је са обе стране и горњи руб савијен је на унутра, слично високим капама појединих чланова рударског колегија у *Законику*, Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, 49, нап. 39; Н. Belting, *Das illuminierte Buch der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970, fig. 52, 53 (портрети Јована VIII Палеолога). Пизанелове скице за медаљу Јована VIII Палеолога чувају се у музеју Лувр, Одељење графичких уметности, Фонд цртежа и минијатура, М1 1062v, с. 1439.

⁴⁷ В. Ђончев, *Книгата през вековете*, Софија, 1976, т. XIV (Лист бг књиге Жана Воклена *Roman de Girard de Roussillon*, Cod. 2549, 1448. година, Национална библиотека, Беч); сл. 314 (Лист 2v из Теренцијевих *Комедија*, Ms. lat. 7907, око 1407. године, Национална библиотека, Париз); сл. 315 (Лист 49г из *Antiquités judaïques* Јозефа Флавија, Ms. fr. 247, око 1410. године, Национална библиотека, Париз); сл. 316–317 (Лист 62v и 63г из *Књиге о њурнирима* Ренеа д'Анжуа, Ms. fr. 2692, 1450. године, Национална библиотека, Париз); сл. 318 (Лист 69v из књиге Жана Воклена *Le Roman d'Alexandre le Grand*, Ms. far. 9342, око 1445. године, Национална библиотека, Париз); сл. 320 (Лист 91v Бокачове *Тезеиде*, 1455–1460. година, Vindob. cod. 2617, Национална библиотека, Беч); сл. 323 (Лист 2v, сликао Жан Фуке за Бокачово дело *De casibus virorum illustrium*, Codex Gallicus VI, 1458. година, Баварска државна библиотека, Минхен).

којима су се издвајале. Округле плишане или свилене капе украшене бисером по ободу и усправним тракама, какве носе четворица чланова рударског колегија, у Дубровнику су називали „српским беретама“ (*baretta schiavona*).⁴⁸ Други тип капе представља дужа заобљена купа од ваљане вуне – пустени клобук са посувраћеним ободом, а појављује се у четири варијанте. Сасвим је изузетан облик који носе шесторица чланова: високи заобљени ваљак обмотан је широком ободном траком, чији се завршетак, савијен као троугао, спушта на лево или десно. Други типови клобука (капка) имају мањи заобљен врх и подигнути посувраћени обод, који је раван или мање или више накривљен на једну страну. И сви остали детаљи одеће, као и настојање да се личности што верније насликају – разлике у годинама и цртама лица, затим међусобни договор и складна сарадња између чланова колегија исказани кроз покрете руку, уз навођење њихових имена, били су својеврсна потврда аутентичности целокупног поступка доношења законског акта који је потврдио и златним печатом оверио сам владар – деспот Стефан.

Протопоп Јован Кратовац је био брижљив у преписивању текста – промакла му је само понека реч из његовог доба (аспра, векил, харач), па се и у пресликавању оригиналне минијатуре држао свог узора, сачувавши редак пример српске грађанске ношње са почетка XV века.⁴⁹

***

Два важна закона, о војноуправном устројству државе и о рудницима и граду Ново Брдо, не исцрпљују законодавну делатност кнеза и деспота Стефана. Односи са Латинима, Дубровчанима на првом месту, били су регулисани посебним законским актима, издаваним у виду повеља, којима су потврђивана ранија права и повластице. У деспотовој држави поштовале су се и примењивале одредбе како *Номоканона Светог Саве*, тако и *Душановог законика*, те није случајно да су и два најстарија преписа *Душановог законика* настала почетком XV века.

⁴⁸ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд, 1953, 280–281; *Лексикон српског средњег века*, 540–543, s.v. Покривала за главу (Ђ. Петровић); 541, варијантни облик клобука наслућује у високим капама неких чланова рударског колегија Новог Брда.

⁴⁹ *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 43 (чл. 22 аспра), 47 (чл. 37 аспра; чл. 38 векил), 48 (чл. 40 харач), 73 (аспра = сребрни турски новац), 74 (векил, од арапског векил, повереник, заступник), 87 (харач, трошак).

Gordana S. Tomović

LEGISLATIVE WORK OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ

Summary

Under pressure of double vassalage of his state, despot Stefan Lazarević was compelled to make important reforms by issuing a series of legal decisions collected in two basic laws. The first regulated military-administrative government of the state and the second was the Mining and the Town Code of Novo Brdo. The first law is not preserved, but it is mentioned as Despot's law (canon) in Turkish legal regulations. According to historical sources it would include following chapters: *vlasti* (districts) and *voivodes* (dukes); taxes and levies (*ounces*, *voinica*, *psunj*), *petnik* (one soldier from every fifth house), *zamanica* (general recruiting), *komornica* (a servant in military chamber), *kmet* and *zbor* (men of public respect as jury). All terms unequally known from other sources are studied accordingly.

The other legislative work of despot Stefan Lazarević was the Mining Code for the town Novo Brdo edited in 1412, preserved in richly ornamented Cyrillic copy made by presbyter Jovan, a scribe and illuminator from Kratovo (1575–1580). There are also known four versions in Turkish language (XV and XVI century) and a transcription in Latin alphabet from 1638. All versions are in accordance and clearly point out that the original text was based on the Old Saxon mining law. The Code was made by 24 mining experts, depicted in a miniature in colourful clothes as judicial mining collegium. Their authentic costumes, especially extraordinary various caps, together with prices for garments and shoes limited by the town law of Novo Brdo, represent a rare example of the urban costume and its market value in Serbian society in the XV century.

Keywords: legislative work, despot Stefan Lazarević, Despot's law (kanun), ounces, *voinica*, *psunj*, *zamanica*, Mining Code for the town Novo Brdo, Serbian urban costume in the XV century.

Законик о рударсѣвѣ Новог Брда
сѣисак чланова рударског колегија – ауѣора Законика

1412 (1575–1580)	1494	1638	имена чланова колегија 1412
Бонн Миланк	Voin Malqo	Voin Milik	1. Војин Милић
Бѡукашин Пипиновик	Vuq sin	Vuk Pipinovic	2. Вукашин Пипинович
Илиа Ташнаревик	Ilija sin Tašfara	Ilija Tašnarevik	3. Илија Ташнаревич
Матко хутман	Matuk hutman	Matko Hutman	4. Матко хутман
Дминко	Dminqu hutman	D'minko	5. Дминко хутман
Брадаѣ Харанѣулов брат	Bradač Malčol	Bradčja Hanzolov brat	6. Брадача Харанѣулов брат
Ловренѣо Рудничанин	Lovrenč Rudnik	Lovrenco Rudničanin	7. Ловренѣо Рудничанин
Мартин Смирѣкевич	Martin Esmruk	Radič Smr'dekjevik	8. Мартин Смирѣкевич
Радосав Бошњанин	Radosav	Radosav Bošňjanin	9. Радосав Бошњанин
Никола Никѣчев	Niqola Niqoč	Nikola Nikočev	10. Никола Никѣчев
Радич Трѣпчанин	Khrčfa Trepč	Radičko Trepčanin	11. Радич/ко Трѣпчанин
Рајко Загорѣвич	Raiqu Zagrač	Rajko Zagorčevik	12. Рајко Загорѣвич
Богдан Југа	Bogdan Yuq	Bogdan Juga	13. Богдан Југа
Павле Заманиѣа	Pavel Emanič	Pavle Zamanica	14. Павле Заманиѣа
Никѣѣа Кљѣчевич	Niqo Zaqluč	Niko Zaplovčevik	15. Никѣѣа Кљѣчевич
Пејко Паѣич	Peiko Bačik	Peiko Pacik	16. Пејко Паѣич
Никола Опѣта	Niqola Oput	Nikola Oputa	17. Никола Опѣта
Ожман Цасалина мешѣр	Ožman Saln	Ožmo Czasalina Mešir	18. Ожман Цасалина мешѣр
Миладин Плањанин	Malna Plane	Milad Planjanin	19. Миладин Плањанин
Трипун Рудничанин	Pripon Rumnik	Tripun Rudničanin	20. Трипун Рудничанин
Драгомил	Dragoil Rumnik	Dragomil	21. Драгомил Рудничанин
Радосав Плетикоса	Radosav Iplqanos	Radosav Pletikosa	22. Радосав Плетикоса
Тирѣк	Trqo	Tirko	23. Тирѣк /Плетикоса/
Радосав Хлапен	Radosav Hlapen	Radosav Hlapen	24. Радосав Хлапен

Сл. 1. *Законик о рударстѣу Новог Брда*, минијатура на л. 2 – рударски стручњаци аутори *Законика* (В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд, 2004, сл. 5)

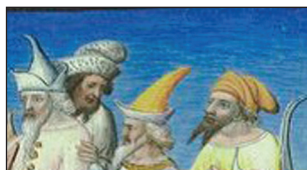
Сл. 2. Пизанело, Јован VIII Палеолог (1392–1448), Библиотека Свете Катарине на Синају, Codex 2123, fol. 30v, с. 1440

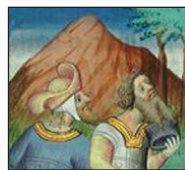
Сл. 3. Пизанело, Јован VIII Палеолог (1392–1448), Musée du Louvre, Département des arts graphiques, MI 1062v, с. 1439

f. 250r

f. 241

f. 276r

f. 293v

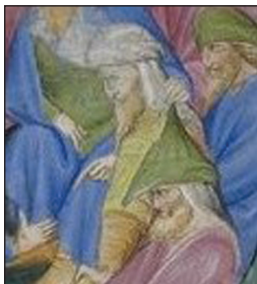
Сл. 4. Разне капе и шешири источњака из *Књиге о чудима* (Путовања Марка Пола и др.), Национална библиотека, Париз, Gallica. BnF, Ms. fr. 2810, с. 1400–1412

f. 2v

f. 2v

f. 2v

f. 2v

f. 23r

Сл. 5. Капе и шешири француског друштва, Теренције, *Комедије* 1400–1407. године (Publius Terentius Afer, „*Andrea, Eunuchus...*“, Gallica. BnF, Ms. lat. 7907)

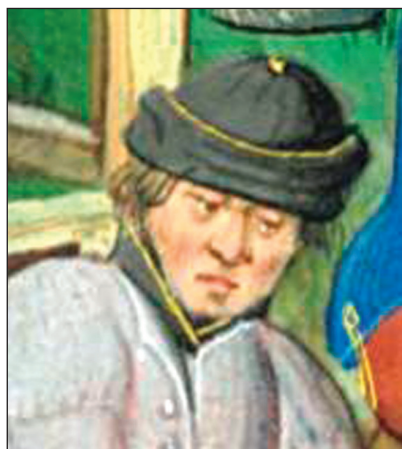
Сл. 6. *Роман о Александру Великом*, превео Жан Воклен за војводу од Бургундије Филипа III Доброг, 1447–1448. године (*La geste ou histoire du noble roy Alexandre, roy de Macedoine, traduit de Jean Wauquelin*, Gallica, BnF, Ms. fr. 9342). На листу 5r приказан је Жан Воклен како предаје завршену књигу војводи Филипу

f. 48v

f. 69v

f. 91r

f.185r

Сл. 7. Шесири и капе из *Романа о Александру Великом* у преводу Жана Воклена, 1447–1448. године, Gallica, ВпF, Ms. fr. 9342

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ У КЊИЖЕВНОЈ И НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ

Лик деспота Стефана Лазаревића био је предмет великог занимања народне историје, епске поезије и, посебно, народних предања, који су „тумачили“ непознанице из његовога личног и државничког живота. Посебно су била богата предања, која су се стално преносила и множила. Тако је створена „идеална“ представа о владару, песнику, посвећенику култури, великом градитељу (Манасије са утврђењем, као и других манастира и цркава, Београда и бројних здања) и др. Толика посвећеност традиције деспоту Стефану Лазаревићу током неколико векова може се објаснити колико општим поимањем његове величине и значаја, толико околностима да неки од најважнијих детаља из његове биографије нису познати.

Кључне речи: деспот Стефан Лазаревић, Константин Филозоф, патријарх Пајсије, Сибињанин Јанко, народна историја.

Од XV века, од времена смрти деспота Стефана, његов историјски владарски лик био је предмет великог занимања. У народној историји, епској поезији, у великом броју предања „обрађено“ је и „разрађено“ мноштво крупних прекретних догађаја, који су се на њега односили, али и велики број мањих, личних појединости из његовога живота.

Деспот Стефан (и све оно што улази у садржај поимања „деспотовог доба“) био је изузетнији од свих претходних српских владара: окренут новом времену општег европског препорода, он се суштински укључио у токове хуманистичко-ренесансне епохе, која је својим периферним таласима на тренутке додиривала последње обале Европе, до којих је, одбијајући се о бедем Турске царевине, ипак досезала. Једини је био у стварној вези са тада још увек снажним центрима моћи. Као да је у деспоту Стефану, на граници са Турском, западно хришћанство, пре свега Угарска, већ и чином померања српске престо-

---

* bojoviczlata@gmail.com

нице – грађене амбициозно не за кратко већ за будућа времена – виде-ло личност која је политиком коју је водила, одлучношћу и мудрошћу, чак просвећеношћу вишег реда, могла представљати макар и танки одбрамбени зид пред исламом, који се увелико увлачио у Европу. И поред тога што је најодлучније закорачио шире према свету, без обзира на то што га прате стране, пре свега мађарске и италијанске историје, турске, дубровачке, бокелске и хронике тзв. Млетачке Далмације, личност овога владара није у целости сагледана и протумачена, као ни његово многострано деловање, као државника, као покретача културног препорода, као писца. Управо због тих недоречености, недокончених и ћутања које је обавијало детаље његове државничке, стваралачке и људске биографије, времена која су уследила непрестано су настојала да нађу одговоре на нејасна питања. Као да је народна историја, она која траје преношењем прича и „историјских“ догађања, непрестано тежила ка томе да легендама надомести оно што у званичној историји није било читљиво и да велику и загонетну личност уоквири поузданом биографијом.

Овај прилог је покушај да се, колико је могуће, васпостави део представе која се сачувала у књижевној и културној традицији, свакако, не са намером да се укаже на многа домишљања, произвољности, легенде, типичне епске моделе, калкове и сл., који важе и за друге епске јунаке, а у овом случају у тај оквир стаје деспот Стефан, нити да се окриви народна традиција, која неколико векова преноси представу коју је она створила. Циљ је да се дође до одговора на питање како се већ створени лик идеалног владара, у житију његовог савременика Константина Филозофа утемељен, из писане (и легендарне) пренео у народну историју, па преко ње у књижевност, усмену и писану.

*

Претходне владарске лозе и претходни српски владари, почевши од Стефана Немање, добили су своје место у историји углавном према житијима. Житија су имала важну улогу у стварању представе о значају сваког од владара и најважнијих чланова њихових породица, без обзира на то да ли су била у служби проглашавања светаца или у служби династије која је стварала историју или у служби цркве. Осим тога што су била књижевна дела и носила ауторски печат, понегде са тенденциозно изабираним појединостима и ставовима, житија су одражавала историјско и духовно време у коме су настајала. Она су, према многим истраживањима медијевиста, била извор оним представама које о појединим личностима садржи народна епска поезија и јасно је да су прелазила у народну историју и у традицију и са њом се преплитала.

Од времена када се над Србијом надвила турска опасност, која је све подредила опстанку и борбама за очување најпре територија, државе, уз све већа попуштања, а потом и за очување голих живота, све је мање било простора и услова за стварање било које врсте. За обликовање „историје“ више није било ни могућности ни времена. Житијна књижевност, која у нашим условима добија и значај извора (иако житије као књижевно дело ништа не обавезује на истинитост), била је све ограниченија и постепено је губила значај који је имала у ранијим вековима. Срећом, једно од највреднијих житија српске средњовековне књижевности настаје у време заласка овога жанра – *Житије деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа.

Ово житије је нудило, на савремен начин конципирану и писану, са познавањем античких аутора, како је у литератури утврђено, владарску биографију деспота Стефана Лазаревића, као и представу о његовом добу и, унеколико, о његовој држави. И поред свих врлина, ово дело, колико год се покушава да се уђе у сва значења његова, не даје све одговоре на битна питања, без којих не може да се створи потпуна представа о веку деспота Стефана Лазаревића и о њему самоме.

Посматрајући народну књижевну традицију – многобројна предања о деспоту Стефану, народну историју, затим епску поезију, нарочитро ону „старијег слоја“, како се уобичајено означавају тзв. песме дугога стиха, бугарштице – деспот Стефан Лазаревић је, као што је познато, био једна од најприхваћенијих личности у тој традицији. Традиција на свој начин сагледава историју и она има своје приоритете и законитости које се не подударају увек са правом историјом. Високо место у српској историји, које је деспоту Стефану она доделила, заслужено је, с једне стране, самом личношћу његовом, а с друге, околностима које су пратиле и његов живот и историјско време у чијем се вртлогу нашао. Брзи суноврат српске државе после његове смрти, који је само коначно потврђен падом Смедерева, показао је да је деспот својом мудрошћу и просвећеношћу само одложио истинску трагедију Србије, која се већ одиграла на Косову. Но, то што је он у кратком времену остварио, уз сва ограничења која је наметао однос са Турцима, није могло да не остави најдубљи траг у народној свести, који је остајао да траје и у потоњим вековима. Судбоносне историјске промене – после периода великих нада, замаха који је доносила нова престоница Београд, процвата рударства и трговине, организације живота, подизања манастира и цркава, просветљености и просвећености, које је у свим видовима имао да шири манастир Ресава, чија је преписивачка школа, у најбољем смислу била по моделу истог таквог центра у Угарској, на којој се касније темељила чувена „библиотека“

(преписивачка канцеларија на двору Матије Корвина) – све те неочекиване брзе промене које су настале после деспотове смрти још више су издизале у времену које је непосредно уследило деспота Стефана. Све је то, ипак, и у народној свести, а потом и у духовном поимању, остајало недовршено и недоречено, чак и недефинисано. Брзина којом се све догађало у српској, али и породичној историји Лазаревића, није остављала простора за тумачење и разумевање, нити је било услова да тај део историје прође кроз филтер времена. Изван ових историјски условљених, постојао је и нерасветљени непосредни животни простор око деспота, који је, унеколико, измакао стварној историји.

Узрок великог занимања народне историје (која се одразила у епској поезији и, нарочито, у предањима) био је у самој историјској недоречености и недовољном познавању реалне личности српског владара, јер су основни подаци из његове биографије били делимично познати, или непознати, често нејасни и измишљени, те су се у народном тумачењу, разумевању и машти разрађивали и у народној машти неограничено множили.

Од најважнијих појединости из његовога живота које су биле и остале недовољно јасне или које су „угрожавале“ величину деспота Стефана и зато изазивале велику радозналост и тражиле одговоре, биле су оне које су се тицале његовог личног живота, иако је све што се односило на њега лично посматрано у зависности од његовог владарског лика. Прво што се као недоумица везивало за деспота Стефана била је чињеница да је у историји остао у сенци лик деспотове жене. Традиција је одржавала овај утисак тако што је разрадила своје тумачење ове околности, по коме је терет што деспот не продужава лозу потомством пао на његову жену. Све су околности ишле у прилог народном поимању тог дела историје, коју су креирале чињенице: први је српски владар који не наставља династију директним наследником; престо оставља „издајничкој“ лози, која је такав статус имала делом и у легендарној историји и још много више у народној поезији. Даље, уз доста сачуваних података о његовој смрти, а показало се да су непоуздани, још увек је тај тренутак остао обавијен тајном; и даље се повремено покреће питање где је тачно доживео слабост и окончао живот и где му је гробно место.

На сличан начин, уз све залагање и историје и историје књижевности, ни до данас се не може јасно дефинисати његов однос са братом Вуком, што се потом пренело и на одгонетање поруке антологијске песме српске књижевности – *Слова љубве*. Уз сву логику историјских догађаја, ово питање још увек нема коначног одговора.

Осим деспотовог личног живота, и његова драгоценост деловања на унапређењу живота и културе, визија свега тога, долазе преко несигурних посредника. Све што се зна о Ресавској школи, као месту српске средњовековне учености, остаје такође у оквирима „вероватног“ и „највероватнијег“. Нема доказа ни да су позната дела *Сказаније о њисменима* и *Закон о рудницима* све важно што је деспот написао итд. Посебно је велика непознаница деспотова престоница, и физички, и по садржају владарског, јавног и личног живота. Све оно што није било јасно или логично да га прихвати народна свест, постепено се најпре преносило у народну историју, па је потом прерасло у традицију, легендарну, пре свега, која се с временом све више богатила предањима, која су објашњавала неразумљиво, често у складу са поетиком народног стварања, које је учврстило и проносило такав лик деспота Стефана чак неколико векова.

О томе сведочи, за ову прилику одабраних, неколико најкарактеристичнијих поимања „догађаја“ везаних за деспота Стефана која су укоренења у српској духовној, књижевној и културној традицији.

Према народном осећању које исказује традиција, најтеже је прихватано да историјски јунак, наследник славног кнеза Лазара, није имао потомства, као и околност да је та иста традиција најмање памтила његову жену. Низ народних предања има неке одговоре, а они су најпотпуније, најбоље сублимирани у необичној, изузетној, али снажној представи: да је деспот Стефан Лазаревић имао ванбрачног сина, једног од највећих еписких јунака тога времена – Сибињанин Јанка.

У оквирима народне епике то је познати прастари мотив о ванбрачном рођењу јунака (блиско је мађарско предање о Јањошу Хуњадију као сину краља Жигмунда), који је везан у српској усменој фолклорној традицији за рођење Сибињанин Јанка: по једном од усмених предања, Сибињанин Јанко је био ванбрачни син деспота Стефана и Гркиње – „девојке Будимке“, како говори народна песма, девојке високог порекла.¹ Сачувано је неколико песама са овим мотивом, по коме је девојка Сибињка, коју му, када су чули да се није „ни вјерио ни оженио“, „свјетла сибињска господа“ шаљу, пристала, јер је „од кољена госпоцкога“ (*Сијейан Лазаровић и Сибињка девојка, родитељи Сибињанин Јанка*). Ово предање је познато у више варијаната: забележено је у *Савинском лейтису* с краја XVII века „о Стефану и девици Руси“, према коме је и настала најпознатија бугаршtica са овим мотивом, и среће се све до Вуковог времена. Утицало је на неколико новијих еписких песама у којима је опевано јунаштво Сибињанин Јанка (понекад

¹ Ј. Ређеп, *Народне њесме о рођењу Сибињанин Јанка*, у: *Право и лажно народно песништво*, Дани српскога духовног преображења III, ур. М. Пантић, Деспотовац, 1996, 49–60.

је било тежиште на чињеници да је Сибињанин Јанко високог порекла). Било је и варијаната по којима деспот Стефан заноћи код грчког краља и по његовој жељи преспава са његовом ћерком, „танахном Гркињом“, која ће родити потоњег великог јунака Јанка и близнакињу Јану, будућу мајку Бановић Секуле, који је са својим ујаком „Турке разбијао“.

Предање је било живо и почетком XIX века, када га је Вук Караџић унео у друго издање *Српског рјечника* (Беч, 1852), а потом и у *Живој и обичаје народа српскога*.

„[...] Високи Стефан дође у Будим на конак, и онђе Мацарска господа видећи га онако висока и лијепа зажеље имати од њега порода. [...] Кад би увече они му пошаљу лијепу дјевојку да ноћи с њиме. [...] Тако он дјевојку прими и преноћи с њоме, а сјутрадан ујутру на расанку даде јој прстен и рече јој: ако ли роди мушко да нађене име Јанко, ако ли роди женско Јања. [...] Зато је [Јанко] послјије ишао у Србију и био се с Турцима“, а Јања „роди сина Секулу“, другог великог јунака у борбама с Турцима.

У предању и у епској песми све је морало да одговара владарском епском кодексу: да велики јунак највишег племенитог статуса, владар, или владарев син, са девојком истога високог порекла (као што је важило и у стварности) обезбеђује потомство; да су они спој склада (иако је географски радњом предање или варијанта песме везана за мађарско, угарско, превасходно католичко подручје, иако је то Будимка девојка, није изабрана из тог милеа – она је Гркиња, дакле, исте вере, кћи петровског краља, а то значи високог рода). Све је, наравно, измишљено, али у основним оквирима ништа није могло да искаче из у народној свести озакоњеног реда ствари. Чувало је предање и свест о значају и величини деспота владра: да је био уважаван на двору у Будиму, да је одлазио у Будим, да је био витез, чак и да је био висок, чувало је и свест о части која му је на угарском двору указана изјавом угарског владара да жели потомство високог, деспотовог рода.

У усменој традицији, у непогрешивом и неподмитљивом народном осећању историја се сагледава у најдубљој суштини: „казивање о деспоту Стефану и војводи Јанку – у предањима и епским стиховима – требало би да покаже да и кнез Лазар и деспот Стефан имају у Сибињанин Јанку осветника и достојног наследника у борби с Турцима“.²

*

У исто време у коме настају предања и епске песме, десетерачке и бугарштице, у којима је сржни мотив ванбрачно рођење великог јунака

² *Исџо*, 60.

као сина деспота Стефана, и унука кнеза Лазара, круже у летописима и, условно речено, у „историјским биографијама“ други (не)историјски подаци о деспоту. Патријарх Пајсије у *Синаксарском жиџију светиог Симона*,³ које се чита месеца септембра, 24. дана, усйомена њрејодобног оца нашег Симона монаха, који беше њрвовенчани краљ Сѣефан Срѣски, надахнуто, књижевно, у уобичајеном хронологу, који одговара времену појединих чуда, уз годину Косовског боја бележи:

„Године 1389 (6897) дођоше Турци у Српску земљу и разбише кнеза Лазара на Косову пољу. Те године задеспоти се син његов Стефан, а престави се владајући 29 година. Те године монаси манастира Сопођана сакрише ковчег са телом преподобног Симона монаха од агаренских синова. Многа проливања крви беху и красоте цркава плењаху, а иноке оштрици мача предадоше, а други у ропство одведени беху.“⁴

У свом најзначајнијем делу – *Жиџије светиог цара Уроша*⁵ – патријарх Пајсије, који ствара у доба барока, почетком XVII века, са јаснијом свешћу о историјском поимању личности и догађаја (са позивањем чак на рукописе житија која је читао, чак и са критичким тумачењем неусаглашених података), доноси кратку „биографију“ деспота Стефана:

„И роди кнез Лазар синове и кћери.

Први син његов би Стефан, велик и силан, такав као нико други; и Вука и Лазара и четири кћери. И Вук и Лазар наведоше Турке на Српску земљу, и попленише и поробише и плен велики узеше, и тамо и живота лишише се. [...] Њих Муса Бајазитов посече, Вука и Лазара [...] И Муса треће године дође у Српску земљу и нападе на Ново Брдо и не успе ништа [...] Када је прошло седам година узе (престо) Отман Амурат, син Мухамедов. Пете године царства свога поплени Српску земљу. [...] Тада деспот Стефан беше болестан у ногама, више него раније, и позва неђака свога Ђурђа. Постави га за деспота све Српске земље. Године 1427 (1635), шесте године Амуратове владавине измени живот Стефан 19. дана јуна, а живео је 38 година по смрти кнеза Лазара.“⁶

*

Негде између ових представа о деспоту Стефану Лазаревићу и његовом добу, између предања и епских визија, народне и црквене

³ Патријарх Пајсије, *Сабрани сѣиси. Синаксарско жиџије светиог Симона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига шеснаеста, прир. Т. Јовановић, Београд, 1993, 77–82.

⁴ *Исѣо*, 80.

⁵ Патријарх Пајсије, *Сабрани сѣиси. Жиџије светиог цара Уроша*, 85–103.

⁶ *Исѣо*, 99.

историје, па и историјских података, између онога што је штуро забележила историја, а што је богато кроз своју свест пронела народна машта, чини нам се да се огледа суштина: да је деспот Стефан добио биографију достојну улоге коју је у историји и духовном развоју српског народа имао и која се неокрњена чува у његовој традицији.

Zlata D. Bojović

DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ IN LITERARY
AND FOLK TRADITIONS

S u m m a r y

Despot Stefan Lazarević was the subject of great interest in folk history, epic poetry and, especially, folk traditions. Since there were many uncertainties about some of the most important moments in Despot's life, folk history and folk tradition (epic poems, traditions, legends) offered answers. The subjects of these non-historical "histories" included the practically unknown character of his wife (there were even some doubts that she had existed), the absence of a direct descendant, the unmotivated appointment of Đurađ Branković as the despot's successor, uncertain information about the despot's death, etc.

Keywords: Despot Stefan Lazarević, Constantine of Kostenets, Patriarch Pajsije, John Hunyadi, folk history.

КЊИЖЕВНИ САДРЖАЈИ У ПОВЕЉАМА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

У овом раду аутор анализира уводе у самосталне повеље деспота Стефана Лазаревића са циљем да утврди евентуално присуство књижевних садржаја у њима. Њега нарочито занимају одељци *аренга* и *експозиција*. Настоји да их проучи и укаже на идејна и стилска решења којима је прибегнуто. Аутор рада такође себи ставља у задатак да утврди у којој мери се Стефан Лазаревић везује за претходну српску традицију (повеље Немањића), у којој су успостављени механизми за литерарно уобличавање аренге и експозиције.

Кључне речи: Стефан Лазаревић, повеља, аренга, експозиција, литерарни садржај, аутобиографски елементи, идејна и стилска решења.

Српски владари још од времена Стефана Немање (владао од 1166. до 1196. годне) своје свечане повеље нарочито брижљиво су обликовали, уносећи у њих разнолике књижевне садржаје. Ови садржаји су, по правилу, долазили у уводима оваквих повеља, у оквиру *аренге* и *експозиције*; каткад се сусрећу и на другим местима. Као што је познато, у сложеној структури повеље *аренга*¹ долази иза *џројџокола*, у коме су садржане уводне напомене. У аренги се, у општим изразима, мотивише правна одлука која је у повељи изнета. Предочавају се узвишени духовни разлози њеног издавача да учини одређени дар, донесе одлуку итд. Без правне вредности, аренга представља украс и има, како је својевремено указао Станоје Станојевић, морални и литерарни значај.² Док аренга у повељи истиче општу мотивацију, у *експозицији*

* ljljanageorgievska@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада сџарог српског џисаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Латински: *arengum*, грчки: *πρωϊσιον*.

² С. Станојевић, *Сџудије о српској диџломатији. Аренга (Проемијум)*, Глас СКА ХСIV, Београд, 1914, 192–229. Станојевић констатује да се у црквеним повељама

се назначава специјална мотивација; представљају се догађаји који су подстакли доношење самога акта. Издавачи повеља у оквиру експозиције често износе аутобиографске појединости, каткад и доста целовиту аутобиографију.³ Мада имају различиту функцију у повељи, аренга и експозиција често су идејно усаглашене, а каткад и формално обједињене.

Са повељама Стефана Немање и Стефана Првовенчаног успостављен је механизам за представљање биографије односно аутобиографије ктитора. Првовенчани стилски усложњава аренгу, уводећи у њу поједине микрожанрове, попут молитве, похвале и др.⁴ Поетско-рефлексивни слој у аренги, али и у другим деловима повеље, најразвијенији је код краља Милутина. Карактеристична је, у овом погледу, нарочито краљева хрисовуља манастиру Бањска (*Светѡсѡефанска хрисовуља*, издата између 1314. и 1316. године). У њој постоји дужи увод са похвалом Сведржителу, а потом и Христу, Милутиновом молитвом Сведржителу, краћом историјом Светог Стефана Првомученика и Милутиновом похвалом њему.⁵

У повељама краља Стефана Дечанског и цара Душана наративност је снажније испољена. Реторика није запостављена, али она своје место налази само у аренги повеље. Дечански у својој хрисовуљи манастиру Дечанима (она је из 1330. године) доста исцрпно представља судбоносне догађаје из свога живота.⁶

Међу Душановим повељама занимљива је *Архангелска хрисовуља* (издата 1348. године), у којој се јавља веома развијена аренга. Експозиција је на посебан начин структурирана. Ту Душан шире говори о својим прецима; аутобиографско казивање започиње мотивом свог

често сусреће аренга. Назначава и поједине карактеристичне елементе: похваљује се Бог Сведржитељ и његово велико човекољубље, истиче се Христов значај за људски род, похвално се говори о Богородици. Каткад се уведе ликови арханђела и анђела, појединих апостола, извесних светитеља итд. Станојевић указује и на појаву српских мотива (овде се, нпр., истичу заслуге Светог Симеона и Светог Саве, каткад и обојице).

³ Такав је случај, нпр., са експозицијом у Немањиној *Хиландарској повељи* из 1198. године. Превод ове повеље в. у књизи Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Београд, 31–33.

⁴ Овде имамо у виду његову *Хиландарску* и *Мљетску повељу*. Издање на српскословенском и превод ових повеља в. у књизи Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска, издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд–Краљево, 2017, 2–13 (*Хиландарска повеља*), 124–129 (*Мљетска повеља*).

⁵ *Повеља краља Милутина манасѡиру Бањска – Светѡсѡефанска хрисовуља*, Београд, 2003, прир. Ђ. Трифуновић; Књ. 1: Фототипија изворног рукописа, Књ. 2: Фототипије издања и пратеће студије, Приштина–Београд, 2011.

⁶ М. Грковић, *Прва хрисовуља манасѡира Дечани. The First Charter of the Dečani Monastery*, translated by R. A. Major, Београд, 2004; превод повеље на савремени српски језик уз упоредни превод на енглески језик на стр. 85–103.

конflikта са оцем.⁷ У *Речи уз законик* (из 1349. године) садржана је целовита Душанова аутобиографија.⁸

Самосталне повеље деспота Стефана, којима се бавимо у овом раду, доста су бројне (има их једанаест).⁹ Оне се јављају почевши од 1404/1405. године.

Међу повељама пажњу најпре привлачи деспотова повеља деспотици монахињи Јевпраксији (великосхимничко име монахиње Јефимије).¹⁰ Издата је између 1. септембра 1404. и 31. августа 1405. године. Монахиња Јевпраксија је од деспота затражила да „ради своје душе“ приложи неко село Хиландару.¹¹ Пошто се саветовао са мајком и властелом, деспот је одлучио да јој дарује село Јабучје у жупи Левчу (заједно са засеоком), као њену праву баштину, да би га она приложила Хиландару.

У експозицији ове повеље Стефан говори о свом доласку на власт. Истиче да је неизрецивим милосрђем и добротом свога Владике Христа и захваљујући Његовој неисказаној и свемилостивој пажњи, постављен за господара Српске земље. Господ је на њега излио благодат Пресветог духа, као што је раније учинио и са првим светим и православним царевима. Стефан овде наглашава своју љубав и свој однос према Христу, за кога каже да је његов Владика и њему *слаиики* Христ. Даље говори о Господњој помоћи њему (чинио је то на сваком месту), и о помоћи Пресвете Богородице. Деспот указује на то да су Господњу и помоћ Пресвете Богородице уживали и његова побожна и христољубива господарица мајка, као и веома вољени брат Вук.

У повељи се назначавала да је Стефана са Јевпраксијомом жељом да дарива Хиландар упознала његова мајка Милица (тада монахиња Јевђенија). Сазнавши за ову добру жељу и пошто се посаветовао са мајком и властелом, одлучио је да се она испуни са радошћу и усрдношћу, због велике љубави и срдачности коју је Јевпраксија показивала према свима. Јевпраксији је *благонаклоно* даровао село Јабучје;

⁷ Ова повеља, у преводу Д. Богдановића, објављена је у књизи С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003.

⁸ О *Речи уз Законик* говоримо ослањајући се на превод у књизи Р. Маринковић, *Писах и ѿишсах*, Београд, 1996, 134–137.

⁹ О деспотовим повељама говоримо ослањајући се на издање које је приредио А. Младеновић, *Повеље и ѿсма десјоѿа Сѿефана. Тексѿи. Коменѿари. Снимци*, Београд, 2007. Он је окупио све повеље (и оне које је деспот издао са мајком Милицом и братом Вуком) и донео их на српскословенском, у фонетској транскрипцији и у преводу на савремени језик.

¹⁰ Световно име Јевпраксије/Јефимије је Јелена; она је била кћи ћесара Војихне и супруга деспота Угљеше Мрњавчевића (погинуо у Маричкој бици 1371. године).

¹¹ *Повеља десјоѿици Јевѿраксији*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 176 (српскословенски текст), 179 (превод).

њега је, као пронију, у време кнеза Лазара држао Младен Пасисин (Пасјисин).

Јелена (монахиња Јефимија, великосхимница Јевпраксија), познато је, после погибије свога мужа, уточиште је нашла у Србији, на двору кнеза Лазара. Била је у сродству са кнегињом Милицом. Након кнежеве погибије у Косовском боју била је уз Милицу и помагала јој је и у државничким пословима. Учествовала је и у васпитавању Стефана; могла га је учити и грчком језику.

Стефан је, открива текст повеље, изузетно ценио Јелену. Иако то не помиње, он је знао за њену велику жалост за рано преминулим сином јединцем Угљешом, који је био сахрањен у Хиландару. Тамо је почивао и њен отац, ћесар Војихна. Као жена, она није могла да походи манастир. Даривала му је двоструку иконицу – диптих, намењујући је детињем гробу. На спољашњим странама иконице дала је да се уреже њен врло дирљиви текст (познат као *Туга за младенцем Угљешом*). Хиландару је, нешто касније, послала завесу за царске двери манастирске цркве; на њој је дала да се извезе њен текст *Мољење Господу Исусу Христу*.

У повељи нема много аутобиографских појединости; Стефан говори о свом доласку на власт и помоћи коју му је Бог пружао. Притом, он открива своју изузетну љубав и приврженост Христу. Нижући атрибуте и квалификативе, сачињава Му праву малу похвалу.

Већ у овој повељи Стефан је испољио своје велико књижевно умеће. Текст је врло складан и добро компонован. На месту где говори о својој одлуци (диспозиција), запажамо Стефанову велику саосећајност и приврженост великосхимници Јевпраксији, уз коју је одрастао; након очеве погибије, уз мајку Милицу, била му је ослонац и подршка.

Деспотова *Повеља граду Београду* нуди занимљиви садржај. Настала је око 1405. године и сачувана је само у фрагменту који је из ње донео деспотов биограф Константин Филозоф.¹²

У сачуваном фрагменту сусрећу се извесни детаљи из деспотовог живота.¹³ Он говори о својој судбини после Косовског боја; казује да је био подјармљен исмаилтском (турском) народу, све до доласка цара Персијанаца и Татара, који је разбио Турке. Цар о коме говори је Тамерлан (Тимур), татарски кан; он је однео велику победу над Бајазитом у боју код Ангоре. Деспот заслугу за ослобађање из турских руку приписује Богу (Његовој милости).

¹² Константин Филозоф, *Животи деспота Стефана Лазаревића, деспота српскога*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд, 2017, 11–89, фрагменти из повеље Београду на стр. 38.

¹³ *Повеља граду Београду*, фрагмент у: А. Младеновић, *Повеље*, 347 (српскословенски текст и превод).

Средишњи простор посвећен је престоном граду – Београду. Деспот приповеда како је пронашао место од давнина прекрасно, „превелики град Бели град“, због одређених прилика разрушен и опустео. Изградио га је и посветио Пресветој Богородици; становницима је дао одређене повластице.

Док говори о проналаску града,¹⁴ деспот настоји да истакне његову лепоту и старину (*краснѣишеѣ мѣсто отѣ древлѣ*), потом величину (*превеликии*) и карактеристично обележје (*бѣль*),¹⁵ приказује стање града у моменту „проналаска“ (*раздрочшениѣ и започѣль*), да би одмах затим, са поносом, проговорио о обнови којој је приступио (*създахѣ кго*). Није могуће не приметити извесну блискост овог са описима градње манастира у српским житијима (заједнички су мотиви: проналажење места, ангажовање ктитора око радова итд.). Нарочито се овај опис чини блиским описима подизања Хиландара како је дат у два хиландарским повељама и житијима XIII века. Хиландар је, забележено је у овим делима, изграђен на темељима старог и разрушеног грчког манастира, а престоница – на темељима разрушеног и запустелог некадашњег града.

Детаљи из Стефанове биографије јављају се и у његовој повељи манастирима Тисмани и Водица, која је из 1406. године.¹⁶ Манастири су у Влашкој, а изграђени су уз помоћ Стефановог оца, кнеза Лазара; деспот је обновио њихове метохе. Манастирима је вратио слободу, углед; потврдио је поседе који су им раније припадали (реч је о девет села у Србији, у доњем току реке Пек).

У експозицији повеље Стефан Лазаревић помиње невоље које је имао и избављење из њих. Казује да је, после свог ступања на узвишену власт ранијих деспота, великим тегобама био држан од разних народа. Говори и о страдању својих сународника.¹⁷ Промену набоље, која је потом наступила, тумачи Божјом помоћу, Његовом интервенцијом. Истиче да је њега Бог превео из покорности у слободу и од нижег престола на највиши. На овом месту у тексту запажа се Стефанова

¹⁴ Стефан Лазаревић га је заправо добио на коришћење од угарског краља Жигмунда. Према оцени историчара, стицање Београда, поред Мачве, било је од огромне важности за Србију. Како указују извори, деспот је огромним напорима друштва градио нову престоницу. Град је добио снажне бевеме, неопходну урбану структуру, *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 72.

¹⁵ *Повеља граду Београду*, фрагмент у: А. Младеновић, *Повеље*, 347.

¹⁶ *Повеља манастирима Тисмани и Водици*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 352–353 (српскословенски текст), 355 (превод).

¹⁷ На српскословенском: *Людїе мали и величи, кално жє и монастырїе и иночи. кално скрѣвми одрѣжимї бѣхѣ, такожє и азѣ.*

речи, заволео Лазара; због тога су се њима свима отвориле велике ризнице Божје благодати. Неволје су престале (деспот каже: „смирисмо се и починусмо“).²³ Да што ефектније представи бољитак који је наступио, прибегава *меланхолическим* *свјетлостима*, али и контрасту *тмама*: *свјело: и облачи тмній разстоупише се, и всия намъ слънче*. Ново време карактерише посредством библијског стиха као *благопријетно*;²⁴ за нове дане констатује да су „дани спасења“. О значајној и судбинској промени која је наступила говори ослањајући се на први стих 41. главе и на седамнаести стих 65. главе *Књиге пророка Исаије: И вновише се вострови и ново небо и нова земља мнѣ*.

Деспот је јануара 1407. године приложио манастиру Велика лавра на Светој Гори четири села и тим поводом је издао повељу.²⁵ Текст повеље започиње аренгом, која је свечана. Стефан говори о божанској светињи (храму). Указује на то да је њу утемељио Господ, а не човек. Помиње, ослањајући се на *Другу књигу Мојсијеву*, да је велики међу пророцима Мојсије објавио целога скупу Израилевих синова да је светињу,²⁶ као углед, на Синајској гори, створио Бог. Учинио је то поводом утемељивања закона. Деспот цитира Божје речи, његову поруку Мојсију да све створи на начин који му је показао на Синајској гори. Јехова тражи да се приноси (прилаже) све од злата и сребра и од драгог камења, и од најчаснијих ствари, све до последњих и најмањих потреба. Наводећи Божје речи, деспот се ослања на 25. главу *Друге књиге Мојсијеве*, на стихове од другог до седмог (парафразира их). Одмах затим говори о Христу (помиње га као Своблагог Владику и Праведног судију); указује на то да Он (за разлику од јеврејског Бога Јехове) није од верних тражио скупочене прилоге. Никако није одбацивао прилоге приношене са вером, макар они били и веома скромни.²⁷ Награду је давао само ономе ко је ње био лишен. Стога су, истиче деспот, сви

²³ На српскословенском: *и смирившм се и почившм*.

²⁴ Реч је о другом стиху шесте главе *Друге посланице апостола Павла Коринћанима*.

²⁵ У архиву манастира постоје два текста ове повеље – текст А, који се сматра оригиналом, и текст Б, који се третира као копија. Ми говоримо само о првом. Текст А у: А. Младеновић, *Повеље*, 238–240 (српскословенски текст), 243–245 (превод).

²⁶ У оригиналу: *сѣнь*, што се може превести и као *скинија*.

²⁷ Деспот наводи да је Христос примио удовичине две лепте. У виду има причу о сиромашној удовици садржану у Марковом и Лукином јеванђељу. Удовица је у храмовну благајну приложила две лепте (најситнији новац). Богати су у благајну стављали много. Христос, који је даривање посматрао, позвао је своје ученике и поучио их је да је удовица приложила више од свих, јер су они даривали од свога сувишка, а она од своје сиротиње; дала је све што је имала (Мк 12, 41–44; Лк 21, 1–4). Потом помиње да је Христос примао и чашу воде у име ученичко. Овде у видокруг уводи Христове речи у Матејевом јеванђељу (10, 42): „И ако неко напоји једнога од ових малих само чашом студене воде у име ученичко, заиста вам кажем, неће му плата пропасти.“

доносили, „овај ово, а онај оно“, свако по својој жељи и могућности. Затим закључује: „И тако се стварала она давнашња светиња.“

У простору аренге се помињу и заслуге владара за цркву. Деспот констатује да су они својим прилозима, даровима и плодовима обезбедили храмове од немоћи и оскудице; задовољили су сваку њихову потребу не само у свом времену, већ су својим златопечатним повељама утврдили да њихови прилози и надаље („с колена на колена“) буду постојани и неизмењени. Нешто мало касније Стефан Лазаревић говори о награди коју владари добијају од Господа за подизање храмова и бригу о њима, али и за испољено богатство вере и преданост њој; то је вечно постојање и пребивање.

У експозицији издавач повеље доноси извесне аутобиографске податке. Казује да је владарски чин и владарску власт добио од Христа и да влада на „бившем моћном“ престолу своје отаџбине, Српске земље. Истиче да се усрдно потрудио да не буде лишен побожности побожних царева који су пре њега владали и њихових добротинастава (о њима је у аренги говорио). Угледајући се на побожне царе, био је и сам подстакнут на добротинаство. Одмах говори о својој помоћи Великој лаври. Каже да је упознат са потребама и многим невољама тога манастира током посете лавранског игумана господина Генадија. Покретан милосрђем и вођен „законским наређењем“, одлучио се да помогне Лаври, у складу са временским тренутком и својом могућношћу. Приложио јој је дарове (четири села). У диспозицији Стефан Лазаревић наводи имена ових села,²⁸ као и прописе који се тичу тамошњих житеља.²⁹

Заузврат деспот је, и ово је забележено у повељи, од манастира Велика лавра затражио да се обавезе на то да ће му, после његове смрти, једанпут годишње давати помен, и то у Великој цркви, по црквеном и царском обичају, као ктитору, као што то чини за раније почившег, блаженога и увек спомињаног цара Стефана (Душана).

Запажа се добра повезаност аренге и експозиције (обједињује их мотив прилагања/даривања светиња). Када је реч о стилским средствима, у повељи Великој лаври запажа се присуство *алиѿерације*,³⁰ *сѿилског ѿпаралелизма*, *еѿимолошке фигуре*³¹ и др. Ова повеља свакако тражи врло темељну стилску анализу.

²⁸ То су: Куриловаја, Вранково, Шалудовац, Буљани.

²⁹ Деспот становнике села ослобађа од *соће* (дажбине или пореза који је убиран у корист владара), од *градобљуденија* (обавезе да чувају град) итд. Назначава да су сељани дужни да испуњавају „оно што је нужно за Владареву потребу“.

³⁰ Примери су доста бројни. Наводимо један: *свѣтлоѿ оубѿ и всемирноѿ сѣставлениѿ жѿ и сѣдинкиѿ*.

³¹ На пример: *оусрѣдѿе срѣдѣцноѿ*.

Манастиру Милешеви деспот је даривао пет села у Моравицама,³² тим поводом издао је повељу (1413. године или нешто касније).³³ Овај манастир, у коме су почивале мошти Светог Саве, у то време није се налазио у границама Српске деспотовине, већ на босанској страни (под управом Сандаља Хранића). Деспот је, међутим, одлучио да Милешеву обдари. У повељи је назначио своје разлоге за то. Указао је на то да су Свети Симеон (српски самодржац и мироточац) и Свети Сава (велики српски архиепископ), својом великом милошћу, били за њега посредници код Господа. Њиховим молитвама често је био спасаван, на различитим местима и у различитим невољама. Стога он, као знак захвалности за велику Симеонову и Савину помоћ, Милешеви, манастиру Светог Саве и месту где почивају Савине мошти, прилаже свој дар. Житеље дариваних села деспот је ослободио унче („господског данка“) током две године; ослободио их је великих и малих послова током пет година итд.

Аренга милешевске повеље је веома лепа. У нешто адаптираном виду, деспот је њу користио и касније, приликом састављања две повеље за манастир Велика лавра (прва је из 1414/1415, друга из 1427. године). На почетку аренге милешевске повеље говори се о божанском пореклу власти (цитирају се Соломонове речи, уз назнаку да је, преко њега, премудрог, заправо говорио Цар Векова, Сведржитељ Господ).³⁴ Деспот указује на то да владари, будући да су ово, пролазно Царство, примили из снажне Божје руке (уз то, и обилату доброту), треба да буду, колико је то могуће, слични Њему, који своје руке шири и све што је живо наслађује добротом, да не би били само примаоци пролазног (овог) Царства већ и наследници Вечног. Добро устројство земаљске власти, тумачи деспот, резултира из Божјег окриља и Његове наклоности. Како се види, представа Бога у овом тексту је динамична: он *пружа своју снажну руку, из ње додељује власт и обилату доброту* одабраноме. Бог *шири своје руке* да би све што је живо насладио добротом. Ово место је и својеврсна похвала Богу, који дарива владаре, али и све друге људе („све што је живо“), омогућавајући им стицање (уколико они то заслуже) небеског *Царства*.

³² Моравице су област која се налазила у западној Србији, „на простору негде од извора реке Скрапежа па, идући према југу, негде југоисточно од Ариља“ (тумачење А. Младеновића, који се ослања на карте М. Благојевића у књизи *Историјски атлас*, Београд, 2002). Даривана села су два Гугља (вероватно Велики и Мали или Горњи и Доњи), Храсно Поље, Шемгоњ и Рупељево.

³³ *Повеља манастиру Милешеви*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 362 (српскословенски текст), 365 (превод).

³⁴ Стефан наводи (парафразира) 15. стих осме главе *Прича Соломонових*. Ово место (у преводу Ђ. Даничића) изворно гласи: „Мном цареви царују, и владоци постављају правду.“

У експозицији, која је идејно добро повезана са аренгом, Стефан говори о томе како је он, по Божјој милости, господар Срба. Искузује своју огромну захвалност Светом Симеону и Светом Сави за пружену помоћ (њихово посредништво код Бога) у свим невољама. Назначава да су они спасавали његово тело, али и његову, грешну душу (повратили су је *од враџија смрти*); њиховим молитвама Господ му је, други пут, живот даровао.

О Светом Симеону и Сави у повељи се говори са великим поштовањем и посебном емоционалношћу.

Деспот пажљиво обликује исказ. О себи говори користећи то-пос унижења („недостојан“); себи супротставља изванредне свете – Симеона и Саву. Запажамо присуство таутолошке спреге: *въ ратехъ и въ различныхъ нажденіи wt иноплемѣ[н]ныхъ*. Уз свете у повељи се похваљује и Бог, који је Стефана избавио из свих невоља (Симеон и Сава су посредници, врло уважавани од Господа).

Повељу манастиру Ватопеду на Светој Гори деспот је издао 2. јула 1417. године, након што је к њему дошла делегација овог манастира, на челу са игуманом Ђенадијем.³⁵ Одредио је да се манастиру сваке године прилаже од његове (владареве) царине у Новом Брду по 60 литара сребра.³⁶ Деспот је овом приликом Ватопеду даривао и село Копривницу.³⁷

Аренга повеље започиње похвалом Богу; нижу се Његови квалификативи и заслуге; указује се на то да је све створио од небића у биће, да смирује несмерне који се узносе. На похвалу Богу надовезује се похвала божанским апостолима и учитељима Васељене; као њихова заслуга помиње се да су проповедали и поучавали да се „Овоме јединоме“ (Господу) верује и клања.

Са аренгом је блиско повезана експозиција. Ту деспот говори о себи. Указује на то да је у Тројици слављени Бог *погледао* на његову смерност и учинио да постане наследник својих родитеља, господар Срба. Стога Њему, своме добротвору, упућује своју захвалност. Пита се (уз ослањање на Псалам 115, 3) шта ће Му узвратити за све што му је даровао. Помиње да његова захвалност може бити само појање, клањање, слављење песмама и даривање Његових светих храмова, у којима се поје свемогуће име слављеног Бога у Тројици, проповеда и слави. Стефан казује да су му познате Господње речи да онај ко и најмање пода у Његово име, неће изгубити своју награду; стога при-

³⁵ *Повеља манастиру Ватопеду*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 372–373 (српско-словенски текст), 376–377 (превод).

³⁶ Сребро се имало прилагати два пута (сваки пут по 30 литара) – о Божићу и о празнику Светих и врховних апостола Петра и Павла.

³⁷ Оно се налази источно од Новог Брда.

носи мали дар Свенепорочној Владарки Богородици, која му је заштитница у многим невољама и искушењима и која му помаже.³⁸ Дар чини Богородичином храму, часном Ватопеду, који је на Гори Атонској. У завршном делу експозиције исписује своју искрену, топлу и веома личну похвалу Богородици.

Аутобиографски садржај у овој повељи сасвим је сведен.

Деспотов предговор *Закону о рудницима* (закон је донет 1412. године), може се, условно, третирати као повеља.³⁹ Аутобиографски део овде је шире развијен; ипак, захваћено је само време до ослобађања земље и њених градова од Бајазитове власти. Стефан најпре говори о свом ступању на власт; казује да се то догодило вољом Господа Исуса Христа, Пречисте Богородице и ради молитава (посредничких) његовог оца, кнеза Лазара. Назначава да је њему, изданку очевом, после очеве смрти било дато да влада у земљи своје отаџбине. Укратко оцртава историјске прилике тога времена: **Тогдѧ быст ѧ изшьствїѧ иноплѧмен'никѧ на христїанѧ.** Помиње да је, видевши покорене земље своје отаџбине, примио савет од патријарха господина Спиридона и од других архијереја, од мајке Милице (тада монахиње Јевђеније) и читавог Сабора и да је отишао на источну страну, у Велику Севастију, к великом амиру Бајазиту, који је владао Источном и Западном страном. Потом је, уз Божју помоћ, као и помоћ Пречисте Богоматере и Светог Симеона и Светог Саве, и захваљујући молитвама свог светопочившег родитеља, кнеза Лазара, ослободио земљу и градове своје отаџбине од великог амира Бајазита.

Даље у Предговору деспот представља процедуру израде *Закона*. Приповедање се равномерно одвија и оно, како се види, умногоме има документарни карактер. Нема поетског и реторског наслојавања које се запажа у другим Стефановим повељама.

Пажњу привлачи и текст који долази на крају рукописа *Закона* (у науци се обично назива *Изводом из Закона Новог Брда*); он, како се показује, у значајнијој мери поседује својства једне повеље (препознају се поједини елементи њеног формулара).⁴⁰ Језик је, осим тога, овде више канцеларијски. Деспот говори о томе да је поуздано утврдио како је све што је у тексту *Закона* писано, било и пре њега, за времена ранијих светих српских господара и краљева и за времена његовог родитеља, Светог кнеза Лазара. Затим казује да је из тог разлога благоизволео да

³⁸ Док говори о *малом дару*, себе упоређује са сиромашном удовицом која је приложила две цете.

³⁹ *Предговор Закону о рудницима*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 408 (српскословенски текст), 410 (превод).

⁴⁰ *Извод из Закона Новог Брда*, у: А. Младеновић, *Повеље*, 411 (српскословенски текст), 413 (превод).

обнови и потврди раније постојеће, како би остало чврсто и постојано у све дане његовог живота. У овом тексту садржана је деспотова молба (део је санкције): „Молим онога кога Бог после нас постави за наследника на моме престолу, да овај мој златопечатник остане непромењен као што и ја не промених већ потврдох оно што су написали и наредили пре мене бивши цареви и господари. Стога учврстих ово што је написано и што је потврђено овим мојим златопечатником.“⁴¹

Закључак

Деспот Стефан Лазаревић је током своје владавине издао велики број повеља. Њих једанаест је сачувано. Међу њима су најбројније оне намењене манастирима (Великој лаври, Хиландару, Тисмани и Водици, Милешеви, Ватопеду итд.). Једна повеља настала је поводом оснивања престоног града – Београда и сачувана је фрагментарно. Деспот је такође издавао и повеље појединцима.

У већину својих повеља деспот је уносио књижевне садржаје. Они се јављају претежно у оквиру експозиције, а у једном броју повеља (њих пет) и у оквиру аренге.

Нарочиту књижевноуметничку вредност имају три аренге. Прва се сусреће у повељи манастиру Велика лавра, издатој 1407. године. У простору ове аренге деспот говори о божанској светињи (храму). Тематизује прилагање храмовима (кроз својеврсни историјат цркве). Говори и о заслугама владара за цркву. Запажа се деспотово ослањање на библијски контекст, на Стари и Нови завет. Језик је свечан, местимично фигуративан. Друга аренга је у саставу повеље манастиру Милешеви (издата 1413. године или нешто касније). Ту се указује на божанско порекло владарске власти. Стефан Лазаревић назначава да владари, јер су земаљско царство примили из снажне Божје руке (уз то и обилату доброту), треба, колико је то могуће, да буду слични Њему. Читаво ово место има похвални карактер. Представа Бога (шири руке и све наслађује добротом) упечатљива је и динамична. Текст је складан и открива деспотов поетски дар. Трећа аренга у саставу је повеље манастиру Ватопеду (повеља је из 1417. године). Почиње похвалом Богу, у којој се износе Његови квалификативи и заслуге. На њу се надовезује похвала божанским апостолима и учитељима. Мада кратак, и овај текст нам сведочи о књижевној надарености деспотовој.

У експозицији повеља, поред података непосредно везаних за издавање самога акта, редовно се сусрећу детаљи из деспотовог жи-

⁴¹ Карактеристично је да деспот користи термин *златоїоїечайїник*, што би био српски назив за *хрисовуљу*, повељу оверену златним печатом (тумачење А. Младеновића, који се ослања на Ђ. Трифуновића и Б. Ферјанчића).

вота. Деспот нигде не даје своју целовиту биографију, већ представља моменте након свог избора за владара. Аутобиографско казивање он најчешће започиње освртом на свој долазак на престо. Заслугу за то приписује Господу, каткад (у Предговору *Закону о рудницима*) и Пречистој Богородици и своме светоме оцу, кнезу Лазару. Говорећи о почецима своје владавине, најчешће помиње тешкоће и невоље са којима се суочавао. Промену набоље у своме и животу својих сународника која је потом наступила тумачи Божјом интервенцијом. Открива да му је у тешким и опасним временима духовно упориште био Свети кнез; њему приписује заслугу и за наступање бољих времена.

Аутор рада, током анализе, запазио је изразиту деспотову тежњу ка артифицијелности израза. Он користи гласовне и друге стилске фигуре, прибегава, додуше у скромнијој мери, коришћењу општих места (топоса).

Један од закључака рада јесте да се Стефан Лазаревић доста снажно везује за ранију српску традицију. Развијена аренга код њега се сусреће у нарочито значајним повељама. У експозицију уводи аутобиографски садржај. Приклања се оној грани традиције која у већој мери негује поетичност и рефлексивност исказа.

Ljiljana M. Juhas-Georgievska

THE LITERARY CONTENTS
OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ'S CHARTERS

S u m m a r y

Ever since the time of Stefan Nemanja, Serbian rulers shaped their ceremonial charters with great care, including various literary contents in those texts. These contents, as a rule were contained in the introductory parts of such charters, within the framework of the *arenга* (introductory statement, often formulaic in character) and the exposition; sometimes they can be found in other places as well. In the complex structure of a charter, the *arenга* comes after the protocol, which contains a number of introductory remarks. The *arenга*, in general terms, provides a motivation for the legal decision contained in the charter. It points out the noble spiritual motives of its publisher for making a certain gift, passing a decision, etc. Not having any legal validity in itself, the *arenга* represents an adornment and possesses a moral and literary significance. As it unfolds, the structure of the *arenга* becomes more complex; it contains micro-paeans (addressed to God, the Mother of

God, some saints), prayers, etc. The exposition contains a special motivation for the charter; it presents the events which led to the act itself. Within the framework of the exposition, the authors of charters often include autobiographical details, even a rather detailed autobiography. Even though their functions within a charter are different, the arenga and the exposition are often ideationally aligned, sometimes even formally unified.

The author of this paper, relying on insights into the function of the arenga and the exposition, and into the various forms they were given in earlier Serbian charters, undertook to analyse these segments in the preserved separate charters written by Despot Stefan Lazarević. What was of interest to the author was to what extent he adhered to tradition and whether he deviated from it in any way. During the course of the analysis, the author relied on the 2007 edition of the Despot's charters, edited by A. Mladenović (who, in addition to the charters, also published the Despot's letters).

Studying the charters of Stefan Lazarević, the author of this paper established that five of his charters have a developed arenga. The first such arenga appears in the Charter of the Great Lavra monastery, published in January 1407. Within the framework of this arenga, Stefan speaks of the divine shrine (temple). He points to the fact that it was established by God, not man. He thematises the act of making gifts to temples (through a brief history of the Church of sorts). He mentions the demanding nature of Jehovah (who asked for sumptuous gifts) and the man-loving nature and sensitivity of Lord Jesus Christ (he accepted the most modest of gifts if they were made with a feeling of faith). The Despot also speaks of how rulers were deserving for having contributed to the Church. In the arenga of the Charter of the Mileševa monastery (published in 1413 or somewhat later), the Despot points to the divine origin of rule. He states that rulers, having received the earthly kingdom from God's strong hand (along with bountiful goodness) should resemble Him, who spreads His hands and imbues everything with goodness, as much as possible. This same arenga, with certain modifications, was later included by S. Lazarević in two charters dedicated to the Great Lavra monastery. The arenga in the Charter of the Vatopedi monastery (published in 1417) begins with praise of God. It is followed by a paean to God's apostles and teachers of the Cosmos, who are deserving on account of having sermonised and taught that the Lord is to be trusted and bowed to.

In the expositions to the charters, apart from details directly connected to the publication of the act itself, we regularly encounter details from the Despot's life. The Despot never provides his biography in its entirety, but focuses on presenting moments from the period after he was elected ruler. His autobiographical narration most often begins by referring to his ascension to the throne. He praises the Lord for this, and occasionally (in the preface to the Law on Mines) he also praises the Holy Virgin and his holy father Prince Lazar. Speaking about the beginning of his rule, he most often mentions the troubles that he was confronted with. The change

for the better which ensued in his life and in the lives of his fellow countrymen he explains as God's intervention. He reveals that, when times were hard and dangerous, his spiritual shelter was the holy Prince; it is him whom the Despot considers to be deserving for the arrival of better times.

During her analysis, the author observed that the Despot manifested a pronounced tendency towards artificiality of expression. He uses sound and other stylistic figures, and to a modest degree uses common topoi. In some of his charters there is a stronger reliance on the biblical context.

One of the conclusions reached through the analysis is that S. Lazarević's work is strongly connected to the earlier Serbian tradition. A developed form of the arenga is to be found in particularly important charters of his. He introduced autobiographical contents in the exposition. He opted for that branch of the tradition which cultivated the poetic character and reflectiveness of textual statements to a greater extent.

Keywords: Stefan Lazarević, charter, arenga, exposition, literary content, autobiographical elements, ideational and stylistic solutions.

ПРЕДСТАВЕ ОБЕДОВАЊА И ТРПЕЗНОГ ПОСУЂА У МАНАСИЈИ

Први део

У раду се посматра начин приказивања људи при обеду и однос између сакралне природе ових слика према елементима преузетих из стварности.

Кључне речи: Мансија, Ресава, обед, трпеза, салвета, парабола, чудо, Христова посмртна јављања, Менолог.

У храму Свете Тројице манастира Ресаве или Манасије (око 1418), задужбини српског деспота Стефана Лазаревића, људи при обеду представљени су шест пута. У оквиру циклуса Христових чуда и парабола, на композицији Свадба у Кани (сл. 1), смештеној у олтарски простор, у наосу, на илустрацијама парабола О царској свадби, О богаташу и убогом Лазару и О блудном сину (сл. 2–4). Ниједна композиција није у потпуности сачувана, а нарочито је страдала она на којој су приказани призори из Параболе о повратку блудног сина и која је организована у мали циклус. Опет у олтару, у оквиру циклуса посмртних Христових јављања, на композицији Христос једе мед и рибу приказана је трпеза (сл. 5). Последњи пут, обед је представљен у припрати на источном зиду изнад улаза, на малом фрагменту првобитног живописа уз фигуру непознатог архијереја, вероватно из Менолога.¹

Циљ овог прилога је покушај да се из одабраних представа разуме не само њихово место унутар литургијских, иконографских и стилских феномена² већ да се унутар високо стилизованих уметничких дела уочи

* b.ivanic@narodnimuzej.rs

¹ Б. Тодић, *Манасијир Ресава*, Београд, 1995, 106; Р. Зарић, *Осџаци фресака у припрати Манасије*, Саопштења XXIV, Београд, 1992, 99–111.

² Они су добили своје тумачење у радовима многих истраживача, заокружено, са темељном библиографијом у књизи Ј. Prolović, *Resava (Manasija). Geschichte*,

Сл. 1. Свадба у Кани

да ли оне могу да помогну да се разумеју други аспекти живота како средњовековног друштва уопште, тако и посебно у држави српског деспота Стефана Лазаревића, и то у ширем друштвеном контексту – од обичаја при јелу владара и аристократије до начина обедовања сиромашних људи. У првом делу прилога говориће се о изгледу простора у којем се обед дешава, присутним сатрпезницима, манирима при столу, послужитељима и њиховом понашању, док ће други део рада говорити о прибору за јело и пиће у односу на сачуване предмете из тог или блиског времена.

Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević, Wien, 2017.

Фреске са представама обеда у Манасији припадају цилусима Чуда и парабола, затим, како је речено, циклусу Христових посмртних јављања и Менолога. Први наведени циклус назива се још и Христова јавна делатност или Христова делатност и учење.³ У синоптичким јеванђељима назив парабола се употребљавао да би се описао посебан начин подуке помоћу алегоријских приповести које је користио Исус Христос, а које постоје као модели на путу спасења. Многе од њих садрже есхатолошке елементе и изражавају важност Христовог учења.⁴ Ово је један од ретких ликовних циклуса који никада није био заокружен у целину са релативно непромењивим бројем и избором композиција. Такође у храмовима није заузимао тачно утврђен положај. Мада се неке сцене Христове јавне делатности могу наћи на делима ранохришћанског доба, пре иконоборства и после еџга, прве назнаке њиховог груписања у циклус срећу се у уметности XII века; у понеким српским црквама XIII века постају део програма наоса.⁵ Током XIII и XIV века неке од ових алегоријских прича биле су сликане у византијским црквама, мада ретко, док се у црквама средњовековне Србије налази већи број парабола укључених у иконографски програм.⁶ Када су у питању композиције које се могу груписати у одвојени циклус Чуда Христових, оне су украшавале у већој мери цркве византијског света од XIV века.⁷ У храмовима Моравске Србије Христова чуда и параболе сликају се делимично у олтарском простору, а највише у певничким конхама.

Стварање циклуса парабола је иновација у иконографском програму цркава од времена Палеолога и може се видети највише у споменицима у Србији и у Хиландару. Избор парабола које сачињавају циклус представља кључ помоћу којег се може објаснити њихово сликање у овој посебној области. Најчешће се сликају Парабола о царској свадби, Парабола о митару и фарисеју, Парабола о добром Самарићанину, Парабола о богаташу и Лазару, као и Парабола о мудрим и лудима девицама. Избор приказаних парабола у складу је с *Тийиком* Јерусалимске цркве, који је почетком XIV века преведен на српски језик, а потом

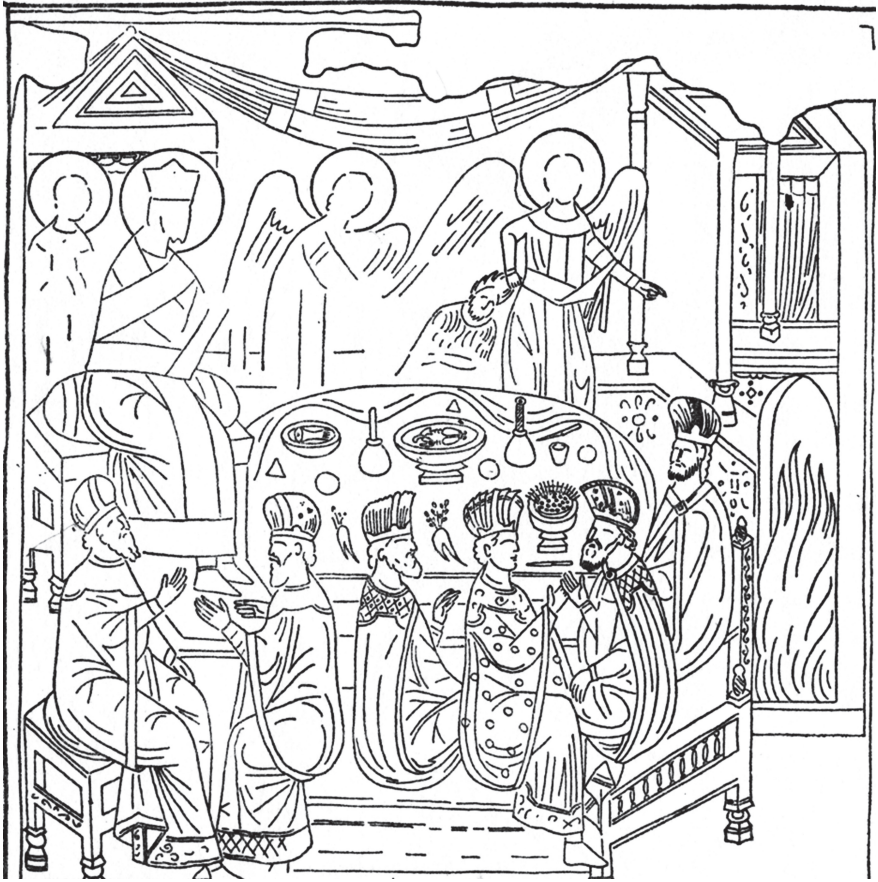
³ М. Марковић, *Христова чуда и поуке*, у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије, Београд, 1995, 133, нап. 1; исти, *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, у: Манастир Хиландар, Београд, 1998, 227–231.

⁴ А. G. Mantas, *Representations of Christ's parables in Serbian medieval churches. The case of Dečani*, Зограф 36, Београд, 2012, 131.

⁵ М. Марковић, *Христова чуда и поуке*, 145.

⁶ А. G. Mantas, *Representations of Christ's parables in Serbian medieval churches*, 132.

⁷ P. A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, in: *The Kariye Djami. Studies in the Art of Kariye Djami and Its Intellectual Background*, Princeton, 1975, 245–247.

Сл. 2. Парабола о царској свадби

био у употреби у Српској цркви. По том типуку, читање наведених делова јеванђеља, којима у византијској цркви није придаван посебан значај, било је изузетно важно у Јерусалимској цркви, с којом су Срби имали снажне везе још од времена Светог Саве. На тај начин се може објаснити често представљање ових параболо у српским црквама, у којима су обележавале поједине недеље посног циклуса од XIV века надаље.⁸ Ово запажање је веома значајно јер на примеру показује на који начин је *Јерусалимски типик* утицао на декоративни програм српских храмова.

Огроман значај чудесног претварања воде у вино још од ранохришћанског доба узроковао је веома често приказивање Чуда у Кани

⁸ A. G. Mantas, *Representations of Christ's parables in Serbian medieval churches*, 138.

(Јов 2, 1–11) у ликовним уметностима. То је био догађај којим је Христос започео своју проповедничку делатност. Сматра се да је још у јеванђељима постојала намера да се поједини догађаји из Христовог живота, као и чуда која је извео, посматрају као префигурације одређених литургијских празника и тајни и да су већ у јеванђељско доба они на тај начин коришћени у литургији и служби.⁹ Тако се Чудо у Кани повезује са вином, које се транскупстанцијацијом претвара и симболизује Христову крв, због чега се ова композиција, често у комбинацији са Чудом умножавања хлебова, на исти начин претворених у тело Христово, може наћи у близини олтарског простора, чији је главни програмски циљ приказивање и тумачење свете тајне евхаристије.¹⁰

Повезаност Чуда у Кани са чином евхаристије наглашена је у Манасији смештањем ове композиције на јужни зид ђаконикона. Композиција није сачувана у целости, недостаје већи део десне стране. На сачуваној површини фреске, испред насликане грађевине, на којој су врата затворена драперијом, приказан је четвороугаони сто, украшен са предње стране балустратом токарених профилисаних стубића. У челу стола седи Христос, иза којег седе два ученика, од којих је један, судећи по изгледу, вероватно Свети Петар, а други је готово сасвим уништен. Поред Христа, са његове леве стране, налази се Богородица, која му говори да нема више вина за сватове. Фронтално према посматрачу седе млада и младожења, обоје са крунама. У другом плану је слушкиња која прилази са послужавником. По композицији, ова сцена највише наликује истој сцени у манастиру Куртеа де Арђеш (око 1375), сачуваној у потпуности, на којој се види и кум са полупразном чашом и слуга који коље једно теле за гозбено печење, а у продужетку је насликано извођење чуда претварања воде у вино у великим ћуповима.¹¹ Мада је илустрација истог чуда у манастиру Христа Хоре у Цариграду веома оштећена, осим мотива клања телета, заједничког румунском и цариградском споменику, у Хори је сачуван мали фрагмент, али довољан да се види да је положај Христа и Светог Петра на нешто нижем седишту идентичан са оним у манастирима Куртеа де Арђеш и Манасији.¹²

⁹ P. A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, 260.

¹⁰ *Исїо*.

¹¹ D. Simić Lazar, *Sur une datation des fresques de l'église de Saint-Nicolas de Curtea de Argeş (Roumanie)*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 39, Нови Сад, 2011, 19–20; P. A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, fig. 17.

¹² P. A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, 280, fig. 17.

Сл. 3. Парабола о богаташу и убогом Лазару

Молба Богородице Христу да помогне у тренутку када је нестало вина на свадби тумачена је у делима Бонавентуре (око 1221–1274), главног проповедника просјачких редова: када Богородица каже: „Немају више вина“, њене речи су молба јер се сажалила на младожењино сиромаштво. Такође, ове речи представљају универзалну молитву, која одражава њен однос према човечанству, које је због своје несавршености и греха духовно сиромашно. Богородица је у Кани милосрдни

заступник, као и примерни модел, који подучава да је пут спасења пут послушности, вере и молитве.¹³ У многобројним композицијама које приказују ово чудо, па и у Манасији, молитвено испружене руке Богородице указују на општи есхатолошки смисао ове јеванђељске приповести.

Парабола о царској свадби (Мат 22, 1–14), насликана у северној певници храма, у свом најопштијем и најважнијем смислу садржи поруку о многима који су звани, али о малом броју изабраних.¹⁴ Као ретка, готово јединствена религиозна композиција у којој преовладава световни карактер владарског амбијента, често је била предмет пажње истраживача.¹⁵ У јеванђељској причи о кажњавању неприкладно одевене званнице на царској свадби преовладава подсећање на праксу церемонијала дворске хијерархије и протокола, што се повезује са таквом праксом и на двору српског деспота.¹⁶

У раскошно опремљеној одаји, испред ниског зида, са којег се дижу лаки стубови, повезани лучно постављеним скупоценим драперијама, са здањем са троугаоним забатом у позадини, постављен је кружни сто. Око стола, на столицама и клупама, украшеним дуборезом, седе људи у разнобојним и златотканим хаљинама забављени храном и разговором. У горњем левом углу, на сада избледелом делу фреске, насликан је Христос, одевен у царско одело, са круном на глави. Он гестом указује дворанима анђелима да недостојног госта – којег они држе за косу – спроведу ка десном доњем углу просторије, где је у лучном отвору, који подсећа на камин, насликан вечни пламен пакла.¹⁷ Према томе, ова парабола се односи на смрт и васкрсење повезано с њом, и схвата се као однос према евхаристијском оброку, у којем се Христос појављује као домаћин, а одбачени гост као онај који нечист седа за Господњу трпезу.¹⁸

Указано је на сличност – формалну и смисаону – ове фреске и једне минијатуре у Манасијевој хроници (1335–1345), која представља кажњавање неправедног дворјанина византијског цара Јустина II (владао 565–578) током церемонијалног обеда на царском двору. На минијатури је у целини поновљена структура фреске, где на гоз-

¹³ A. Neff, *The Humble Man's Wedding: Two Late Thirteenth-Century Franciscan Images of the Miracle at Cana*, Gothic art & thought in the later medieval period: essays in honor of Willibald Sauerländer, Princeton, 2011, 304.

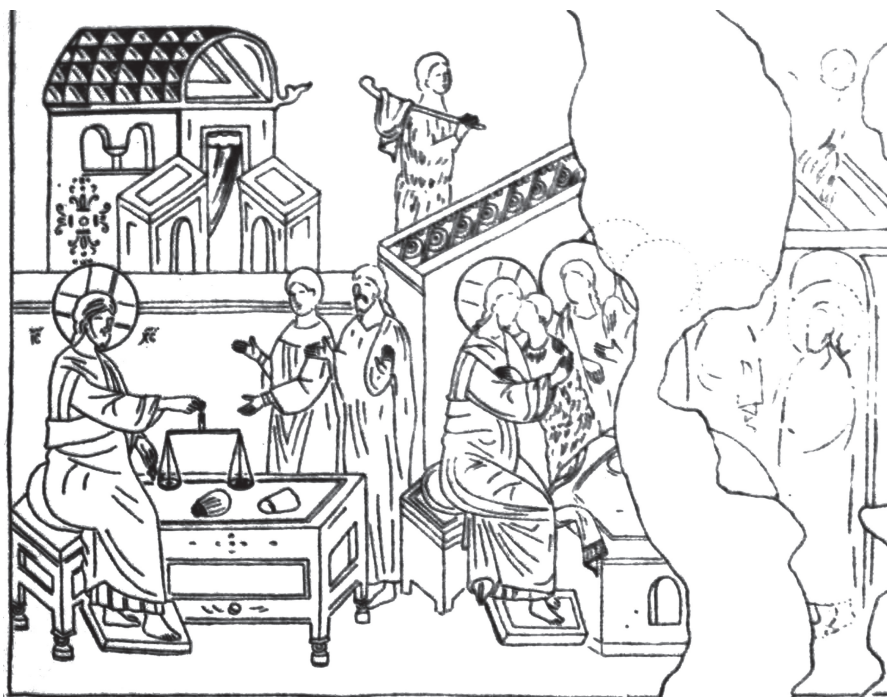
¹⁴ Б. Цветковић, *Владар као слика бога: пример Ресаве*, Корени 5, Јагодина, 2007, s.p.

¹⁵ Преглед литературе у: J. Prolović, *Resava*, 259, nap. 1081.

¹⁶ Б. Цветковић, *Владар као слика бога*, s.p.

¹⁷ Б. Иванић, *Царска свадба у Манасији*, у: Манастир Ресаве. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења II, Деспотовач, 1995, 188.

¹⁸ J. Prolović, *Resava*, 259.

Сл. 4. Парабола о блудном сину

би владар седи у челу стола, окружен званицама, док један војник у оклопу одводи са гозбе фигуру у пастирској одећи. Сматра се да цела епизода указује на владарске врлине Јустина II, изнад свега, на његову правдољубивост.¹⁹ Познато је из *Књиге о церемонијама* византијског цара Константина VII Порфирогенита (владао 913–959) да је високим посланицима позван на царски банкет пре почетка уручивана одговарајућа дворска одећа; ову дужност обављао је царев коморник.²⁰

Као и иначе, обичаји које упражњавају владар и племство преноси се, у могућој мери, и на припаднике нижих друштвених група. Празнично мноштво окупљеног света у цркви упоређено је са „добром одећом“ у коју је црква празнично одевена. Спољашњи изглед верника требало је да буде другачији од свакидашњег, исто онако како се очекивало да и начин опхођења током празника буде другачији. У једној епитимијској забрани од верника се тражило да се на празник свечано и лепо обуку, иначе је следила казна поста: „Ако се ко у суботу или

¹⁹ Б. Цветковић, *Владар као слика бога*, s.p.; J. Prolović, *Resava*, 259.

²⁰ J. Featherstone, *Δι' ἑνδεῖ_iv: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15)*, *The Material and the Ideal. Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, Leiden–Boston, 2007, 97.

недељу или у свете дане Господње не обуче у часну одећу, да пости осам дана.²¹

Парабола о богаташу и убогом Лазару (Лк 16, 19–31) насликана је такође у северној певници ресавског храма. Позната прича о богаташу који се током гозбе у свом дому није осврнуо на гладног и болесног сиромаша окончава се преокретом у загробном свету; у пламену пакла богаташ узалуд моли праоца Аврама, у чијем се крилу сада „весели“ Лазар, да му се удели кап воде. Сва Лазарева праведност је у његовој немаштини, сва богаташева неправедност у игнорисању ближњега који страда. Оно што се осуђује није богатство по себи већ неосетљивост за страдање ближњих. Укључивањем ове параболе у литургију, верници су се подсећали на покајање и разумевање да се спасење постиже не обиљем већ одрицањем и уздржавањем.²²

Испред монументалне и сложене грађевине, украшене драперијом, налази се четвороугаони сто са балустрадом на предњој страни, слично као у композицији Свадба у Кани. Богаташ, одевен у скупоцено рухо, са круном на глави,²³ обедује у друштву само једне особе, која на глави носи капу, а у руци штап. У првом плану, испред стола на поду је убоги Лазар, који има само тканину око бедара и шешир, обележје ходочасника и просјака; његово тело, прекривено ранама, лижу три хрта. Око стола послужују две особе, а трећа, скрштених руку, стоји иза богаташа.

У Манасији, и иначе у монументалном сликарству, изузев, на пример, у Дечанима,²⁴ слика се само први део параболе, па је тако наглашен морални аспект приповести. У сликарству минијатура обавезно је насликана и загробна судбина ове двојице протагониста приче, чиме је наглашена и есхатолошка страна параболе.²⁵

Парабола о блудном сину (Лк 15, 11–32) позната је прича о млађем брату који је тражио и добио свој део наследства од оца. Пошто је све потрошио, враћа се оцу исцрпљен од немаштине. Отац му у радости спреми гозбу, на незадовољство старијег брата. У Ресави је ова парабола приказана у три призора. Отац, представљен у лику Христа,²⁶

²¹ С. Бојанин, *Забаве и свейковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд, 2005, 57.

²² J. Prolović, *Resava*, 259–260.

²³ Представљање богаташа као краља, елемент који ову сцену удаљава од текста представља западњачки утицај и може се наћи на представама параболе на Западу, а заснован је на латинским коментарима текста, A. G. Mantas, *Representations of Christ's parables in Serbian medieval churches*, 137.

²⁴ М. Марковић, *Хрисиџова чуда и ѿоуке*, 142–143; A. G. Mantas, *Representations of Christ's parables in Serbian medieval churches*, 137–138, сл. 7, 8.

²⁵ Б. Иванић, *Псалм 118 у Минхенском ѿсалѿиру и шема Посебног суда*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 32–33, Нови Сад, 2003, 121–26.

²⁶ Што представља посебност фреске у Манасији, J. Prolović, *Resava*, 258.

Сл. 5. Христос једе мед и рибу

седи за столом испред ниског зида и помоћу теразија дели новац браћи, која стоје уза сто. У другој епизоди, у позадини десне половине слике, види се млађи брат како одлази. Трећи приказ представљен је у првом плану десне половине слике. За гозбеним столом седи Христос отац и

грли сина повратника. Око трпезе су стојеће фигуре са нимбовима. Ова половина фреске је оштећена и тешко видљива.

Захтев млађег сина за својим делом наследства, док је отац још жив, представља дрскост, готово жељу да му је отац мртав. По повратку, отац га дочекује великодушно, за разлику од старијег сина, који размишља у домену „закона, заслуге и награде“ пре него „љубави и милости“. Очева радост због повратка заблуделог сина алегоријски представља Божију љубав, неограничену милост Бога, који се радује сваком покајаном грешнику.²⁷

Може се рећи да је ентеријер на описаним и коментарисаним композицијама у храму Свете Тројице у Манасији најраскошније представљен у укупном преосталом српском средњовековном сликарству. Мермерна оплата зидова, дуборезом украшен намештај,²⁸ тешке драперије, проткане златним нитима, скупоцено посуђе, приказани су реалистички и могу помоћи у стварању представе о изгледу владарског и властеоског двора у позном средњем веку. Госте услужује послуга.

У писаним византијским изворима помињу се послужитељи и њихов старешина и сазнаје се нешто о њиховим дужностима, као и о месту које заузимају приликом пријема и банкета у царској палати. Служитељи при столу, заједно са члановима гарде, стајали су поред улаза и носили јарко пурпурне тунике са кратким рукавима при дочеку гостију.²⁹ Интересантно и индикативно је да су они стајали у непосредној близини места где су по протоколу стајали синови племића. Повезаност ове две скупине царских поданика упућује на то да је међу њима постојала одређена веза. У Француској је средином XV века настала и позната у много преписа и ране штампе *Књига о резачу* односно о начинима сервирања хране намењена најпре дечацима племићких породица, који су као пажеви упознавали живот на двору владара или знатније властеле.³⁰ Дужност предводника послуге за столом била је и да уведе званице у дворану у којој се одвија банкет, као и да гостима уручи поклоне на крају гозбе.³¹

Послуга при трпези је на сликама византијског круга ретко означена посебном одећом или делом одеће. Препознају се по радњи коју врше. У западној уметности често се види на призорима гозби како или

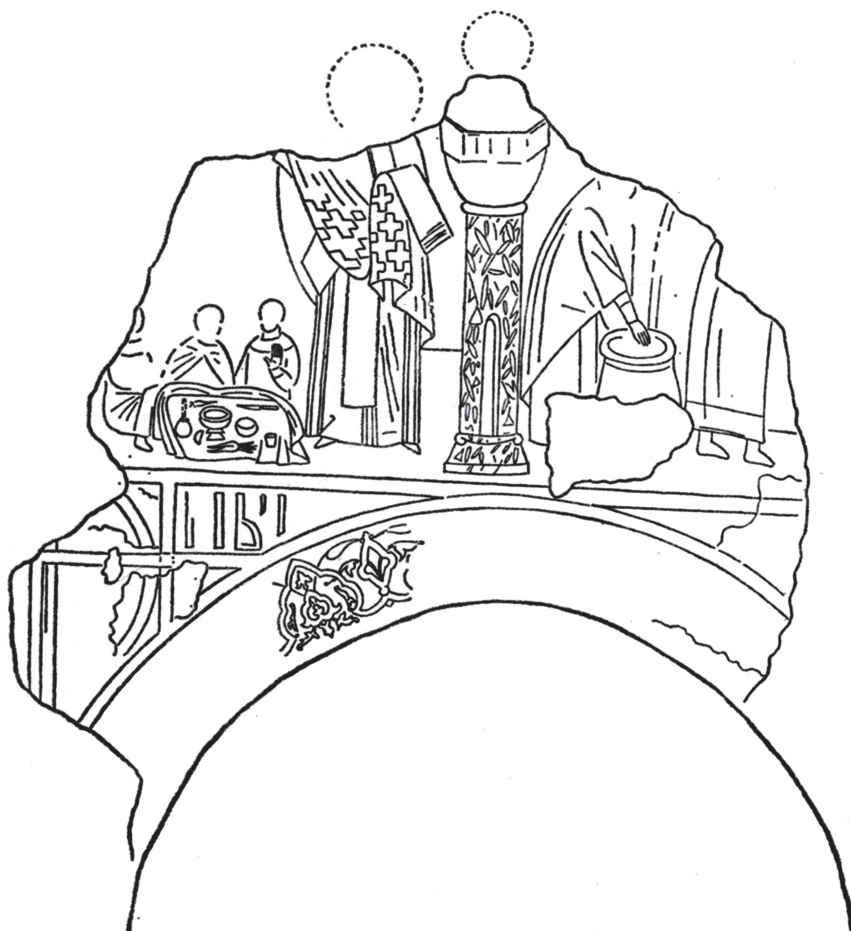
²⁷ <https://teologija.net/bludni-sin/>.

²⁸ Токарени стубићи, делови намештаја, нађени у ограниченом броју приликом археолошких радова на Новом Брду чувају се у Народном музеју у Београду.

²⁹ J. Featherstone, *Δι' ἐνδει_iv: Display in Court Ceremonial*, 92; R. D'Amato, *Byzantine Imperial Guardsmen 925–1025: The Tághmata and Imperial Guard*, Bloomsbury Publishing, 2012, s.p.

³⁰ <http://oakden.co.uk/a-medieval-feast-menus-etiquette>.

³¹ J. Featherstone, *Δι' ἐνδει_iv: Display in Court Ceremonial*, 97, 109.

Сл. 6. Детаљ непознате композиције

паж или слуга преко рамена носи пребачен убрус, салвету, као средство помоћи при раду и као елемент на основу којег се препознаје његова служба. Ти убруси су понекад били украшени везом. Изгледа да су, како се види на неким минијатурама, везени убруси из Перуђе били распрострањени широм Европе.³² На слици гозбе у енглеском псалтиру *Лујџел* из 1325–1340. године види се јадан послужитељ како прилази столу за којим се гости његов господар и носи око врата белу салвету из Перуђе, украшену црним хоризонталним пругама.³³ Веома сличан убрус на представи Свадба у Кани носи преко рамена један слуга,

³² <http://www.larsdatter.com/perugia-tablecloths.htm>.

³³ http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f208r.

одевен у тунику до колена, у рукопису бр. 5 светогорског манастира Ивирона. Он у једној руци држи празну посуду, другом узбуђено гестикулира, вероватно јер управо обавештава домаћина да је понестало вина.³⁴ Салвете сличног украса користе гости на илустрацији гозбе у манастиру Ватопеду.³⁵

На фрескама обеда у циклусу Чуда и парабола у Манасији нема много послуге: једна слушкиња на представи Чудо у Кани и чак три послужитеља на слици Параболе о богаташу и убогом Лазару. Фигура једног је уништена у горњем регистру, један држи велику лезу и њоме расхлађује саможивог богаташа, међутим, пажњу привлачи послужитељ, очигледно вишег ранга, са капом у виду турбана, који стоји уз врата прекрштених руку и по свему судећи надгледа да ли се обед господара одвија без проблема. Положај који заузима овај службеник у кући богаташа није запажен за сада у делима византијске уметности, али се среће понекад на западњачким ликовним представама. Овај положај тумачи се различито према коментарима теолога католичке цркве. Пре свега, он је ознака лењости дворјана и сваке друге лењости. У хришћанском контексту лењост показује непажњу према Богу, недостатак духовне усредсређености.³⁶ Тако изгледа да је индоленцију богаташа из Параболе делила и његова послуга. У циљу стварања супротног изгледа у јавности приликом царских банкета у триклинијуму са деветнаест лежајева позивано је дванаест сиромаша на гозбу. Том приликом добијали су и по златник.³⁷

Завесе и дрперије су, осим украсне и термичке намене, имале велики значај у Византији, односно на царском двору, о чему има података. У свакој од четири дворане у којима су одржавани царски банкетни постојао је велики број завеса. Само је завеса делила цареву спаваћу собу од триклинијума у Великој палати. Иза завеса чекали су посетиоци и посланици позив да приступе цару, иза завеса налазили су се музичари, који су забављали званице на гозби. Понекад су музичари

³⁴ То никако не би могла бити представа Ђакона који би, мада се не помиње у тексту јеванђеља, требало да буде ту присутан у контексту свадбеног обреда, како је то на основу једне фреске у Кападокији претпоставио Р. А. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, 282–283, сл. 18. Осим што би присуство црквених служитеља на представи Свадба у Кани било преседан и поред те фреске из велике старине, он не би могао бити одевен у кратку тунику, нити би део црквеног текстила могао да стоји око врата тако немарно.

³⁵ I. Anagnostakis, *Dining with foreigners*, in: *Flavours and Delights. Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, Athens, 2013, сл. на стр. 158.

³⁶ A. Neff, *The Humble Man's Wedding*, 309–311.

³⁷ S. Malmberg, *Dazzling dining: banquets as an expression of imperial legitimacy*, in: *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, Aldershot–Burlington, 2007, 79.

и забављачи имали одећу сашивену од исте тканине од које су биле начињене завесе. Застори су заклањали делове сале за гозбу од других делова исте дворане.³⁸

Чудо које се догодило приликом свадбене гозбе у Кани и илустрације три параболе одвијају се за трпезом. Она може бити четвороугаоног (Свадба у Кани, Парабола о богаташу и убогом Лазару) или кружног облика (Парабола о царској свадби, Парабола о блудном сину). Изречена је претпоставка да су овалне трпезе сликане у знак подсећања на Тајну вечеру, на чијим је представама сто традиционално сликан у облику сигме, по угледу на ранохришћанске.³⁹ Проучавање композиција обедовања показује промене у понашању, односно друштвене промене. Сцене Тајне вечере из V–VI века представљају навике у исхрани, које су идентичне онима које су превладавале у касној антици. Људи су наслоњени на јастуке полукружног кауча око полукружног стола. Христос најчешће лежи на крајњој десној страни кауча (*in dextro cornu*), резервисаној за почасног госта или домаћина. Током VIII до X века обичаји у Византијском царству су почели да се мењају. Сцене Тајне вечере из овог периода показују да гости сада следе западну средњовековну навику седења усправно. Овај помак од положеног до седећег положаја подразумева велике промене у начину прехране. У XI и XII веку на сценама се појављују и високи правоугаони столови, гости углавном седе, а Христос, понекад и Свети Петар, обедују лежећи на каучу. У време Палеолога сви седе за столом.⁴⁰

Величина стола и број званица на фрескама у Манасији углавном је слична – то су столови за којима може да седи ограничен број особа – број варира од два до седам. У композицијама обеда уопште сведеност броја присутних зависи од жеље да се нагласе или не нагласе само битни актери сцене. Ипак треба имати у виду да је у царским банкетним дворанама царев сто увек издвојен и да за њим седе уз цара само његови најближи пријатељи или они којима се укаже част.⁴¹ Аналогно, добро је познато да ни и у неким манастирима нису постојали јединствени велики столови већ више мањих, распоређених у редове, за којима је седео мањи број људи.⁴² Може се узети у обзир

³⁸ J. Featherstone, *Δι' ἐνδει iv: Display in Court Ceremonial*, 97, 197 и даље.

³⁹ P. A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry cycles*, 283.

⁴⁰ J. Vroom, *The changing dining habits at Christ's table*, in: *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, Aldershot–Burlington, 2007, 203–207.

⁴¹ N. Oikonomides, *Les listes de preseance byzantines des IX et X siecles*, Paris, 1972, 27–29.

⁴² A.-M. Talbot, *Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory*, in: *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, Aldershot–Burlington, 2007, 110–111.

да композиционо решење гозбеног стола са малим бројем гостију није само уметничко решење, којим се сликом обухватају само најважније фигуре, већ су то призори који су могли бити у искуству сликара и наручилаца датих композиција.

Пажњу изазивају и драперије, које обавијају само ивицу стола и на чудесан начин не клизе са њега. Најчешће је ова драперија само са оне стране са које су гости, а предњи део трпезе у дуборезу и са токареним балустрадама, као и цела његова мермерна горња површина, откривени су. У овој тканини препознаје се посебна дугачка салвета, која се постављала на ивицу лежаја са којег се јело на гозбама античког и позноантичког света, *tappa*. Служила је за заштиту одеће, а њоме су се и брисала уста.⁴³ Мада се *tappa* и до касног турског доба упорно слика на представама гозби у земљама византијског круга, спорадично се могла видети на романичким минијатурама,⁴⁴ али после тога у целој Западној Европи на сликама банкета увек су насликани столњаци у данашњем облику. Током XI и XII века на сценама се спорадично појављују савијене салвете.⁴⁵

Посебно питање се покреће у односу на важећу етикецију узимања хране и приређивања гозби. У античкој Грчкој гозба се састојала од два дела, прво храна, па слактиши, код Римљана три – предјело, јело, слаткиши. Кад би се завршило главно јело, прале су се руке и потом је на церемонијалан начин уклањана *tappa*, изношени су слаткиши, воће и вино и тада би почињао и забавни програм (Марцијан пише да су најбоље гозбе без музике).⁴⁶ Правила етикеције су у Западној Европи забележена у виду савета дадиле госпођици о понашању за столом у виду елегантних и духовитих стихова у *Роману о ружји* из друге половине XIII века.⁴⁷

⁴³ A Dictionary of Greek and Roman Antiquities (1890), Cena, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0063%3Aalphabetical-letter%3DC%3Aentry+group%3D4%3Aentry%3Dcena-сницији>.

⁴⁴ A. Neff, *The Humble Man's Wedding*, 302, fig. 10, на композицији Свадба у Кани у рукопису из 1140. године из Баварске државне библиотеке у Минхену, fol. 22v, испод округлог стола види се кружна шипка, кроз коју се провлачи *tappa*.

⁴⁵ J. Vroom, *The changing dining habits at Christ's table*, 205207, сл. 17.10, 17.11. По писању Георгија Пахимера (1242–1310), неке монахе су критиковали што са собом доносе у манастирску трпезарију, како каже, „избељене“ салвете или ножеве са украшеном дршком, А.-М. Talbot, *Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory*, 114, нап. 30.

⁴⁶ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:entry=ce-na-cn>.

⁴⁷ *The Romance of the Rose* by W. Lorris and J. Clopinel, Englished by F. S. Ellis. London, 1900 [Lamont PQ 1528 A24], Vol. 2; <http://sites.fas.harvard.edu/~chaucer/special/lifemann/manners/rom-mann.html>.

Музика као обавезан пратилац гозбе заузима амбивалентан положај. Она нема везе са црквеним обредом који прати догађаје, као што су крштење, венчање, и прописано је да, када на гозби започне свирка, тапшање рукама, смех и игра, свештеник има обавезу да напусти веселе да не би присуствовао сценама које је црква сматрала саблажњивим.⁴⁸ Тако се ни на једној ликовној представи гозбе у српском средњовековном сликарству не налазе насликани музичари, изузев на слици паганске Александрове гозбе у *Београдској Александриди* из средине XV века.⁴⁹ На још једном примеру, на илустрацији једне од врлина описаних у *Лествици* Светог Јована Лествичника, на фресци спољашње припрате манастира Ватопеда из 1312. године насликан је музичар као пример како се не треба понашати.⁵⁰

Атмосферу, пре свега, владарских гозби помало открива Теодосије, писац с краја XIII века, описујући Стефана Првовенчаног (1196–1227) у свом двору, који „сеђаше у челу трпезе и веселаше благороднике бубњевима и гуслама“.⁵¹ За трпезом „чаше царске, украшене камењем разноликим“.⁵² Владарска дружина је, као било која група савремених феудалних велможа, могла испољавати облике понашања које је у српској традицији запамтила народна песма. Један од битних саставних делова гозбе је „почашница“, наздрављање нечијем јунаштву или некој другој особини.⁵³ Ова појава испољава се на натписима на чашама, који на њима, као и на прстењу, постају носиоци друштвене комуникације.

Сцена Христос једе мед и рибу одвија се испред монументалне зграде; и иначе у тексту јеванђеља (Лука 24, 42–43) ова се сцена неодређено дешава „у граду Јерусалиму“. Христос стоји за лаким, склопивим шестоугаоним столом, а два ученика му прилазе носећи понуде (сл. 5). На неколико сачуваних представа ове композиције у српском сликарству средњег века није насликан сто, већ Христос прима понуде стојећи благо раширених руку. На композицији у Манасији у приказу овог сточића није заборављена тканина која се обавија око њега на страни окренутој конзументу – овде Христу. Овај портативни сточић, начињен слично као певнички налоњ или сточић за раздавање кољива,

⁴⁸ С. Бојанин, *Забаве и свештенике у средњовековној Србији*, 165–166.

⁴⁹ *Исїо*, 274, 304; М. Живковић, *О византијском њореклу фигуралних минијатура Београдске Александриде*, Зограф 37, Београд, 2013, 190–192, сл. 23.

⁵⁰ I. Anagnostakis, *Dining with foreigners*, 157–162.

⁵¹ Љ. Јухас-Георгиевска, http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_01_c.html.

⁵² Стефан Првовенчани, http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_03_c.html.

⁵³ А. Лома, *Пракосово*, Београд, 1996, 159184.

ствара амбијент градске вреве и уличних продаваца, који су за таквим столовима, као и данас, продавали рибу, пиринач, кувану леблебију или другу врсту хране која се могла купити на улици.⁵⁴

Последња сцена на којој је приказан обед налази се у припрати, на којој једна архијерејска фигура, чији је горњи део потпуно уништен, благосиља групу људи који једу за рупцем простртим на земљу или сасвим низак сто; по свој прилици је приказано чудо којим су нахрањени сиромашни (сл. 6). Мада је трпеза скромна, на њој су присутни сви елементи који су заступљени и при оброцима богаташа.

Овај споменик пружа слику три различите врсте обеда. На илустрацијама Чуда и парабола представљене су свечане трпезе, којима присуствују припадници високе и највише друштвене групе, на слици из циклуса посмртних Христових јављања види се начин обеда на јавном месту, док последња слика представља оброк сиромашних људи. Ма колико, по општепознатој и видљивој карактеристици источнохришћанске уметности, ове представе биле симболичне по карактеру и подешене да прикажу догматску и моралну страну живота, оне могу да помогну да се сагледају понеки аспекти тадашње стварности.

Branka S. Ivanić

DEPICTIONS OF DINING AND DINING VESSELS IN MANASIJA

FIRST I

S u m m a r y

In the church of the Holy Trinity of the Resava or Manasija monastery, the endowment of the Serbian despot Stefan Lazarević (around 1418), people at eating are represented six times. Within the cycle of the Miracles and the Parables of Christ, on the composition of the Wedding in Cana, placed in the altar space, and in a naos, on the illustrations of the Parables of the Royal Wedding, of the Rich and the Poor and of the Prodigal Son. Again in the altar, within the cycle of the Christ, with Appearance after Resurrection, on the composition of Christ eats honey and fish, the dinning tables are

⁵⁴ A. Tsilipakou, *Diet in Byzantium with emphasis on the role of dairy products*, http://vizantinaistorika.blogspot.com/2016/08/blog-post_20.html.

represented. For the last time, the meal was presented on the eastern wall, on a small fragment above the entrance where the figure of an unknown archbishop is presented, probably from the Menolog.

This monument provides an image of three different types of dining. In the illustrations of Wonders and Parables, presentations of festive table-dresses attended by members of the highest social group; in the image of the cycle of posthumous Christ's appearances, the way of dining in a public place is seen, while the last picture is a meal of poor people. However, according to the generally known and visible characteristic of Eastern-Christian art, these performances were symbolic in character and set to portray the dogmatic and moral side of life, but they also can help to perceive some aspects of reality at that time.

Keywords: Mansija, Resava, dining, dining table, napkin, parable, miracle, Post-Resurrection Appearances of Jesus Christ, *Menologion*.

Радивој Ђ. Радић*

(Филозофски факултет Универзитета у Београду)**

Марко Ј. Шуица***

(Филозофски факултет Универзитета у Београду)****

ВИЗАНТИЈА И СРБИЈА ОКО 1418. ГОДИНЕ

Непосредно после Ангорске битке (1402) дошло је до новог приближавања Византије и Србије. Најизразитија манифестација добрих односа било је достојанство деспота које је Стефан Лазаревић добио у Цариграду исте, 1402. године. У питању је највиша дворска титула у Византији, а овога пута је то достојанство добио владалац једне државе. Ни у то време, ни касније, Србија није имала заједничку границу с остацима Византијског царства, нити ће је више имати до краја свог постојања. Овим чином је српски владар формално постао члан византијске царске породице и био потчињен византијском цару као оцу и господару. Међутим, византијска титула српских владара није доносила никакву политичку зависност од Цариграда и ни на који начин српског владара није обавезивала на одређени смер у политици. Византијско царство и Србија су око 1418. године пролазиле кроз једно мирно и, штавише, просперитетно раздобље, али се тешка сенка османлијске опасности ипак није могла превидети.

Кључне речи: Византија, Србија, 1418. година, Османлије, деспотовина, привреда, Угарска, рударство.

Године 1418. завршен је сабор у Констанцу, којим је окончана „велика шизма“ у окриљу Католичке цркве;¹ исте, 1418. године бургунд-

---

* gadic@f.bg.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* (бр. 177015), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

*** markosuca67@gmail.com

**** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 177025 *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* (бр. 177025), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ С. Пеинтер, *Историја средњег века (284–1500)*, прев. Ч. Антић, Н. Порчић, Београд – Бања Лука, 1997, 472–474; *Оксфордска историја средњовековне Европе*, прир. Џ. Холмс, прев. С. Баранац, Београд – Бања Лука, 1997, 306–308.

ски војвода Јован Неустрадави (1404–1419) освојио је Париз;² 1418. године преминуо је немачки историчар Дитрих Нимски,³ а родио се аустријски надвојвода Алберт VI (1424–1463);⁴ верује се да је те, 1418. године први пут објављен спис *Imitatio Christi*, из пера чувеног мистика Томе Кемпијског, дело које има велики утицај до нашег времена;⁵ 1418. године шећерна трска са Сицилије први пут је пресађена на Мадеиру, португалско острво у Атлантском океану, удаљено око три стотине шездесет наутичких миља од данашњег Марока,⁶ и, напослетку, догађај који на посебан начин има везу са темом овог скупа, изградњом манастира Манасије, 18. августа 1418. године објављен је својеврстан конкурс за израду нацрта катедрале у Фиренци, а главни супарници су били Лоренцо Гилберти и Филипо Брунелски, знаменити италијански архитект и вајар ране ренесансе, који је уживао подршку Козима Медичија и који је, напослетку, победио у овој занимљивој утакмици, а интересантан је податак да се овај хришћански храм градио око 140 година, почев од краја XIII до средине XV столећа.⁷

После ређања ових догађаја из историје латинског света западне Европе, окрећемо се времену око 1418. године у југоисточним деловима Балканског полуострва. Неминовно се мора поћи од битке код Ангоре (1402), која с разлогом има обележја историјске вододелнице.⁸ После битке код Ангоре међу хришћанима је готово без изузетка превладало мишљење да је османлијска држава, која је потрајала један век, нестала као ружан сан.⁹ О томе је речито сведочио и сам деспот Стефан Лазаревић у уводу у *Закон о рудницима*, напоменувши да „помоћу Божјом и пречисте Богоматере, и светога Симеона и Саве и светопо-

² Е. Перао, Р. Дусе, А. Латреј, *Историја Француске. Књ. I. Од најстаријих времена до 1774*, прев. И. Божић, Београд, 1961, 247–248.

³ V. Buhvald, A. Holveg, O. Princ, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, Београд, 2003, 73.

⁴ К. М. Langmaier, *Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418–1463). Ein Fürst im Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer)*, Regesta Imperii 38, Köln–Weimar–Wien, 2015.

⁵ V. Buhvald, A. Holveg, O. Princ, *Leksikon*, 325.

⁶ M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, London, 2004, XIII.

⁷ P. Marej, *Arhitektura italijanske renesanse*, прев. В. Živković, J. Elez, Београд, 2005, 32 sl.

⁸ X. Иналцик, *Османско царство: класично доба 1300–1600*, прев. М. Михајловић, Београд, 2003², 25, 27; К.-П. Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar, 1981, 9 sq.; И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд, 1984, 118–123; М. Николић, *Византијски ђисци о српским земљама (1402–1439)*, Београд, 2010, 37–46.

⁹ И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 136.

чившег ми родитеља кнеза Лазара молитвама, ослободих ову земљу и градове отачаства ми од великога амира Пајазита.¹⁰ Значај Ангорске битке и њених последица одавно је препознат и у научној литератури. Тако је Георгије Острогорски писао како је Тамерланов „снажни продор у предњу Азију имао врло далекосежних последица; он је задао османлијској сили тежак ударац и тиме продужио живот Византијском царству за пола века.“¹¹ Утисак је да би се слична оцена о продужетку живота, можда и за истоветан полустолетни период, могла применити и на средњовековну српску државу. Узгред, подсетимо се, Бугарска као држава више није постојала јер је постала плен Османлија у последњој деценији XIV века, 1393. године, када је пало Трново, односно 1396. године, када је запоседнут Видин.¹²

Међутим, ако се узме у обзир шира историјска перспектива, Ангорска битка је хришћанима на Балканском полуострву донела само привремено олакшање, али не и неку трајнију промену. Чини се да је за истински преокрет већ било сувише касно, а на неки начин Тамерланов поход је чак ојачао турски елемент у европским провинцијама. Наиме, пред најездом монголског освајача велики број Турака прешао је с једног на други континент, из Мале Азије у Тракију. Ђеновљани који су их превозили одлично су зарадили. Чак се сматра да је око 1410. године било више Турака у Европи него у Анадолији.¹³ Осим тога, хришћанске земље нису могле да избегну мешање у међусобне сукобе Бајазитових синова и на неки начин, посредно, помогну каснији излазак Османског царства из тешких унутрашњих немира. Стога би се на период који је уследио после Ангорске битке могло гледати као на „велики преокрет“,¹⁴ као на раздобље „пробуђене“ наде или „пропуштене прилике“,¹⁵ али и период „неотклоњене“ неизвесности или „последње одлагање смртне казне“.¹⁶

¹⁰ Закон о рудницима десјоѿна Сѿефана Лазаревића, изд. Н. Радојчић, Београд, 1962, 37.

¹¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959 (репринт 1998), 516; *Оксфордска историја средњовековне Европе*, 252.

¹² *История на България*, III, София, 1982, 355, 362 (Д. Ангелов); И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, 661–676 (И. Божилов).

¹³ С. Рансимен, *Пад Цариграда*, прев. А. Ч. Илић, Нови Сад, 1996², 59.

¹⁴ *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 64 сл. (Ј. Калић, Доба борби за очување и обнову државе, 1371–1537).

¹⁵ F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33, 1979, 76 sq.

¹⁶ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, London, 1972, 334 sq.; Р. Радић, *Византија и Србија на иочешку 15. века*, у: Манастир Каленић – у сусрет шестој стогодишњици, Београд–Крагујевац, 2009, 39–45.

Старија историографија је на прву половину XV века у историји Византије и Србије гледала унеколико поједностављено. Под утиском претећег ширења Османлија, само привремено прекинутог битком код Ангоре и њеним последицама, с једне, и коначног нестанка двеју држава у шестој деценији тог столећа, с друге стране, то раздобље је виђено као пасивно ишчекивање неумитног краја и долазак турократије. Новија историографија, међутим, ослоњена на расположиве изворе, слојевитије и изнијансираније види тај период. Упркос налетима мрачне есхатологије, живот државе, али и животи оновременика, струјали су и доживљавали одређене успоне. Тај период повеснице двеју православних држава познавао је и одређену динамичност и живахне промене, истина не тако крупне и драстичне, али ипак довољне да казују о одређеном развоју и кретању друштва напред.¹⁷ И у широко заснованим хронолошким етапама и вододелницама, пола столећа није ни тако мали историјски период.

Непосредно после Ангорске битке дошло је до новог приближавања Византије и Србије. Њихова међусобна сучељавања с краја прве половине XIV века већ су припадала давној прошлости. Најизразитија манифестација добрих односа било је достојанство деспота које је Стефан Лазаревић добио у Цариграду, 1402, односно 1410. године.¹⁸ У питању је највиша дворска титула у Византији, а новина је била у томе што је овога пута титулу добио владалац једне државе. Тако ће у Србији назив деспот постати владарска титула, а биће и касније додељивана од стране византијског цара. Реч „деспотство“ употребљавана је за деспотско достојанство, али земља није називана „деспотовином“. То је ушло у обичај тек у XIX веку.¹⁹ „Венчањем“ за деспота српски владар је формално постао члан византијске царске породице и потчињен византијском цару као оцу и господару. У научној литератури је домишљато оцењено да је том приликом један турски вазал – Јован VII Палеолог – доделио деспотску титулу другом турском вазалу – Стефану Лазаревићу.²⁰

Српски владар је сам изабрао да буде идеално потчињен немоћном и далеком византијском цару. Ни 1402. године, ни касније, Србија није

¹⁷ Т. Кјусопулу, *Цар или ујравнатељ: политичка власи и идеологија пред њад Цариграда 1453. године*, прев. М. Николић, Београд, 2014, 19 сл.

¹⁸ Б. Ферјанчић, *Десјоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1961, 182, 184; М. А. Пурковић, *Кнез и десјот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 63; С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, Београд, 1996, 100–104; А. Веселиновић, *Држава српских десјота*, Београд, 2006², 38–61.

¹⁹ С. М. Пирковић, *Срби међу европским народима*, Београд, 2004, 93.

²⁰ Ј. Калић, *Десјот Стефан и Византија*, Зборник радова Византолошког института 43, Београд, 2006, 32.

имала заједничку границу с остацима Византијског царства, нити ће је више имати до краја свог постојања 1453. године.²¹ Овим чином је српски владар формално постао члан византијске царске породице и био потчињен византијском цару као оцу и господару. Ипак, било је то време када је углед Византије далеко надмашивао њену истинску политичку моћ. Очигледно је да стара слава некада универзалне империје, поготово на простору словенског света, којем је била својствена једна врста „средњовековног конзервативизма“, још увек није била избледела. У сваком случају, византијска титула српских владара није доносила никакву политичку зависност од Цариграда и ни на који начин српског владара није обавезивала на одређени смер у политици. И поред тога, њен локални политички значај лежао је у владарско-идеолошкој симболици ослоњеној на постојеће традиције прилагођене новом распореду снага на Балканском полуострву почетком XV века.

У Византији друге деценије XV столећа све је видније учешће у власти престолонаследника Јована VIII Палеолога, премда је његов отац Манојло II још увек био веома активан.²² Византија, као и Србија, уосталом, помогле су Мехмеду I да напokon, 1413. године, изађе као победник и оконча унутрашња турска трвења, која су потрајала нешто дуже од деценије.²³ Султан то изричито и наглашава речима: „Јавите моме оцу, грчком цару, да сам уз његову помоћ задобио царство свога оца, да то имам на памети и да сам му за то одан као син свом оцу и да ћу му радо бити на услузи!“²⁴ Забележено је и то да је Мехмед I упутио хришћанским господарима патетичну поруку мира: „Јавите Вашим господарима да им свима дарујем мир и да га од њих примам. Бог мира нека је против издајника мира!“²⁵ Имајући у виду драматичне догађаје који су у претходном раздобљу били подстакнути потезима принца Мусе, брата и главног супарника Мехмеда I, може се разумети смисао ове прагматичне политике, која је водила смиривању непријатељстава између хришћана и Османлија.

Захвални Мехмед I, током своје осмогодишње владавине, углавном није предузимао озбиљније акције против Византије.²⁶ Ипак, на спољнополитичком плану то је могао да буде само привремени предах јер се османлијске тежње усмерене на Цариград нису угасиле, него су

²¹ С. М. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, 93.

²² J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick – New Jersey, 1969, 290 sq.; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 175 сл.

²³ D. M. Nicol, *The Last Centuries*, 342; X. Иналцик, *Османско царство*, 28.

²⁴ J. von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, I, Zagreb, 1979, 104–105.

²⁵ *Исџо*, 105.

²⁶ X. Иналцик, *Османско царство*, 29.

само одложене за нека боља времена. На невољу, Византинци до краја своје историје нису успели да дубље проникну у врлине и мане противника који је био усмерен на рушење хиљадугодишње империје.²⁷

Из овог времена – у питању су 1414, 1415. и 1416. година – забележена је и живахна византијска дипломатска активност. Док се стари цар Манојло II, после одласка из Цариграда и посете Солуну, обрео на Пелопонезу, син и престолонаследник Јован VIII боравио је у престоници. Обојица су тих година преговарали са арагонским краљем Фердинандом I. Постојала је и идеја о образовању антитурске лиге, коју су подстакли Венецијанци и Византинци, а у коју би наводно требало да уђу угарски краљ Жигмунд, деспот Стефан Лазаревић и Ђенова, али се она расплинула.²⁸

Византијски изасланици су присуствовали црквеном сабору у Констанцу трудећи се да присутне увере у потребу помоћи Царству, с једне, и у решеност Грка да се одрекну шизматичних идеја. Штавише, царев поклицар Никола Евдемонојанис је присуствовао у новембру 1417. године устоличењу папе Мартина V, кога су као римског првосвештеника прихватили сви католици, чиме је и окончан Велики раскол у окриљу Римске цркве.²⁹ Забележени су и контакти византијског цара Манојла II са новим папом, а круцијална питања, као што су превазилажење шизме, војна и финансијска помоћ, јасно су сведочила да Византија није веровала у дуготрајност тренутног мира са Османлијама.³⁰

У деловима Византијског царства се у пролеће и лето 1417. године појавила куга, којој је подлегла и седамнаестогодишња супруга Јована VIII Палеолога, руска принцеза Ана,³¹ па је млади цар остао удовац и поново се оженио у јесен следеће, 1418. године западњачком принцезом Софијом од Монферата.³²

Када је Србија у питању, немогућност да се избегне уплитање у сукобе међу Бајазитовим синовима, с једне, било је праћено и размирицама у којима су учествовали припадници двеју главних породица, Лазаревића и Бранковића, с друге стране. У тим замршеним односима посебно је била важна 1410. година, када су, после бурних збивања и погибије појединих чланова оба рода, остали сами, сваки у својој породици, Стефан Лазаревић и његов сестрић Ђурађ Бранковић. Донедавни

²⁷ И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 177.

²⁸ *Исто*, 184–185.

²⁹ С. Пеинтер, *Историја средњег века*, 472–474; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 210–211.

³⁰ J. Barker, *Manuel II Palaeologus*, 325–329; D. M. Nicol, *The Last Centuries*, 345–346.

³¹ И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 206–207.

³² D. M. Nicol, *The Last Centuries*, 346; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 217–219.

супарници, вероватно посредовањем Маре Бранковић, зближили су се и трајно помирили у јесен 1412. године. Потом су заједно учествовали у завршној фази грађанског рата у Османлијском царству и помогли Мехмеду I да победи 1413. године.³³ Онда је Стефан признао врховну власт новог султана и коначно је завладао мир.

Упоредо са делотворним учествовањем у оновременим сложеним међународним политичким односима, Стефан Лазаревић је наставио сређивање прилика у држави чије се тежиште у међувремену померило на север. Тај процес започео је још крајем XIV века, да би пун замах добио после битке код Ангоре 1402. године и нарочито након стабилизовања прилика са Османлијама почетком друге деценије XV века.³⁴ Стефан Лазаревић је својом унутрашњом политиком отворио епоху, за коју се с разлогом може рећи да су деспоти били више апсолутни владооци него Немањићи и да нису допуштали самовољу властеле. Упркос вазалству, на које су га приморавали сложени и замршени међународни односи, деспот Стефан је истрајавао на самосталности српске државе и то је изражавао појмовима *самодржац*, *самодржавни госиодин* или *самодржавни десјош*.³⁵

Постепено, али видно сређивање прилика у Србији није измакло пажњи страних трговаца, па су Дубровник и Венеција одмах затражили обнову старих меркантилних повластица.³⁶ То је био разлог да савременици наглашавају чињеницу да је трговина са српским земљама поново постала уносна.³⁷ Стефан Лазаревић је на спољнополитичком плану учинио још један важан корак тако што је прихватањем да буде вазал угарског краља Жигмунда (1387–1437) прекинуо непријатељства са северним суседом. То приближавање угарској круни одвијало се у неколико фаза. У првој је Стефан Лазаревић ступио у вазалске односе и за то је добио Београд и Мачву.³⁸ Београд је на почетку XV века доживео прави препород.³⁹ Уз то, деспот је био први српски владар који је ван земље, у Будиму, имао свој двор.⁴⁰ Стефан Лазаревић је био и први

³³ С. М. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, 95.

³⁴ М. Šuica, *Effects of Early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarević Principality*, in: *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, Belgrade, 2017, 18–19.

³⁵ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд, 2001², 92; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011, 327 сл.

³⁶ *Историја српског народа*, II, 76 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 98 сл.

³⁷ *Историја српског народа*, II, 76 (Ј. Калић).

³⁸ *Ист*, 71.

³⁹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 82–101; А. Веселиновић, *Држава српских десјоша*, 111 сл.

⁴⁰ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 80.

међу витезовима реда Змаја, који је утемељен у Угарској 1408. године.⁴¹ До новог јачања мађарско-српских веза дошло је између 1408. и 1411. године, када је Стефан од Жигмунда, поредседа у Угарској, добио и рударски град Сребреницу и територије западно од Дрине.⁴² Стекао је и уносно право ковања новца. Премда је умесно говорити о српској држави са редуцираним обележјима суверенитета,⁴³ не може се порећи истина да је после тог споразума на простору Посавине и Поморавља завладао мир, који ће потрајати двадесетак година (1403–1427).⁴⁴ Штавише, угарски краљ је акције против Османлија водио мимо деспотове територије, што је допринело опоравку српског друштва.⁴⁵ Савременицима се могло учинити да има разлога да се на године које су наступале гледа са више ведрине.

Деспотова политика отварања према земљама средње Европе имала је и шири и дубљи смисао. Први пут се српска држава у значајнијој мери повезивала с просторима северно од Саве и Дунава.⁴⁶ Попут византијских, и српски изасланици су присуствовали чувеном сабору у Констанцу (1414–1418).⁴⁷ Новонастало стање је погодовало и појачаним западноевропским утицајима на српске земље. Истина је да су Срби били део тзв. „византијског комонвелта“ и као такви највише су следили византијске цивилизацијске обрасце.⁴⁸ Међутим, као најзападнији православни народ, Срби су претрпели одређени утицај и из латинског света западне Европе. Ти утицаји, који су долазили преко приморских градова Дубровника и Котора, с једне, и преко Угарске, с друге стране, добијали су на снази управо у првој половини XV века.⁴⁹ Осим тога, Срби су се постепено насељавали, и то претежно у јужну Угарску. У питању је дуготрајни процес, чија се хронологија тешко може утврдити,⁵⁰ али у ово време су услови били повољнији.

У раздобљу првих деценија XV века у Србији је дошло и до помета привреде, пре свега њених грана као што су пољопривреда, ру-

⁴¹ М. Антоновић, *Деспоин Стефан Лазаревић и Змајев ред*, Историјски гласник 1–2, Београд, 1990–1992, 15–23.

⁴² С. М. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, 93.

⁴³ М. Шуица, *Пад Србије у историјској перспективи*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд, 2011, 270.

⁴⁴ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 81, 91.

⁴⁵ *Истио.*, 81.

⁴⁶ *Истио.*, 96.

⁴⁷ *Истио.*, 116.

⁴⁸ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, прев. К. Тодоровић, Београд, 1991, 5 сл.

⁴⁹ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 97.

⁵⁰ С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд, 1990, 37–46.

дарство и трговина.⁵¹ Страни путописци и историчари (Бертрандон де ла Брокијер, Иван Капистран, Дука, Критовул са Имброса) пишу о великом рудном богатству оновремене Србије.⁵² Предњачило је, наравно, Ново Брдо, „мајка градова“, како га назива византијски историчар Дука,⁵³ или „град ваистину сребрни и златни“, како га описује други савременик – Константин Филозоф.⁵⁴ Стефан Лазаревић је разним мерама подстицао рударство, о чему најбоље сведочи *Закон о рудницима*, који је издао 1412. године.⁵⁵

А шта се могло прочитати у оновремним српским изворима? У старим српским записима, на пример, под 1418. годином, уз препис *Књиге беседа*, између осталог, постоји следећа белешка: „Написа се ова божаствена књига у лето 6926. у дане благовернога и христољубивога и Богом чуваногa господина Стефана деспота и господина Ђурђа [...] Писа се ова књига руком монаха Јакова, вечан му спомен.“⁵⁶

У старим српским летописима под 6926. годином од Створења света, односно 1418/1419. годином Христове ере остало је записано: „Те године постиже смрт Мирчу војводу“, „Престави се велики војвода угровлахијски Јован Мирча“, „Умре Мирча војвода влашки“, „Умре Мирча господин Влахом“,⁵⁷ али и следеће сведочанство, налик на светлост у тмини: „Сздана бист Ресава“ и „Уселише се у нову лавру Ресаву, Свете Тројице“.⁵⁸

⁵¹ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 98; С. М. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, 98 сл.

⁵² Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 99–100; М. Спремић, *Десјојџ Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 582–595; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Сѣјаро српско рударство*, Нови Сад – Београд, 2002, 5 сл.

⁵³ Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ed. V. Grecu, București, 1958, 263, 1.

⁵⁴ Константин Филозоф, *Живојџ Сѣефана Лазаревића, десјојџа српског*, прев. и нап. Г. Јовановић, Београд, 2009, 54. Уп. В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд, 2004, 10 сл.

⁵⁵ Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 100. Уп. С. Ћирковић, *Латињички ѣрејџ Рударског законика десјојџа Сѣефана Лазаревића*, Београд, 2005.

⁵⁶ *Сѣјари српски зайиси и најѣјиси*, I, сакупио их и средјо Јб. Стојановић, Београд, 1902 (репринт 1982), 70–71, бр. 223. Превод: *Сѣјари српски зайиси и најѣјиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књ. 19, прир. М. Павић, Београд, 1986, 103.

⁵⁷ *Сѣјари српски родослови и лејѣјиси*, средјо их Јб. Стојановић, Сремски Карловци, 1927, 224–225, бр. 626.

⁵⁸ *Исѣјо*, 224, бр. 625. Уп. С. Станојевић, Ј. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасѣјир Манасѣја*, Београд, 1928 (репринт: Деспотовац–Београд, 2018), 1 сл.; Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манасѣјир Ресава*, Београд, 2007, 5 сл.; Г. Симић, С. Вукадиновић, *Уѣврђење манасѣјира Ресава: од замисли до осѣварења*, Београд, 2018, 13 сл.

Radivoj Đ. Radić, Marko J. Šuica

BYZANTIUM AND SERBIA AROUND 1418

S u m m a r y

Immediately after the Battle of Angora (1402) Byzantium and Serbia were drawn closer in their relationship. The most prominent evidence of such good relations was the dignity of the Despot title that Stefan Lazarevic was awarded in Constantinople in 1402, that is 1410. It was at the time the highest court title being awarded in the Byzantine Empire, and the novelty was that that time around the title was awarded to the ruler of a different country. And thus the title of Despot would become a ruler's title in Serbia, and it would continue to be awarded later by the Byzantine Emperor. The word "Despoty (*despotstvo*)" was used to refer to the dignity of a despot, but the country was not referred to as the "Despoty (*despotovina*)". The Serbian ruler made his own choice to be ideally subordinate to the weak and distant Byzantine Emperor. Neither in 1402 nor later did Serbia have a common border with the remnants of the Byzantine Empire, nor would it have it for the remainder of its existence. With this act the Serbian ruler had officially become a member of the Byzantine imperial dynasty and subordinate to the Byzantine Emperor as his father and master. However, the Byzantine title of the Serbian rulers did not bring about any form of political dependency from Constantinople and did not obligate in any way the Serbian ruler to adhere to a certain political direction. The Byzantine Empire and Serbia were going through a peaceful, and moreover, prosperous period in 1418, but the heavy shadow of the Ottoman peril was foreseeable.

Keywords: Byzantine Empire, Serbia, 1418 A.D., Ottoman Turks, Serbian Despotate, economy, Hungary, mining.

Виктор Д. Савић*
(Филолошки факултет Универзитета у Београду
Институт за српски језик САНУ, Београд)**

УДК: 930.2:003.074(=163.41)''14''
321.17:929 Стефан Лазаревић

ПРОМЕНА ВЛАДАРСКОГА ПОТПИСА: КНЕЗ И ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ

У прилогу се сагледавају палеографске одлике потписа Стефана Лазаревића у два његова владарским фазама, као кнеза и као деспота. Узимају се у обзир непосредни и шири контекст, традиције и рад државне канцеларије Немањића и кнеза Лазара. Препознаје се промена која доводи до индивидуализације деспотова потписа у начелном смислу речи (то не подразумева фиксирање готових решења), промена која је препозната и од савременика (на пример, Руско Христифоровић у својим копијама докумената писаним уједначеним, заправо властитим писарским дуктусом, којим се неутралишу разлике из предлога, верно прецртава карактеристичне деспотове потписе).

Кључне речи: владарски потпис, Стефан Лазаревић, деспот, палеографија.

Владарски потпис и други елементи средњовековнога документа, као што је познато, рано су у нашој средини детаљно обрађени захваљујући читавој серији од 28 радова професора Станоја Станојевића (1874–1937), објављиваних у Гласу Српске краљевске академије.¹ У последњих петнаест година снажно је обновљено интересовање за непосредну обраду средњовековних докумената у српској науци. Наш приступ, међутим, није дипломатичко-историографски, него је из другог угла, поглавито с аспекта палеографије, али и филологије.

Будући да је Стефан Лазаревић врло млад наследио свога оца, као дечак од дванаест година (1377/1389), он није могао сам владати,

---

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада сѣарог срѣског ѣсаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика срѣске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство, просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Ст. Станојевић, *Сѣудије о срѣској диѣломатици*, Глас СКА 90–169, Београд, 1912–1935.

па је државне послове преузела кнегиња Милица, родом из старије гране Немањића.² Дуго уз снажно присуство Турака, осим Милице – будуће монахиње Јевђеније (око 1393, као схимонахиња Јефросинија † 1405), у вођењу државних послова учествоваће с временом све више и Стефанов млађи брат Вук, до погоршања односа и разлаза међу браћом (1402), затим мирења (1404), иза којег ће уследити сукоби (1408–1409, 1410) и Вуково страдање од Турака (1410).³ У суштини, више од једне деценије Стефанова државна канцеларија продужава начин рада Лазареве канцеларије. Благодаречи систематизацији и подробним истраживачким прилозима професора Александра Младеновића (1930–2010), који је сабрао, скупа с илустрацијама, и у две књиге представио све повеље и писма кнеза Лазара и деспота Стефана,⁴ данас је лако анализирати било који од ова два корпуса или их међусобно поредити.⁵

Постоји континуитет у обликовању владарскога потписа са садржинске и формалне стране, од оца до сина. Присутне су, наравно, и разлике већ у самим формулама, па чак и на плану палеографије; прво је изазвано измењеним односима у држави, у ширем смислу и у српском друштву; друго је изазвано протоком времена и природним развојем калиграфије. Треба такође имати на уму да је у канцеларијама радило више људи – природно – с мањим или већим разликама у дуктусу.

С палеографске тачке гледишта, Лазарев потпис пажљиво је обликован, тако да неки примери својом једноставношћу и чистотом потеза, с минималним калиграфским украсом, представљају узор графичке елеганције.

Пр. 1. Лазарева повеља манастиру Хиландару из 1379–1380. године (АХС 66), владарски потпис

² *Историја српског народа*, II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд, 1994², 47.

³ *Исто*, 61–62, 68, 75, 79–82, 83, 109–116, 131.

⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексти. Коментари. Снимци*, Београд, 2003; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Тексти. Коментари. Снимци*, Београд, 2007.

⁵ У своме раду служимо се овим материјалом, па се даље у излагању нећемо посебно освртати на његово порекло или на место налажења појединих повеља, осим у случају потребе. За хиландарске исправе, пошто их је више у збирци, наводимо и број АХС.

Слова су крупна, без нагомилавања лигатура и скраћенога писања, у оквирима који не би драстично надмашивали ни устаљена решења из основнога текста. Главна црта коју препознајемо у свечаним Лазаревим потписима јесте отворена и слободним крајем пажљиво извијена петља (то је код слова Ћ, Ќ, Њ, Ћ), односно главица код слова Р (пр. 1). То је црта која се може пратити у српској владарској канцеларији од првих деценија XIV века.⁶ Посебно је упечатљив пример из хиландарске хрисовуље бр. 139/141, коју је преписао писар *Свѣйосѣфанске хрисовуље*, нешто пре те чувене исправе, 1313–1315/1316. године⁷ (на истом свитку је прво Милутинов документ, а потом потврда архиепископа Саве III) (пр. 2). У препису бр. 138/140, млађем за неколико деценија (1334–1336),⁸ ти потези се задржавају и надограђују новим (пр. 3). Исти манир видимо у Душанову потпису на повељи Дубровчанима из 1334. године,⁹ односно повељи Дубровчанима из 1349. године,¹⁰ или, на пример, у повељи Иванку Пробиштитовићу из 1350. године (АХС 35),¹¹ односно у повељи серском митрополиту Јакову из 1353. године (Пантелејмон, бр. 50).¹² Од времена кнеза Лазара, међутим, таласаста линија је дискретнија и одмеренија него раније: писари су пронашли меру, пошто се ради о већ маркираном средству. Избегава се цртање серифа, потез се завршава танком линијом, али на завоју може добити каденцу пуном линијом, која би имала изглед тачке. Општи је утисак да је потез тањи и мекши, мање цртан, а више исписиван, вероватно захваљујући богатом брзописном искуству писара, стицаном дуго година у канцеларији. Много је лежернији приступ једнога писара из овога времена, рецимо, него писара с краја Милутинове владавине (†1321), да не залазимо дубље у XIII век. Баш због тога дешава се и један недостатак: писар се не држи

⁶ Већ од Милутинове *Врхлайске ѿвеле* из 1302. године; за факсимил в. Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд, 2017, т. 30, бр. 25.1.

⁷ В. Савић, *Писар хиландарске ѿвеле број 139/141 и Свѣйосѣфанске хрисовуље. Палеографско-филолошко размајрање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXIII, Београд, 2017, 131–142; уп. А. А. Турилов, *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд, 2014, 77, 92.

⁸ За водене знаке и датовање в. Д. И. Синдик, *Српска средњовековна акција у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10, Београд, 1998, 116.

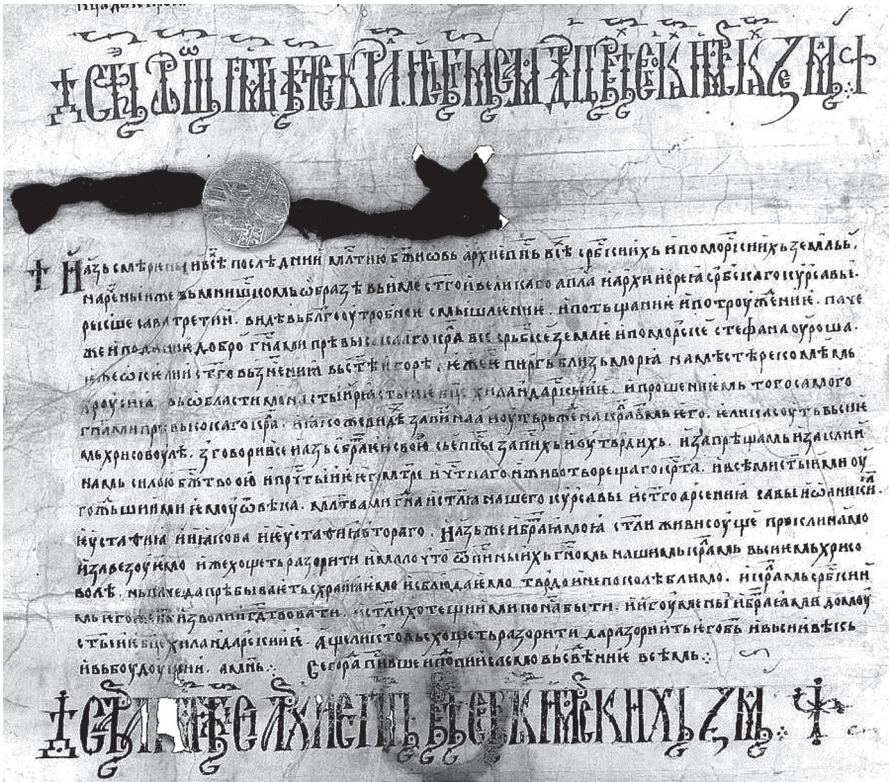
⁹ За факсимил в. Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара*, т. 49, бр. 54.

¹⁰ За факсимил в. *истио*, т. 63–64, бр. 74.1.

¹¹ За факсимил в. Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоици од Душаново време*, Прилеп, 1988, 140.

¹² За факсимил в. *истио*, 78.

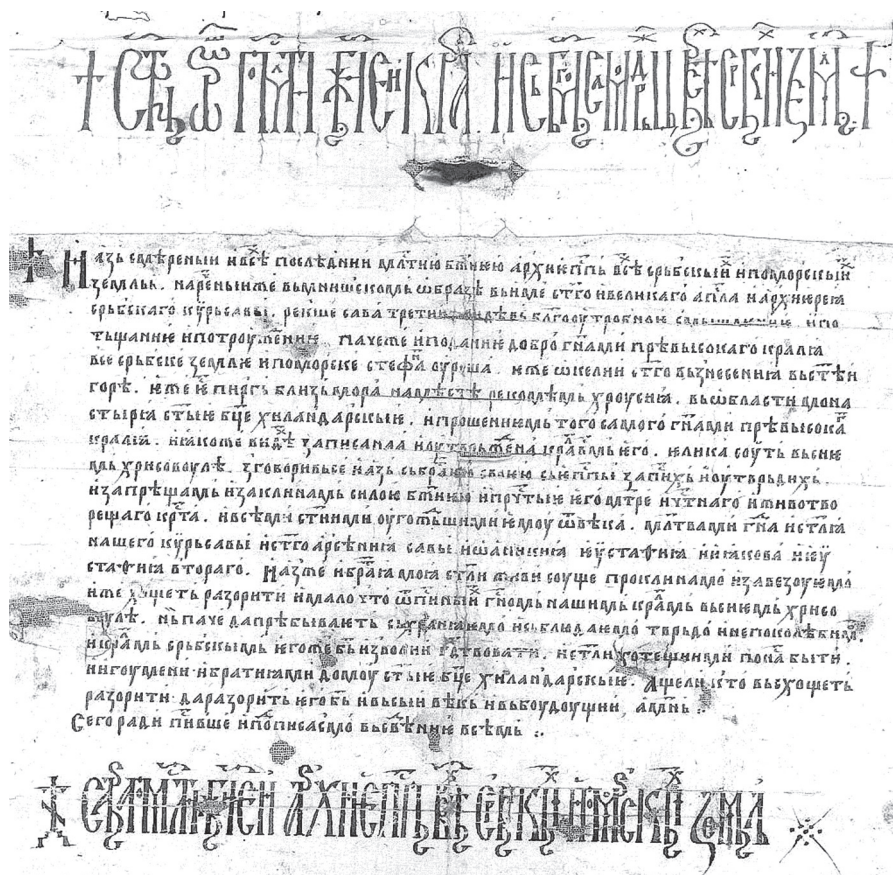
строга, савршено правога дволинијскога система и слова се због благога нагиба, углавном удесно, нижу у издуженим модулима не сасвим правилнога облика (пр. 1).

Пр. 2. Милутинова повеља манастиру Хиландару из 1313–1315/1316. године (АХС 139/141), владарски и архиепископски потпис

Писари из Лазарева канцеларије стасали су у владарској канцеларији Немањића, у којој је, опет, истовремено радило више писара, с разликама у писарском сензибилитету, па и стилу. Да је један од образаца овде приказан наставио да траје у време Стефана Лазаревића, видимо по познатом ктиторском натпису на мермерном надвратнику Београдске [митрополије], исклесаном у периоду између 1403/1404. и 1415. године (пр. 4).¹³ Између старијега и млађега примера видимо усавршавање и даљи развој.

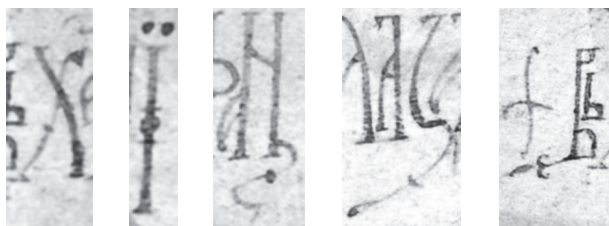
¹³ Натпис је пронађен у Доњем граду Београдске тврђаве крајем 1967. године, али није читав, тако да се само претпоставља да се односи на Стефанову обнову црквенога седишта Београдске митрополије, без могућности прецизнога датовања, в.

Пр. 3. Милутинова повеља манастиру Хиландару у препису из 1334–1336. године (АХС 138/140), владарски и архиепископски потпис

Б. Вујовић, *Најниш десјоша Сїефана Лазаревића*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 4, Нови Сад, 1968, 173–189; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду. Историјско-археолошко истраживање у Доњем граду Београдске њвршаве*, Београд, 2004, 13. Новији аутори углавном избегавају да се изјасне о прецизнијем времену обнове ове цркве, но то је свакако било у времену док је у Београду столовао српски митрополит (1404–1427); у ширем смислу то је и време градитељских подухвата деспота Стефана у Београду, в. М. Поповић, *Београдска њвршава*, Београд, 2006², 86, 93. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најниша на Балкану*, Београд, 1974, 96, бр. 89, настанак овога натписа смешта у период 1403–1415. године (последња је година „када се већ помиње београдски митрополит Исидор“, према Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 92, 369, нап. 48). У томе она иде за Б. Вујовићем, који претпоставља да је натпис настао у првој деценији деспотова боравка у Београду, *Најниш десјоша Сїефана Лазаревића*, 182.

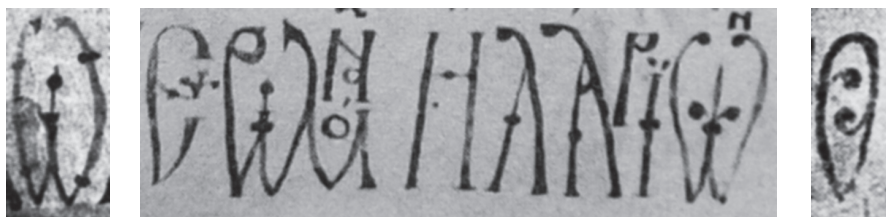

Пр. 6. Исечци из Лазареве повеље манастиру Хиландару из 1387. године (АХС 69)

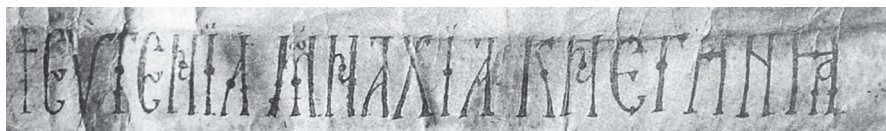

Пр. 7. Исечак из Стефанове повеље манастиру Милешеви из 1413. године

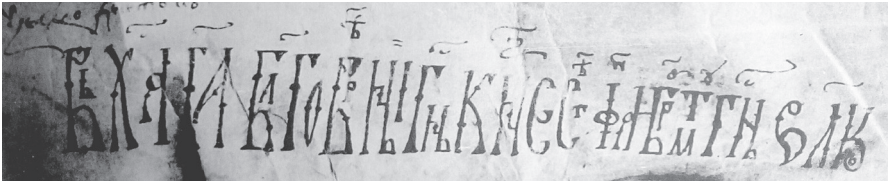

Пр. 8. Исечци из Стефанове повеље монахињи Јевпраксији из 1404/1405, Стефанове повеље Великој Лаври из 1407, Акта игумана Илариона о адрфатима из 1402–1422. године

Улога ових украса добија на значају како се приближавамо крају XIV века.

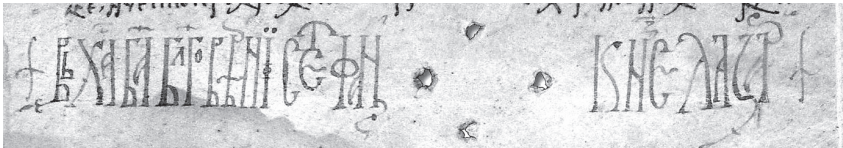

Пр. 9. Повеља монахиње Јевђеније Великој Лаври из 1398. године, монашки потпис

Пр. 10. Повеља монахиње Јевђеније са синовима пиргу Светог Василија из 1394–1402. године, владарски потпис двојице Лазаревића

Представљени споменици су, у дипломатичком смислу, изворни, што нам може помоћи у датовању других споменика чији статус на први поглед није упитан. На пример, за повељу краља Стефана Дечанскога издату 1327. године (АХС 9), за коју је Душан И. Синдик у каталогу хиландарске збирке уз упитник оставио могућност да је оригинал,¹⁵ захваљујући анализи Анатолија А. Турилова, знамо да је каснији препис. Палеографским путем је утврђено да се ради о копији с краја XIV или из прве половине XV века. Истој руци припада и свечани киноварни потпис,¹⁶ морфолошки без сумње подмлађен, тј. прилагођен укусу калиграфа из тога периода. Типолошки, уједно и хронолошки посматрано, овај потпис (пр. 12) стоји између Лазарева потписа из 1387. године (АХС 69) (пр. 11) и Стефанова натписа на Београдској митрополији, с горњом границом у 1415. години (пр. 4), при чему та граница није оштро повучена (в. нап. 20).

Пр. 11. Лазарева повеља манастиру Хиландару из 1387. године (АХС 69), владарски потпис

Пр. 12. Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару из 1327. године у млађем препису (АХС 9), владарски потпис

¹⁵ Д. И. Синдик, *Српска средњовековна акција*, 24.

¹⁶ А. А. Турилов, *Замешки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным ильсьмом: проблемы ильсцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, Стари српски архив 9, Београд, 2010, 211–212.

Структурно гледано, овде (пр. 12) видимо још један елемент из деспотова¹⁷ времена, о којем ће бити речи у наставку (у нашој терминологији, „писање у блоку“), који овде није убедљиво, вешто примењен. Писар који наставља главну линију из Лазареве канцеларије делимично га усваја, будући да му је он сувремен и, што је још важније, доминантан је у деспотовој канцеларији, али је јасно да није он изумео тај калиграфски принцип.

Поставља се питање зашто онда други један писар који наставља исту традицију добија задатак да уобличи графичко решење натписа у Београдској [митрополији] (пр. 4). Није то само прибележити деспотове речи или саставити текст,¹⁸ него, пре свега, визуелно обликовати поруку, коју је требало да исклеше неки врло вешт мајстор (присутни су надредни знаци, лигатуре и слова различитога формата). Он је, наиме, имао изузетан углед у просвећеној деспотовој околини као писар с великим искуством у писању свечаних текстова.¹⁹ Наравно, начела примењена у устаљеном потпису не важе и у слободном тексту који је неопходно распоредити у различите редове. Наслеђени образац овде није схваћен као „превазиђен“, само ће се у другачијим околностима (о чему в. ниже) развити нова решења. Званично нови владарски потпис сузиће простор за испољавање старога, за Стефана недовољно препознатљива писаног манира, али га у стварности неће истиснути, без обзира на његову ограничену потврђеност у сачуваној грађи.²⁰

Потпис Стефана Лазаревића – када узмемо све примере у обзир – реализује се у два вида. Међу њима стоји оштра хронолошка и стварна граница, позно лето 1402. године, када Стефан, после Ангорске битке, задобија деспотско достојанство од заступника цара Манујла

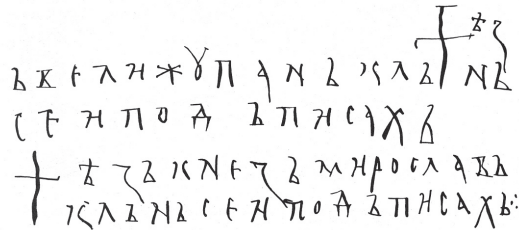
¹⁷ Стефанова деспотска титула везивала се у нашим изворима (за разлику од иностраних) за владарево име, не за државну територију (то је исто важило и за Ђурђа, па и Лазара Бранковића, Б. Ферјанчић, *Деспоџи у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 186–187, 191, 193), те је њено прерастање у властиту именицу (у одсуству владарева имена) природно. Под „деспотом“ се аутоматски подразумевао Стефан Лазаревић, што доказују бројне серије новца на којима нема његова крштенога имена, него само стоји деспот, обликовано у монограм, као у ранијој епоси владарско име стефань.

¹⁸ Врло је могуће да је деспот аутор јер је натпис писан у првом лицу једине, уз присуство видљивих екавизама (Б. Вујовић, *Најџиис деспоџа Сџефана Лазаревића*, 184), насупрот књижевној правописној норми.

¹⁹ Б. Вујовић, *Најџиис деспоџа Сџефана Лазаревића*, 182–184, на основу палеографских одлика натписа, закључује да „цртач слова мора да је имао доста искуства у раду на рукописима“ и да је уједно „био наклоњен изразито лепом обликовању“.

²⁰ О његову трајању сведоче неке емисије новца деспота Ђурђа Бранковића, на аверсу: гџџг (отворена и извијена петља њ), *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд, 2002, вр. 293, 308.

II Палеолога у Цариграду, савладара Јована VII Палеолога.²¹ Док је у достојанству кнеза, његов потпис је скроман, конвенционалан, с графичке тачке гледишта линеаран и ни по чему посебан. Такви су код нас били потписи монаха, на пример игумана, или Стефанове мајке када постане монахиња, али не и потписи високе јерархије, на пример патријарха. Ипак, једноставност насловнога устава без курзивно-лигатурних елемената овим потписима даје мирноћу и монументалност. Најстарији наши владарски потписи, у генерацији Стефана Немање и његове браће (за старије не знамо), полазили су од крста и линеарно су слагани (можда постоји остатак укрштене форме). Добро познат пример представљају Немањин и Мирослављев потпис које је извео Немањин писар на једном латински писаном документу 1186. године.

Пр. 13. Немањин и Мирослављев потпис из 1186. године²²

Други образац су представљали потписи са сегментима расподељеним око крака крста – укрштена форма (писање је ред за редом, без обзира на графичку раздробљеност симболом крста). Још се неко време задржавала реч крѣсть, па се и она изгубила као последњи траг оваквога потписивања.

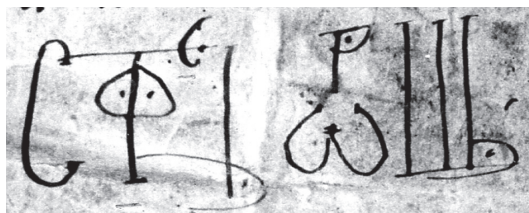
Пр. 14. Крст кнеза Мирослава из 1190. и Симеонов крст из 1198. године²³

²¹ *Историја српског народа*, II, 65–66. Цар Манојло II потврдиће Стефану деспотску титулу 1410. године, *истио*, 83.

²² П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки ћирилози*, Београд, 1971, 249, сл. 20.

²³ *Истио*, 251, сл. 23 и цртеж Димитрија Аврамовића. Уп. на каснијем новцу, на пример, деспот иоан вљѣка шн (средином XIV века), *Каталог збирке српског средњовековног новца*, вр. 93.

Потом су се потпуно усталили линеарни модели, у почетку без лигатура, с местимичним, то значи слободним скраћивањем по вертикалној оси – преко титле и надметнутих слова, да би у току XIII века започело скраћивање по обема осама, стварањем сложених фигура лигатурним везом.²⁴ Тако су скраћиване или увезиване поједине речи, нарочито владарска имена (из тежње ка стварању монограма), а потом и остатак формуле из потписа.

Пр. 15. Стефан, Урош²⁵

Напредо с потписима на листинама, који су пролазили динамичну еволуцију,²⁶ потписи су се повремено јављали и на документи-ма писаним у књижној форми (код нас је сачувано неколико повеља у форми књиге), где се јављао још један релевантан фактор: велики формат с проређенијим текстом, који је изискивао крупне, цртане потписе, накнадно попуњаване мастилом. Врло упечатљив је раскошни потпис краља Милутина на *Свѣтосѣфанској хрисовуљи* из 1318. године.²⁷ Потпис кнеза Стефана на повељи монахиње Јевђеније манастиру Дечанима изведен је монументалним насловним уставом, уз рационално, непренаглашено присуство везаног стила – вѣза (пр. 16), што се може тумачити и општим положајем младога кнеза. Уопште, обликовање владарских потписа на дну докумената, без обзира на форму, крупнијим уставом,²⁸ блиско је заглављима у књигама, као и

²⁴ О „вѣзу“ в. А. И. Соболевскій, *Славяно-русская палеография*, С.-Петербургъ, 1908², 73–74; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва, 1979², 239–242; Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва, 1956, 257–260. Доста опширније, с бројнијим примерима, В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва, 1967, 40–55.

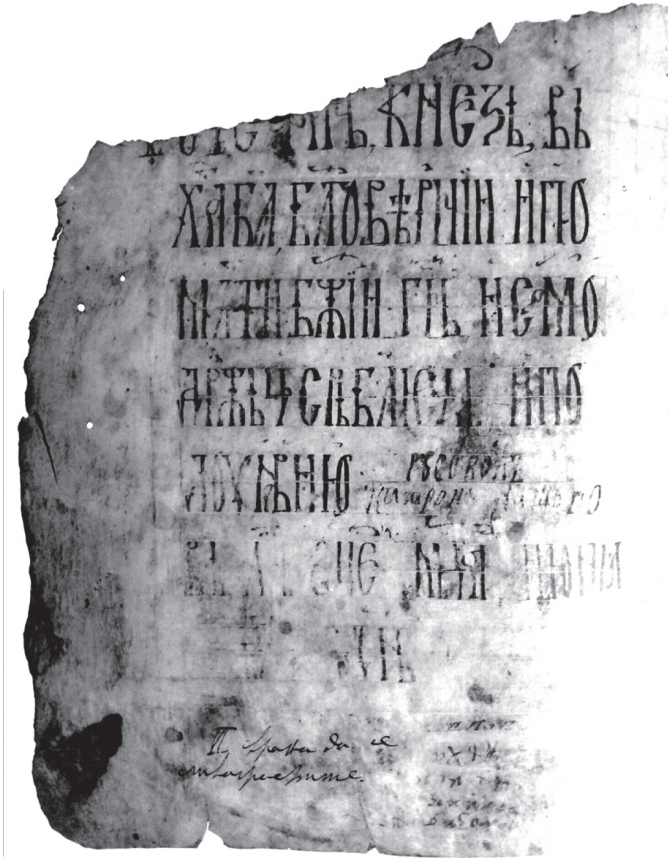
²⁵ Привилегија краља Стефана Уроша II Дубровчанима (после 1282), *Поглед у нашу прошлост. Документи ириморских архива од X–XIX века. Дубровник, Задар, Коџор*, Београд, 1957, т. XI.

²⁶ О њихову специфичном развоју в. *исто*, 99–100.

²⁷ *Повеља краља Милутина манасишу Бањска – Свѣтосѣфанска хрисовуља*, I, прир. Ђ. Трифуновић, Београд, 2011, 176.

²⁸ Уп. П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 47, 84, 99. Писмо Морачког натписа (1252), по речима П. Ђорђића, „најбоље показује колика је непосредна веза између писма у владарским потписима и у натписима“, због подударности краљева монограма с потписом у повељи Уроша I Дубровнику (1254), *Историја српске ћирилице*, 99.

натписима на фрескама (и другим тврдим материјалима), које такође карактерише насловни, односно натписни устав, са снажном тежњом ка кондензацији повезаној с естетизацијом графичке слике.

Пр. 16. Повеља монахиње Јевђеније манастиру Дечанима из 1397–1402. године, Стефанов владарски потпис

После 1402. године Стефанов потпис суштински се мења.²⁹ Ипак, постојаће и даље ретки изузеци у којима се задржава стари линеарни поредак, али је чињеница да потпис за кратко време добија устаљену форму, која ће се доследно репродуковати четврт столећа, до деспото-

²⁹ То је у складу с крупним, типолошким променама владарских симбола, испољаваним у зрелој српској средњовековној држави, колико нам је познато, најмање три пута, 1217, 1346. и 1402. године, С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XIV века*, Београд, 1994, 163.

ве смрти, 1427. године. С једне стране, промењена је формула, текст: † Бъ Христа Бога благовѣрнын + кнезь + Стефанъ (господинъ Бъсе Сръпские и Подоунавские земле), у следећу формулу: † Милостію Божією + господинъ + Сръблемъ (или сл.) + деспотъ + Стефанъ. Неко из деспотове канцеларије, креативно, и целовито решава питање садржаја и реализације деспотова владарскога потписа – индивидуализује га. За владаре, нарочито у систему монархије, битно је питање владарске репрезентације, а то нису само – уобичајени симболи највише власти, ратничка обележја и свечана одећа (тзв. инсигније).³⁰

У деспотовој канцеларији напушта се класичан линеарни поредак тока мисли, који одражава синтагматску сегментацију, односно смену гласовних јединица (данас бисмо рекли „фонема“) у језичком ланцу и прелази се на рашчлањавање речи (логографски поступак) – велики су размаци између сваке речи појединачно, што је новина тога времена,³¹ а затим, речи се примарно разлажу у вертикалним блоковима (по вертикалној оси, наизменично по вертикалној и хоризонталној оси, циркуларно),³² по слоговима, онако како их писар осећа (пр. 17; уп. пр.

³⁰ Подробније о овој теми в. *истио*. О видљивим знацима деспотскога достојанства, али и о односу деспота Стефана према традиционалним српским владарским инсигнијама (најочљивија је иновација у високој затвореној круни), в. *истио*, 134–135. Уп. Б. Ферјанчић, *Десјоџи у Византији*, 21–23 (према Псеудо-Кодинову опису), за њим и А. Веселиновић, *Држава српских десјоџа*, Београд, 2006², 30–31.

³¹ Раздвајање размацима (тј. „белинама“) у реду било је присутно и пре у нехајно писаним документима, углавном из жеље да се премости, односно покрије сувишан простор за писање (при томе, није увек на располагању била цела ширина текстуалног блока). Видимо то, на пример, у писму краља Уроша Дубровчанима око 1265. године, Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд, 2017, т. 24, бр. 15, повељи краља Драгутина Дубровчанима из 1276–1282. године, *истио*, т. 26, бр. 18, повељи краља Милутина Дубровнику из 1289–1291. године, *истио*, т. 28, бр. 23. Нешто касније исту појаву пратимо и у документима писаним уредним канцеларијским брзописом, на пример, у писму краља Милутина Дубровчанима из 1313. године, *истио*, т. 33, бр. 30, писму краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године, *истио*, т. 40, бр. 46.1, повељи цара Уроша Дубровчанима из 1360. године, *истио*, т. 82, бр. 88, заклетви цара Уроша Дубровчанима из 1362. године, *истио*, т. 83, бр. 89. Да је реч, у начелу, о доста произвољној графичкој подели, сведочи повеља цара Уроша Дубровчанима из 1362. године (подела на речи, акценатске целине и нешто шире, конструкцијски условљене спојеве речи), *истио*, т. 84, бр. 90. У деспотово време то је, свакако, обележје епохе. Уп., на пример, повељу Стефана Остоје Дубровчанима из 1409. године, П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 400, сл. 202.

³² Сам принцип уметања, тачније, „упакивања“ умањених слова у издужене замишљене модуле „великих“, тачније, „високих слова“ без лигатурног везивања по обема осама постојао је одраније, али сада је доведен до краја. То важи и за нешто скорију појаву слободнога вишеструкога надзиђивања по вертикалној оси, која се зачела у канцеларијској пракси Немањића, чим јој доказе имамо у босанско-српским

7). Овај силабички поступак, који подразумева графичко потчињавање бираним крупним словима,³³ добро се види у парцелисању речи, на пример *Зе-Мљи, Де-Сїої, Сїе-фан*; он, међутим, не доводи до трајног фиксирања појединих решења, него је графичка варијабилност и даље присутна.

Пр. 17. Стефанова повеља Великој Лаври из 1427. године, владарски потпис

На први поглед овај поступак подсећа на организовање легенди на средњовековном новцу и печатима, па би се могло помислити да је одатле преузет. Два су основна вида распоређивања текста на ограничену простору ових металних предмета, односно њихових матрица, и иначе малих димензија: у прстену (кружно), у пољу – слободно или око фигуре (у редовима). По правилу, легенде у пољу нису изложене на исти начин, него се текст нијже како пада (то доказују честа огрешења о тзв. закон отворенога слога баш у неким новчаним емисијама деспота Стефана,³⁴ ортографски прежитак најстаријих старословенских језичких конвенција).³⁵ Стога, само грубу сличност видимо с легендама у пољу неких печата из времена цара Душана и цара Уроша: посредни је спонтано низање слова с обе стране седеће владарске фигуре

повељама последње четвртине XIV века, на пример, $\text{H-Г}^{\text{H}}\text{O}_k$ у повељи Стефана Дабише Дубровнику из 1392. године, в. П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 396, сл. 198, односно $\text{Г}^{\text{H}}\text{Д}^{\text{H}}$ у повељи Стефана Дабише Вукмиру Семковићу из 1395. године, *истио*, 397, сл. 199.

³³ Уп. Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, 257 (2).

³⁴ В. Деспотъ, Стефанъ, Стефанъ, Деспота, Деспотъ, В. Радић, *Новац Српске деспотовине. Сїудија из српске нумизмаџике са каталогом новца*, одбраћена докторска дисертација, Београд, 2016, бр. 39–45 (т. II), 55, 58, 63, 64 (т. III). Уп. Лазаръ, С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац, 1971, сл. 1, 3.

³⁵ Мада постоје неки старословенски споменици који не пазе на ову законитост, њено одсуство, као небазирање на фонетску вредност текста, суштински се не слаже са силабичком поделом присутном у типичну деспотову потпису.

које подсећа на двостубачно слагање,³⁶ исто видимо и на новцу.³⁷ На неким печатима легенда јесте изложена вертикално, око централних фигура, али без нарочитога смисла и врло често с крупним грешкама у граfiјско-ортографском систему (нека слова су деформисана, дата инверзно или погрешним редоследом),³⁸ што је у вези с пореклом печаторезаца. Деспотови печати обично у средини имају хералдички знак Лазаревића с легендом у двоструком прстену.³⁹ Сачуваног средњовековнога новца знатно је више од печата, али и у његову ковању примењена је иста пракса.⁴⁰ Неколико изузетака из времена деспотовине потврђују правило: готови шаблони из постојећих свечаних потписа искоришћени су за израду новца – само за владарев монограм⁴¹ – тако да у новцу, али ни у печатима, не треба видети извор тој појави.

Дубровачки српски канцелар Руско Христифоровић (1392–1431)⁴² верно прецртава деспотове потписе, чак и такве појединости какве су украсне црте.

³⁶ Печати на повељама од 20. септембра 1350. и 29. септембра 1360. године, с аверса: † ω||хт|εво||гепр|вокер||ница| рстфа||невсе|змл||нрпс, А. Ивић, *Сѣтари срѣски ѡечайѣи и грбови. Прилог срѣској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад, 1910, бр. 15–16, 18–19. Такође Д. Синдик, *Срѣски средњовековни ѡечайѣи у манастѣиру Хиландару*, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд, 2000, сл. 17, 25–30, 39.

³⁷ За опкорачење фигуре, а не вертикално слагање в., на пример, кѣѣ||џь ла||зрѣ, С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, сл. 5. Ипак, постоји и вертикално слагање слова, на пример, ка|лъ (sic) || вл|ка|шн, *Кайалог збирке срѣског средњовековног новца*, вр. 137.

³⁸ В. АХС 4: † ст|нѣ|тфа|нѣ (sic) || пр|ъво|мз|тѣ|нн|кѣ, АХС 141/143: с|т|ѣ| || с|тѣ|ф|ан (такође и у прстену), итд., Д. И. Синдик, *Срѣски средњовековни ѡечайѣи*, сл. 13–14, 16, 21–22, 31, 33, 35, 37, 53.

³⁹ В. А. Младеновић, *Повеље и ѡисма десѣѡѣа Сѣефана*, 117, сл. I/28, 270, сл. III/1, 278, сл. III/3, 289, сл. III/6, 368, сл. VII.

⁴⁰ За солидне прегледе в. С. Димитријевић, *Средњовековни срѣски новац*, Београд, 1997; *Кайалог збирке срѣског средњовековног новца*; С. Димитријевић, *Новац срѣских средњовековних владара*, Београд, 2006; В. Иванишевић, *Новчарсѣво средњовековне Србије*, Београд, 2001.

⁴¹ В. Дѣ^{lc}-|п_ю-|т, с графичким потчињавањем свих слова слову д, В. Радић, *Новац Срѣске десѣѡѣовине*, бр. 49 (т. III); *Кайалог збирке срѣског средњовековног новца Сергија Димѣиријевића*, Београд, 2002, вр. 267; J. Petrović, *Novac despota Stefana Lazarevića*, *Narodna starina* 4/11, Zagreb, 1925, 332, № 19. Наравно, кратко саопштенога владарева имена с титулом било је и пре, на пример, на новцу цара Душана, поред латинскога +inperatorstefan (sic), још и сѣѣцр, *Кайалог збирке срѣског средњовековног новца*, вр. 65 /61/.

⁴² О српској канцеларији у Дубровнику в. Ст. Станојевић, *Сѣудије из срѣске диѣломатѣике*, XVIII. *Канцеларије*, Глас СКА CCCLVI, Други разред 79, Београд, 1933, 48–52.

Пр. 18. Деспотови потписи руком Руска Христифоровића

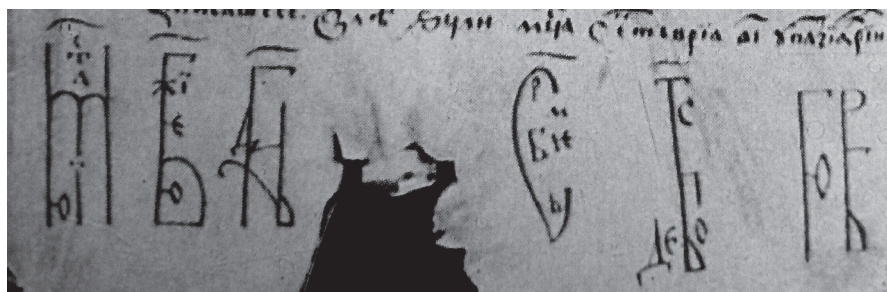
Иако Рускови цртежу показују појединачне лигатурне разлике, оне су мањег домаћаја, све су то реализације истог типа потписа. То указује на чињеницу да није увек исти писар потписивао деспота (видимо то, уосталом, и преко деспотових изворних повеља), али су се сви они готово увек држали истог оквирног обрасца. Такође, то доказује да је дубровачки канцелар, као деспотов савременик, имао пуну свест о посебности индивидуализована обрасца који репрезентује овога српског владара. Руско је опонашао изворне потписе, подвлачећи, тиме, аутентичност својих копија.

Промена потписа била је скопчана с укупном променом изгледа деспотова документа. Док је код кнеза Лазара коришћен канцеларијски брзопис, у деспотовим документима враћа се књишко писмо. Користе се или устав стилизован под утицајем канцеларијског брзописа или

типичан устав, разуме се, „устав ресавскога периода“.⁴³ У визуелном смислу речи продужена је хармонија између опште текстуалне слике, симболичке инвокације с иницијалом и симболичке инвокације с владарским потписом и пратећом пунктуацијом.

Деспотов потпис неће нестати с његовом смрћу. Преузеће га у званичној документацији његов сестрић и наследник, Ђурађ Бранковић (1427–1456). С преносом власти, наставиће се рад исте државне канцеларије. Вероватно најпознатији пример Ђурђева документа и потписа представља *Есфигменска повеља*, издата на самом почетку његове владавине (1429).

Пр. 19. Ђурђева Есфигменска повеља из 1429. године, владарски потпис⁴⁴

Потпис Стефана Лазаревића, дакле, с временом није еволуирао у нову форму, природно се развијајући у државној канцеларији. Он је са Стефановим задобијањем деспотскога достојанства – промењен у садржају, и у графичком изразу престилизован. Али, његова индивидуализација била је таква да је он задобио обележја врсте, те је, као „деспотов“ (уп. нап. 17), схваћен и као „потпис српских деспота“, након што би они добијали ову високу титулу, тиме и право да издају документа, тј. српски деспотски потпис.⁴⁵

⁴³ В. Јерковић, *Ћирилица српскословенског периода. Палеографски ириситији проучавању и ошитији увид у њен развој*, у: Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске 4, Нови Сад, 2004, 97.

⁴⁴ П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља десиоша Ђурђа*, Београд–Смедерево, 1989, 44.

⁴⁵ Премда, звање деспота – док је додељивано од византијског цара – увек је давано личности, не владару одређене територије као наследна титула. У Угарској пак титула деспота је схватана другачије, као непосредно зависна од државне територије, управо „владара Србије“. Уп. Б. Ферјанчић, *Десиоши у Византији*, 182, 203–204, 208. А. Веселиновић истиче „да је српска држава постигла ранг деспотовине“, те да је то „постало део државно-правног устројства и идеологије“. Заправо, „титуле деспота Лазаревића и Бранковића су се практично наслеђивале, а формално су сваки пут морале бити додељиване“, А. Веселиновић, *Држава српских десиоша*, 29–30.

Viktor D. Savić

THE CHANGE OF THE RULER'S SIGNATURE:
PRINCE AND DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ

S u m m a r y

The paper discusses the palaeographic features of Stefan Lazarević's signature in the two stages of his reign, a prince (1389–1402) and as a despot (1402–1427). Both the immediate and wider contexts are taken into consideration, as well as the traditions and activities of the Nemanjić's chancery (from Grand Župan Stefan Nemanja and even Prince Miroslav, through Nemanja's descendants, King Milutin, and King and Emperor Dušan), and Stefan's father and predecessor, Prince Lazar. It is possible to observe major differences in the shaping of the ruler's signature, depending on Stefan's title and the adopted status. Soon after the promotion into the rank of despot, a very specific ruler's signature was developed in his chancery; it can be found in his official documents and it would become the emblem of his personality as a ruler. Nevertheless, the signature is not monotonous; it is marked by diversity, while conforming to the overall principle – the logographic partitioning of word parts within a relatively stable formula and what is commonly referred to as “writing the characters within a block”. Even in the copies made by the Serbian Chancery in Dubrovnik, which sought to copy text regularly and neutrally in terms of the graphic and orthographic features, the peculiar calligraphic patterns of the Despot's signature are faithfully copied. At the same time, Stefan's title transformed from an ordinary appellative into a substitute for the ruler's name; as a consequence, the monogram was derived from the word ‘despot’, which was also considered to be a sufficient ruler's mark on some coin emissions under Despot Stefan. Pursuing to reconstruct the formation of the specific calligraphic procedure involved in the construction of the Despot's official signature, which made it representatively individualized, we also use sphragistic and numismatic materials. Although the hypothesis that these materials may have served as the source for the signature's shape may be appealing, they turn out to be of secondary importance. Stefan's signature as a despot, most typically found in documents, was shaped by a chancery scribe familiar with the local calligraphic tradition and apparently experienced in writing on book-size sheets. Stefan's successor, Đurađ Branković (1427–1456), would retain Stefan's attributes as a ruler, including, in general, the distinctive ruler's signature.

Keywords: ruler's signature, Stefan Lazarević, despot, paleography.

Сјаноје С. Бојанин*
(Византолошки институт САНУ, Београд)

„ЉУБОЧАСТАН ПРАЗНИК“: СВЕТКОВИНА МАНАСТИРА РЕСАВЕ У ЖИТИЈУ СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ОД КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА**

У раду је анализирано друштвено и културно обележје прославе коју је организовао деспот Стефан Лазаревић поводом освећења своје задужбине манастира Ресаве. Светковина је препозната као догађај намењен владајућим друштвеним слојевим и анализиран је појам „љубочастан празник“, којим је Константин описивао различите облике друштвене комуникације међу припадницима племићког сталежа. Размотрен је и процес прилагођавања Константиновог текста монашком концепту светковине у руској средини XVI столећа, било у виду кратке редакције житија, *Руског хронографа* или *Илустрираног летописа* (*Лицевой летописный свод*), што је имало утицаја на каснију интерпретацију ресавског догађаја у *Српском хронографу*.

Кључне речи: Ресава, светковина, „љубочастан празник“, племићка етикеција, рукописна традиција, хронограф, Србија, Русија, XV и XVI век.

Житије Стефана Лазаревића од Константина Философа Костенечког представља најзначајнији писани извор за историју владавине српског кнеза и деспота и, истовремено, пружа детаљну слику међународних односа у Југоисточној Европи с краја XIV и прве три деценије XV века.¹ Дело се у много чему разликује од ранијих житија

* sbojanin@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Поменуто обележје Константиновог дела је у науци релативно рано уочено, уп. П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1909, 55–57; исти, *Сјари српски живописи XV и XVII века*, предг. у: *Старе српске биографије XV и XVII века*: Цамблук, Константин, Пајсије, Београд, 1936, XLV (са ранијом литературом). *Житије* је објављено у два наврата, према различитим српкословенским преписима из XVI века: *Константиин Философ и његов живој Стефана Лазаревића десјоиа српског*. По дјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић, Гласник СУД

српских владара, чега је аутор свестан. Своје писање је представио као летописачко и на то изричито упозорава: *сна оубо написахомъ яко житие кданного не яко летописецъ съ прочинни въсѣмн.*² Приповедање је, дакле, замислио да буде свеобухватно, за разлику од уобичајеног излагања живота и дела главног јунака. Рад на *Житију* отпочео је првих година четврте деценије XV века, у време када је „странствовао“, а не зна се када је оно било завршено.³ Утицај Константиновог дела је био знатан у круговима писане културе XV и XVI века, о чему говори више сачуваних преписа и редакција *Житија*. Веома рано, издвајају се две српскословенске редакције опширног типа,⁴ од којих је једна фрагментарно сачувана у рукописној књизи писаној после 1433. године. Уједно, то је и најстарији сачувани препис овог дела.⁵ Од самог краја

42, Београд, 1875, 244–328, и К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани сѣчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, Софија, 1986, 361–429. У нашем раду користили смо се преводима Л. Мирковића у *Сѣаре срѣске биографије*, 41–125 и Г. Јовановић, Константин Философ, *Живоѣ Сѣефана Лазаревића десѣѣѣа срѣског*, Београд, 2009. За ово истраживање је од интереса био и превод на бугарски језик, Константин Костенечки, *Сѣчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич*, издание то е подготвено от А.-М. Тотоманова, Софија, 1993.

² *Константиѣин Философ и његов живоѣ Сѣефана Лазаревића*, 327. Преводи на савремени језик разликују се у извесним појединостима: „Ово дакле написасмо као његово житије, но као летописац са свим осталим (стварима)“, *Сѣаре срѣске биографије*, 124 (Л. Мирковић) или „Ово, дакле, не написасмо само као житије, него као (да сам) летописац са свим осталим (стварима)“, Константин Философ, *Живоѣ*, № 93, 104 (Г. Јовановић) или „Това написахме не като житие на един човек, но и като летопис с всички останали неща“, Константин Костенечки, *Сѣчинения*, 181 (А.-М. Тотоманова).

³ Константин је неколико пута одлагао писање житија. Једном, али не и последњи пут, било је то, према његовим речима, четири године од деспотове смрти (1431), *Константиѣин Философ и његов живоѣ Сѣефана Лазаревића*, 325–326. Д. Богдановић, *Истѣорија сѣаре срѣске књижевности*, Београд, 1991², 217 настанак текста смешта у период између 1433. и 1439. године.

⁴ На њих је својевремено указао С. П. Розановъ, *Житие сербскаго деспота Стефана Лазаревича и русскѣѣ Хронографъ*, Извѣстѣя ОРЯС ИАН XI/2, 1906, 74–84, 96. Уп. К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани сѣчинения*, 327; D. J. Birnbaum, *The Life of Stefan Lazarević: A Contribution to the Study of the Manuscript Tradition*, *International Journal of Slavonic Linguistics and Politics* 34, 1986, 7–8.

⁵ D. J. Birnbaum, *The Life of Stefan Lazarević*, 8–10, установио је да фрагменти РГБ Музейное собр. № 3070 са записом о помрачењу сунца од 17. јуна 1433. године припадају рукопису манастира Зограф № 105, у којем се налази текст *Житија*, чији настанак датира „sometime after 1433 and probably in the fifteenth century“, *исѣѣо*, 10. Водени знаци оба дела рукописа потичу из друге четвртине XV века, *исѣѣо*, 9–10, нап. 10; уп. Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов, *Каталог на славянските рѣкописи в библиотеката на Зографскѣѣ манастир в Света Гора*, Софија, 1994, 75–76 (недоступна ми је била књига D. J. Birnbaum, *Textual and accentual problem of Mus, 3070 and Zogr. 151*, Cambridge, 1988).

Нешто касније, Турилов је изнео мишљење да зографски рукопис и московски фрагмент представљају Константинов ауторгаф, А. А. Турилов, *Этническое и культурное самосознание сербов в конце XIV–XV века*, в: *Этническое самосознание славян в XV столетии*, Москва, 1995, 158, нап. 1; *Славянские рукописи афонских обителей*, со-

XV века настаје његова рускословенска опширна и кратка редакција,⁶ и садржај ове последње укључен је у *Руски хронограф*.⁷ Касније, ова редакција постаје део и српских компилација хронографа током XVII и XVIII века.⁸

Подизање задужбине

Константин Философ Костенечки је 52. поглавље *Жиџија* посветио оснивању манастира Ресаве, задужбине деспота Стефана Лазаревића. У њему се налазе најважнији подаци о подизању манастира и свечаности која је уследила по освећењу храма. Поглавље о Ресави следи непосредно иза повести о обнови и изградњи Београда као српске престонице (поглавље 51) и део је шире целине у којој писац износи похвале о деспоту Стефану као владару-градитељу. Новоизграђени Београд постаје подобан Јерусалиму и поређење са Јерусалимом писац наставља приликом величања изградње манастирске задужбине.⁹ За разлику од Београда, код задужбине је у првом плану похвала тврђави подигнутој

ставили А. А. Турилов, Л. В. Мошкова под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса, Фессалоники, 1999, № 811, 323–324. Уп. Ђ. Трифуновић, *Константиново Жиџије десијота Стефана. Археографски оглед*, у: Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима изновице издао Ватрослав Јагић, приредио Ђ. Трифуновић, Горњи Милановац, 2004, 014–015.

⁶ Попис рукописа руске пуне и кратке редакције житија, К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 314–327; Ђ. Трифуновић, *Константиново Жиџије*, 016 указује на омашку бугарских аутора у вези са постојањем српске кратке редакције житија. Истраживања Турилова су показала да данас две познате руске опширне редакције потичу од једног истог, српског предлошка, А. А. Турилов, *Оригинальные южнославянские сочинения в русской книжности XV–XVI вв.*, в: Теория и практика историко-лингвистического и археологического отечественной истории, Москва, 1978, 47–48; поменуто истраживање је представила М. Бошков, *Весті о Десијотовој гробници у Београду и рукописна традиција Константиново жиџија*, у: Српска књижевност у доба Деспотовине, Дани српског духовног преображења V, Деспотовац, 1998, 218–219, којој се овом приликом захваљујем на уступљеној копији Туриловљевог чланка.

⁷ С. П. Розановъ, *Житіе сербскаго деспота*, 62–97. Делове из *Руског хронографа* који су преузети из Константиновог текста *Жиџија* објавио је и критички размотрио Г. Сване, *Русски „Хронограф“ и „Биографија Стефана Лазаревића“*, Търновска книжовна школа 2, Софија, 1980, 109–132. О дотадашњим истраживањима односа кратке руске редакције *Жиџија* и *Руског хронографа* в. М. Бошков, *Весті о Десијотовој гробници*, 223–224, 226.

⁸ О српским хронографима в. М. Бошков, *Хронограф срѣски*, у: Лексикон српског средњег века, Београд, 1999, 784–787, са прегледом раније литературе; иста, *О ироучавању извора срѣских хронографа*, Годишњак Филозофског факултет у Новом Саду 32, 2007, 589–608; иста, *Посиавке Сѣојана Новаковића о „хронографу-џиројадку“ у свейлосији савремених исиѣраживања*, у: Стојан Новаковић: поводом сто седамдесет пет година од рођења, Београд, 2018, 431–447.

⁹ N. Radošević, *Laudes Serbiae. The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher*, Зборник радова Византолошког института XXIV–XXV, Београд, 1986, 448–450, 451; J. Ердељан, *Изабрана местиа. Констируисање Нових Јерусалима код иѣравославних Словена*, Београд, 2013, 184–189.

на узвишењу изнад Ресаве: „Време нам је да споменемо и други град који има стазу ка вишњем Јерусалиму и њему је сличн (нже кь вишњнемоу Јерусалимоу съзю нмать и подобне).“¹⁰ Опис не садржи помен о другим манастирским грађевинама, али се у истом поглављу аутор враћа поређењу са Јерусалимом, представљајући ресавску светковину као подобну оној цара Соломона организованој повдом освећења Храма.¹¹

Излагање о подизању манастира посвећеног Светој Тројици на обали реке Ресаве било је повод да аутор укаже на поштовање које је Стефан имао према монасима и њиховом начину живота, као и да уопштено истакне његову дарежљивост према манастирима. „Имаше огромну жељу да разговара са пустињацима и радо биваше са њима“,¹² пише Константин и додаје да је његов мецена дуго времена тражио изоловано место, погодно за молитву будуће монашке заједнице.¹³ Подухвата се прихватио са знатним амбицијама. Веште и искусне мајсторе и сликаре тражио је на разним местима, „па чак и на острвима“, и приложио је знатна материјална средства. „Сагради се (ова обитељ) уз многе и огромне трошкове“, наставља писац, „и украси се (тај) дом и град око њега – (то беху) изванредни станови за општежиће“. ¹⁴ Зидајући цркву, Стефан је истовремено градио себи и гробно место.¹⁵ Као владар-ктитор, основао је манастирско властелинство, у које је укључио „села и винограде по читавој својој земљи“ и то је властелинство уживало имунитетне повластице: подьпнсавь дасть (свободоу).¹⁶ Осим непокретне имовине, обдарио је манастир и другим скуповеним предметима, иконама украшеним бисером и златом, богослужбеним књигама, одеждама и позлаћеним црквеним сасудама украшеним бисерима.¹⁷

¹⁰ Константин Философ, *Живоӣ*, 61. Оригинални текст наведен према *Константӣнин Философ и његов живоӣ Сѣфана Лазаревӣна*, 288.

¹¹ Ј. Ердѣлан, *Изабрана месѣа*, 185 сматра да Константин поређењем обреда освећења Ресаве са освећењем јерусалимског Храма „наглашава смисао Ресаве као Новог Сиона или Новог Храма“.

¹² Константин Философ, *Живоӣ*, 61.

¹³ *Исѣо*.

¹⁴ *Исѣо*, 62.

¹⁵ *Исѣо*.

¹⁶ *Константӣнин Философ и његов живоӣ Сѣфана Лазаревӣна*, 289; Константин Философ, *Живоӣ*, 62. У наведеним Константиновим речима се препознаје постојање данас изгубљене оснивачке повеље манастира Ресаве, Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасѣир Манасѣја*, Београд, 1928, 2; преглед и издање сачуваних, са белешкама о несачуваним документима Стефана Лазаревића в. А. Младеновић, *Повеље и ѣисма десѣоѣа Сѣфана. Тексѣи. Коменѣари. Снимѣи*, Београд, 2007, 386 са ранијом литературом.

¹⁷ *Константӣнин Философ и његов живоӣ Сѣфана Лазаревӣна*, 289; Константин Философ, *Живоӣ*, 62.

Зидање и осликавање ресавске цркве трајало је око девет година. Хронолошке оквице писац не наводи једнообразно. Почетак изградње манастира обележава годином, а освећење храма календарским празником, Педесетницом. Радови су отпочели 6915 (1406/1407) године према византијском рачунању времена, по речима писца, годину дана после смрти Стефанове мајке, кнегиње Милице, у монаштву Јевгеније.¹⁸ Хронолошке одреднице показују да је Константин време настанка манастира рачунао од постављања његових темеља, док је истицањем датума освећења цркве (без године) одређен годишњи празник манастирске заједнице.

Подаци о години завршетка изградње и усељењу монаха у манастир налазе се у другим изворима. У српским летописима записано је да је манастир сазидан у 6926 (1417/1418) години од стварања света: *сзџана бысть Ресава, односно да су се те године монаси уселили у нову лавру Ресаву Свете Тројице: оуслнише се ѝ нову лавру Ресаву, светые Троице.*¹⁹ Према савременом рачунању времена, завршетак изградње и усељење братства догодио се у пролеће, на Духове 1418. године.²⁰

Период изградње Ресаве био је бременист сукобима и ратовима који су се водили између владарских продица Лазаревића и Бранковића, као и између синова кнеза Лазара, Стефана и Вука. Непријатељства су описана као део ширих збивања у Југоисточној Европи која су обележена дугогодишњим грађанским ратовима између Бајазитових синова Сулејмана, Мусе и Мехмеда.²¹ На многим местима су различите војске у Србији спаљивале домове, усевае, убијале људе. Несреће рата сажето

¹⁸ *Константиновићин Философ и његов живоји Стефана Лазаревића*, 289; Константин Философ, *Живоји*, 63. Изложена хронологија је тачна. Година почетка изградње манастира одговара времену смрти кнегиње Милице, која је преминула новембра 1405. године, *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 79. Прецизније временске одреднице су само претпоставке: Станоје Станојевић сматра да је градња отпочела у јесен 1406. године, Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, 2, док Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд, 1995, 131, почетак радова помера у пролеће 1407. године. За ту годину опредељују се Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд, 2001², 128 и Ј. Prolović, *Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*, Wien, 2017, 50.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и лејџојиси*, Београд – Сремски Карловци, 1927, 224. У летописима је наведена година од стварања света 6926 (1417/1418).

²⁰ Аутори су сагласни у томе који је датум освећења цркве, Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, 2; С. Томић, Р. Николић, ред., *Манасија. Историја – живојис*, Саопштења VI, Београд, 1964, 47; М. Пурковић, *Кнез и десџоји Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 84; Б. Тодић, *Манастир Ресави*, 20; Ј. Prolović, *Resava*, 50.

²¹ Cf. D. J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden–Boston, 2007.

је изнео Константин у својој осуди војске која је ратовала за интересе Стефановог брата Вука: „Прођоше сву српску земљу, као дивље звери пленећи, секући, уништавајући. Порушише и неке градове и, што је незгодније, то не беше бој са варварима, него (бој), који се не може лако борити – са једноплеменцима.“²² Године 1410. Вук Лазаревић и Лазар Бранковић су изгубили животе као учесници у сукобима унутар османлијске владарске породице. Последњих година рата измириле су се две преживеле мушке главе Лазаревића и Бранковића, Стефан и Ђурађ, будући владар Србије. Удружени, уз помоћ султана Мехмеда и османских савезника, однели су 1413. године победу над Мусином војском и тада су за Србију отпочела мирнија времена.²³ Она су погодовала завршетку изградње манастира Ресаве и организовању велелепног празника и раскошне светковине.²⁴

Светковина у манастиру

Посебан облик почаст и дарежљивости коју је указао владар својој задужбини јесте велелепна светковина организована по завршетку изградње, на празник Свете Тројице, којем је црква посвећена. Извођење прве манастирске славе требало је да постане узор свим каснијим прославама. Опис светковине писац отпочиње набрајањем угледних званица:

Призываетъ же патриарха, тогда оубо крннъ сы, съ всѣмъ съборомъ сръбьскыиъхъ прѣвосвещенникъ, игоуменъ же и прочиныхъ всѣхъ чьстьныхъ мочженъ иште же и благородныхъ всѣхъ на обновленне храма въ днь светые петидесетинце, ггда доухъ светын огньицииъ языки нанде на светые оученики слова и бога. приходеть же и множество ништнихъ въ равьно положьноую мностыню, юже всегда нескоудьно подаше тѣмъ.²⁵

„Позва и патријарха – то је тада био Кирил – са читавим сабором српских првосвештеника, игумана и других часних људи, уз то и благородних, да сви (присуствују) обновљењу /тј. освећењу/ храма у дан Свете Педесетнице, када је Дух Свети сишао, као огњени језици, на

²² Константин Философ, *Живоїи*, № 53, 64.

²³ Уп. М. Пурковић, *Кнез и десјоїи Сїефан*, 79–106; *Исїорија срїског народа*, II, 79–89. Станојевић је изнео претпоставку да у тим временима „зидање Ресаве је свакако прекинуто, или је бар на њој врло мало рађено“, Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасїир Манасїја*, 2. Такви ставови су прихваћени у каснијој литератури: Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 126. Ј. Prolović, *Resava*, 50.

²⁴ О средњовековним терминима светковина, празник, тржаство, светац и сл. в. С. Бојанин, *Забаве и свейковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*, Београд, 2005, 45–54.

²⁵ *Консїанїин Философ и његов живоїи Сїефана Лазаревића*, № 51, 289.

ученике Слова и Бога. Дође и мноштво просјака да (сви) приме једнаку милостињу, коју им увек штедро даваше.²⁶

Светковина је, дакле, организована поводом „обновљења храма“, односно освећења новоизграђене цркве.²⁷ Владар је на свечаност позвао патријарха, припаднике високог свештенства, игумане, истакнуте клирике и племиће, односно „благородне“.²⁸ Попис званица истиче њихово угледно порекло и висок друштвени статус, показујући да је то био скуп са снажним сталешким обележјем. Нижи друштвени слојеви, сви они који нису припадали свештеничком реду, „часним мужевима“ и „благороднима“, нису се нашли међу позванима. Помени просјака, односно „ништих“ имали су сврху да владаревој светковини дају каритативно обележје и тиме снажније истакну њен сталешки значај.²⁹ У Константиновом излагању се не може препознати „велика народна светковина“, како то често стоји у литератури.³⁰ Слично томе, не може се поуздано извести ни закључак да је патријарх, поменут само као званица, чинодејствовао тога дана.³¹

²⁶ Константин Философ, *Живоиѣ*, 63.

²⁷ Не би требало да збуњује Константинов избор речи, пошто се освећење цркве називало и „обновљење“. Тим обредом је до тада профана зграда постајала свето место и добијала ново квалитативно обележје, уп. К. Никольский, *Пособіе къ изученію устава богослуженія православной церкви*, С.-Петербургъ, 1907⁷, 798; Ј. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу љавославне источно цркве, I. оийиши део, љо литургици др. Василија Миѣрофановића и др. Теодора Тарановског*, Београд, 1982³, 202. Да се заиста није радило о обнови некад постојеће цркве, потврђују и археолошка испитивања манастирског комплекса, Ј. Prolović, *Resava*, 49.

²⁸ Када је реч о властели, М. Ивановић, *Власѣла у Жийију десѣоѣа Сѣефана Лазаревића Конѣианѣина Филозофа*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII, Дани српскога духовног преображења XXIII, Деспотовац–Београд, 2016, 41–56, побележио је места у *Жийију* где је она поменута, уз објашњење тих места на основу разматрања постојеће литературе и новог вредновања појединих закључака.

²⁹ О елитном обележју ресавске светковине в. С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 84. Показивање дарежљивости организатора светковине према сиромашнима неодвојив је део основног концепта средњовековног празновања, уп. С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 122–123, 175–176.

³⁰ С. Томић, Р. Николић, *Манасија. Истѣорија – живоиѣис*, 47. Схватања по кјима је деспот Стефан организовао црквенонародну светковину вероватно су заснована на описима сеоских и манастирских црквених слава из XIX века, уп. В. С. Караѣић, *Срѣиски рјечник истѣолкован њемачким и лѣиинским ријечма*, Беч, 1818, 439–440, s.v. намастир, што би представљало анахронизам.

³¹ Горенаведени редови су у литератури протумачени као недвосмислено сведочанство да је освећење храма обавио лично патријарх, в. М. Ал. Пурковић, *Кнез и десѣоѣ Сѣефан*, 84; К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани сѣчиненія*, 440; Б. Тодић, *Манасѣир Ресава*, 20; Ј. Калић, *Срби у љозном средњем веку*, 128. За дословно препричавање текста у којем се патријарх помиње само као званица на прослави в. Ст. Станојевић, Ј. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасѣир Манасија*, 2; Ј. Prolović, *Resava*, 50.

Опис догађаја на Духове не даје повода да се у њему препозна и заседање државног сабора, како је то својевремено сматрао Никола Радојчић. Угледни српски историчар је био свестан да у *Житију* нема јасних података о државном сабору, али да би оправдао своју претпоставку, изнео је неоправдану оцену о Константиновом писању као „довољно невештом“ и о самом Константину како није добро разумео догађаје о којима пише, јер „није дубоко продро у старе српске традиције, странац будући“.³²

Пошто је Константин набројао све „призване на обновљење храма“, указао је на основно обележје ресавског окупљања. Оно је представљено као масовна гозба, без детаљнијег описа њеног извођења.

И бѣше видѣти, любочѣстѣнь праздѣнникъ трѣжѣствоуѣштнихъ, еланко солодоннтѣское рѣшти, ѣгда домъ обновнн бѣзвеселнше се люднѣ, нѣ тѣтнѣ днѣгата жнвотѣнага сѣнѣдѣше, такоже тако, нѣ днѣгата дарованннѣ сѣподѣлѣше се.³³

„И могао се видети љубочастан празник оних који су славили, тако да се могло казати солѣмонскн (по Солѣмону), када дом обновн, н узвеселнше се народн, не само појевшн многе жнвотнѣ, као тамѣ, него удѣстѣжнвшн се (н) многнх дарѣва.“³⁴

Догађај на којем су учествовали угледни припадници Цркве и племства представљен је као величанствена светковина цара Солѣмона која је организована поводом освеђења јерусалнмског Храма. Према Светѣм писму, „сав Изранлѣ“ се окупнѣо на жртву захвалну када је бнло принесѣно 22.000 волова н 120.000 оваца (1Цар 8, 62–63). Порѣђење ресавске светковнне поводом освеђења цркве са старозавѣтнм обредѣм у несвакндашњѣј потрошњн матѣрнјалнх добра, које се граничнло са раснпањѣм, бнло је у функцији нстнцања значаја прославе српског владара н угледа његове задужбнне.³⁵ Основна емоцнја која је преовладавала током празннка у манастиру бнло је весѣље – вѣзвеселнше се лѣднѣ – на које је подстнцала несвакндашња конзумација мѣса закланнх жнвотнѣна н дарнвање званица н другнх учесннка.

Савремена светковина је, према пншчевнм речнма, премашила по потрошњн ону бнблнјску, јер је на њѣј организовано н масѣвно дарнвање учесннка. Истнцањѣм паралѣли са старозавѣтнм догађајѣм писац нзнава указује на „подобнје“ Стефанѣне задужбнне

³² Н. Радојчнћ, *Српскн државнн саборн у средњѣм веку*, Бѣоград, 1940, 174–175; М. Иванѣвнћ, *Власнѣла у Жнтнју*, 53 прихвата Радојчнћѣво мншљење, не улазѣн у детаље.

³³ *Констѣнтннн Фнлософ н његов жнвѣтн Снѣфана Лазарѣвнћа*, № 52, 289–290.

³⁴ *Стѣре српске бнѣографнје*, 88.

³⁵ О наведѣном опису као примеру несвакндашње потрошње присутне на светковннн в. С. Бојаннн, *Забаве н свѣтѣковнне*, 84.

са јерусалимским Храмом, затварајући тиме круг поређења манастира Ресаве са „вишњим Јерусалимом“, о чему је било речи.

„Љубочастан празник“ и „Љубочасна“ комуникација благородне госпoде

Свечани догађај организован у Ресави означен је као „љубочастан празник“: љубoчѣстѣнь прaздѣннѣ. У једном од превода на савремени језик назван је „лепи и честити празник“ (Г. Јовановић).³⁶ Ова кованица није присутна у ранијој српској средњовековној житијној литератури.³⁷ Њоме Константин описује сусрете и дружење припадника виших друштвених словјева. Речи *љубочасѣан*, *љубочасно* (љубоѣстѣно), *љубочасѣше* (љубоѣстѣнѣ) обједињују појмове „љубав“ и „част“ и представљају калк грчких сложеница *φιλότης* и *φιλοτιμία*.³⁸ На повратку из Ангорске битке 1402. године Стефан је посетио Цариград као гост ромејског цара, од којег је добио титулу деспота. Пријатељски однос и поштовање који су му тада указани прилично су сажето исприповедани: „од свију слушаше љубочасне гласове (отъ всѣхъ љубоѣстѣннѣ гласы слышаше) и мишљаху као да гледају у неко сунце.“³⁹

По напуштању Цариграда новокрунисани деспот је на свом путу кући посетио острво Митилину. Тамо га је, казује писац, „љубочасѣо“ (љубоѣстѣоѣ) њен господар Франческо II Гатилузи. Тим глаголом је описано организовање различитих гозби у бројним Гатилузијевим митилинским вртovima, а на савремени језик је преведен као „гостити“.⁴⁰ По повратку у српске земље, Стефану је у Зети изашао у сусрет њен господар Ђурађ Балшић „са великим љубочасѣем“ (сѣ великынѣ љубоѣстѣнѣмъ).⁴¹ Иста фраза употребљена је и приликом казивања о сусрету српског владара са влашким великим војводом Мирчом 1410. године, приликом Стефановог повратка са војног похода на Истоку и друге посете Цариграду. Мирча је деспота и његову пратњу дочекао на свом двору „са великим љубочасѣем“ (сѣ великынѣ љубоѣстѣнѣмъ), када је организо-

³⁶ Константин Философ, *Живои*, 63.

³⁷ Према фреквенцијском речнику српских средњовековних житија, Ђ. Костић, *Кванѣтѣитѣивни оѣис сѣрукѣјуре срѣског језика. Срѣски језик од XII до XVIII века*, I–VIII, Београд, 2009–2012, поменуа реч је присутна само једном, и то код Григорија Цамблака. Овим речником нису била обухваћена Константинова дела.

³⁸ Наведене грчке речи имају више значења: *generous, lavish, of entertainments or hospitality*, односно *ambition, desire, position of honour, distinguishing mark*, G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, 1484.

³⁹ *Консѣанѣин Философ и његов живоѣ Сѣефана Лазаревиѣа*, № 42, 278; *Сѣаре срѣске биографије*, 76.

⁴⁰ *Исѣо*, 278; *исѣо*, 76; Константин Философ, *Живои*, 50.

⁴¹ *Консѣанѣин Философ и његов живоѣ Сѣефана Лазаревиѣа*, № 45, 280; Константин Философ, *Живои*, 52.

вано гошћење описано као „велечасно учрежденије“ (велѣтъстѣно оуѣтрѣждѣннѣ).⁴² У другим приликама српски владар је био домаћин. Угарског поклицара је „љубочасно примио“ на свом двору и „угостио колико треба“: поклицара љубочѣстѣнѣ вѣсприемѣлѣ и оуѣтрѣдн довольнѣ,⁴³ а иста фраза: съ велнкынѣдѣ љубочѣстнѣмѣ [...] вѣсприемѣлѣтъ, употребљена је и приликом дочека Сулејмановог посланика.⁴⁴ Са изаслаником Мурата II деспот Стефан је организовао „велико гошћење“: сътвори оубо трѣждѣннѣ велнко, са пијанком на лађама по Дунаву и Сави: вѣ катрѣгахъ плавакѣ и пнѣ сѣрадовати сѣ.⁴⁵ Слично претходним примерима, пријатељски сусрет османских и византијских званичника означен је као „љубазно гошћење“ (љубѣзно оуѣтрѣждѣннѣ).⁴⁶

У Константиновом тексту наведене речи садрже вредносну оцену, указујући на квалитет односа и понашања који су својствени вишим друштвеним слојевима. Њихова употреба је у складу са постојећом праксом међусобног ословљавања угледних појединаца у писаној комуникацији, у којој су чести изрази *љубими*, *љубовни* или *всечанси* (али не и *љубочасни*), о чему сведоче писма, повеље и друга документарна грађа из тог периода.⁴⁷

На књижевноуметничком плану употреба појма *љубочашће* могла је бити знатно шира, обухватајући појединце и групе, независно од њихове сталешке и друштвене припадности. То је учињено на почетку *Житија*, у похвали земље и људи деспота Стефана Лазаревића (гл. 9). Константин је посебност Србије препознао у отменом понашању свих њених становника, проширујући „љубочасно“ (љубочѣстѣно) опхођење синова према родитељима, својствено богатим породицама, на најниже друштвене слојеве.⁴⁸

Међутим, ова кованица није била у употреби да опише искључиво међуљудске односе. Њоме је могло бити исказано и вредновање појединих објеката, ствари, па чак и географских ентитета који припадају

⁴² *Исѣо*, № 61, 296; *исѣо*, 70.

⁴³ *Исѣо*, № 48, 284; *исѣо*, 56.

⁴⁴ *Константиѣн Философ и његов живоѣи Сѣефана Лазаревића*, № 49, 284–285.

⁴⁵ *Исѣо*, № 82, 315–316; Константин Философ, *Живоѣи*, 91.

⁴⁶ *Исѣо*, № 69, 303; *исѣо*, 77.

⁴⁷ М. Пурковић, *Еѣишекеѣија и друшѣивѣни дух у сѣпарој срѣској држави*, Годишњак Скопског филозофског факултета II, 1936, 113, 115–117. О анализи епитета који су у употреби у преписци Дубровника са Лазаревићима, Бранковићима и другом феудалном господом крајем XIV и почетком XV века као показатељ политичких промена у српским земљама в. М. Шуица, *Дубровачка ѣисма: огледало друшѣивѣнополитичких ѣромена у срѣским земљама (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју XVIII/2, Београд, 2011, 29–48.

⁴⁸ *Љубочѣстѣно же, велнко сынѣ аште и вѣ домоу своѣмѣ естѣ, съ родитѣлѣмѣн вѣ јѣдннѣ вѣк-оусѣннѣ, нѣ такоже рабн прѣдѣстојати. Не тѣтно вѣ богатѣнѣхъ снѣ виднѣо бѣше, нѣ и вѣ гроубѣннѣхъ и вѣ посаѣдѣннѣн нѣштѣтѣ, Константиѣн Философ и његов живоѣи Сѣефана Лазаревића*, № 9, 254.

или су у непосредној вези са истакнутим појединцима. Константин описује задужбине кнеза Лазара као „љубочасна здања“ (любѡчѣстѣнаи зданниа),⁴⁹ док други писац из исте епохе, Григорије Цамблак, у свом *Жиѣију Сѣефана Дечанског* истиче лепоту изабраног крајолика за подизање манастира Дечани као места са пуно „љубочасне воде“.⁵⁰

Појам, дакле, садржи изразито позитивно значење и има сталешко обележје. Њиме је описано опхођење „богатих“ и „благородних“, како у приватном простору куће и уже породице, тако и у јавности, како у свакодневици, тако и у несвакидашњим приликама празничног времена и гозби. Објекти које су благородни подизали и којима су се служили могли су понети, такође, овај епитет. „Љубочасна“ светковина је пажљиво организована са одређеном етикецијом, о којој, на основу Константиновог текста и слабо очуване изворне грађе, не знамо много. Она се може делимично сагледати у општој пишчевој опасци да његов мецена Стефан „беше изабрао све добре обичаје, све до самога одела, које је на корист и украс, (као и) оружје и јахање и посађивање за трпезу по чину и ред на божавеној служби, чувајући читања и молитве, ловљења и саветовања, изласке и уласке – у свему свагда по достојању одајући част чину [...]“.⁵¹

Извесни облици племићке светковине и етикеције са почетка XV века могли су бити представљени на ликовном плану, и то у црквеном сликарству, чије су мецене били владар и световна господа. У том погледу, репрезентативне су представе гозбе на ликовним композицијама Прича о царској свадби (Мт. 22, 1–14) (сл. 1), Парабола о богаташу и сиромашном Лазару (Лк. 16, 19–31) (сл. 2) и Свадба у Кани (Јов. 2, 1–11) из манастира Ресаве или фреска Свадбе у Кани из манастира Каленића, задужбине протовестијара Богдана (сл. 3).⁵² Светозар Радојчић је ресавске фреске сагледао у контексту појаве „нове декоративности и новог реализама“ у српском сликарству, препознавши у двома првопоменутих „илустрације банкета касних ритера са свим појединостима“.⁵³ Исти аутор је веома

⁴⁹ *Исѣо*, № 20, 262; уп. Константин Философ, *Живоѣи*, 32.

⁵⁰ Никоѡѡужѣ наситити се любѡчѣстѣа воды, *Сѣеаре срѣске биографије*, 22. То је уједно и једина употреба ове речи у наведеном Цамблаковом делу, А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева, *Житие на Стефан Дечанскиот Григориј Цамблак*, Софија, 1983, 211; Ђ. Костић, *Кванѣиѣиѣиѣивни оѣис*, VIII, 448.

⁵¹ *Константиѣин Философ и његов живоѣи Сѣефана Лазаревића*, 249; *Сѣеаре срѣске биографије*, 48.

⁵² Иконографска анализа фресака и њихове фотографије, Б. Тодић, *Манастѣир Ресава*, 88–89, 91, 92–95, сл. 67, 68, 69, 71 и 72; J. Prolović, *Resava*, 258–259, т. 70, 642; 259–260, т. 71, 643; т. 45, 617; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликартѣиво. Исѣиорија*, Београд, 2011, 182–187, т. 28, т. 29.

⁵³ С. Радојчић, *Сѣеаро срѣско сликартѣиво*, Нови Сад, 2010², 230. Сличне ставове деле В. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 100–101, који за ликовне представе проналази паралеле у савременој српској књижевности, или Ј. Калић,

слично окарактерисао и фреске манастира Каленића, које одражавају „идеал касног српског ритерства“, као што су „елеганција, дискретна декоративност, суптилни смисао за одмерени став и гест“.⁵⁴ Сликарство чији је покровитељ био деспот Стефан и српско високо племство знатно употпуњава уопштене и сведене књижевне описе „љубочасних“ сусрета и гозби из Константиновог *Житија*. Истовремено, оно недвосмислено сведочи о реалном искуству и постојећим представама о садржају великашке светковине, било да је имала каритативно обележје, било да је затворена забава моћних и богатих.⁵⁵

Црквене светковине у српској житијој књижевности

Према сажетом и детаљима оскудном опису светковине и гошћења, Константин је сличан писцима житија у српској књижевности. Истовремено, он се од њих и знатно разликује. Ресавски празник је обележен појмом који има сталешко, а не опште друштвено обележје. Описом нису обухваћени црквени обред, молитве или певање црквених химни. Код многих средњовековних аутора управо су ти елементи основни облици хришћанске прославе. У томе је веома изричит и одлучан Димитрије Кантакузин из времена око средине XV века. У свом *Житију Јована Рилског* он отворено осуђује појединце који светачке празнике прослављају „у јелу, пијанству и распрама, као робови утробе и трбуха“ и такву прославу смело етикетира: „то је безбожнички“.⁵⁶

Житијна књижевност српских владара и архијереја од краја XII до XIV века није монашки строга према телесним облицима празновања благодана. Ова појава се јасније сагледава уколико се има у виду друштвени статус особа чијој су канонизацији житија намењена. У њима се углавном посвећује подједнака пажња „духовном“ и „телесном“ облику прославе, без детаљнијег описа ове друге.⁵⁷ Посвећење Светог Саве за архимандрита у Солуну било је обележено посебном гозбом: „И кад изиђоше из цркве“, пише Теодосије, „бише учесници и телесне трпезе као и страшне и свете.“⁵⁸ Слично су описане масовне светковине са учесницима различитог друштвеног статуса и порекла. Поводом

Срби у њоном средњем веку, 127, која сматра да су сликари ресавских фресака „пренели аристократску атмосферу српског двора, укус и схватања властеле“.

⁵⁴ С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, 223.

⁵⁵ О друштвеном обележју гозбе која је осликана на ресавским фрескама в. С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 175.

⁵⁶ *Сјиси Димитрија Канџакузина и Владислава Грамаишка*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, Београд, 1993, 96.

⁵⁷ Уп. С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 61–63.

⁵⁸ Теодосије, *Живоји Свѣтог Саве*, Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд, 1924, 140.

дочека очевог напрсног крста послатог са Свете Горе, велики жупан Стефан Немањић „духовно сатвори празник у тај дан, и телесно утешити сав сабор народа свога, и ту сатвори многе милостиње онима који се обретоше у тај дан.“⁵⁹ У првој половини XIV века архиепископ Данила II описао је светковину организовану више деценија раније, када је осниван манастир Градац. Догађај је означио као „сугубу“, односно двоструку светковину, истичући подједнако значај црквеног обреда и световне гозбе и весеља. После целоноћног бдења и јутарње литургије, ктиторка манастира краљица Јелена „духовно и телесно утешити све оне који су дошли на ово празновање.“⁶⁰

Константинови претходници су истицали сложено, „сугубо“ својство светковине, која је обједињавала духовни и телесни принципи празновања.⁶¹ У употреби су углавном били општи изрази „телесна трпеза“, „телесно утешење“ или „сугуби“ празник, који поближе не одређују садржај прославе, нити указују на врсту конзумиране хране. Догађај у Ресави је описан сасвим другачије. Изостављени су помени о црквеном обреду који је повод за гошћење и „духовно весеље“ званница, док је „телесна трпеза“ конкретизирана у масовној конзумацији меса. Таква гозба је сматрана као добар поредак светковине, те је названа „љубочасни“ и „весели“ празник. Ово је један од ретких примера у српској житијној литератури где је „телесно весеље“ представљено као трпеза на којој се служи месо. У такве примере може се убројати Теодосијево приповедање анегдотског карактера о последњој меснатој гозби Стефана Немање. Њу је организовао велики жупан поводом напуштања световне власти и повлачења у манастир, позивајући своју дружину благородних речима: „да последњи пир с вама проведем, па да трпезу с месом од мене одбацим.“⁶²

„Исправљање“ светковине – реинтерпретација Константиновог текста

Уопштено излагање о начинима извођења светковине је жанровски и тематски условљено. Манастирски „град“ је подобан јерусалимском „граду“, а црква Свете Тројице јерусалимском Храму, што је исказано истицањем сличности владарских гозби из различи-

⁵⁹ Доментијан, *Живој Свѣѣгоа Саве и живој Свѣѣгоа Симеона*, прев. Л. Мирковић, Београд, 1988, 288.

⁶⁰ Данило Други, *Живоји краљева и архиејискоји срјских. Службе*, прев. Л. Мирковић, Београд, 1988, 94.

⁶¹ О томе је детаљније писано у С. Бојанин, *Средњовековна свѣјковина између приватног и јавног*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд, 2004, 273, 277–279; исти, *Забаве и свѣјковине*, 70–72.

⁶² Теодосије, *Живој Свѣѣгоа Саве*, 109.

тих историјских епоха. Особеност Константиновог поређења бледи у каснијим интерпретацијама, које настају приликом трансмисије текста *Житија*. Основни елементи и вишезначност описа слаби, док се садржај прилагођава праткичним потребама средине која је текст умножавала. У виду имамо неколико познијих састава, као што су руска кратка редакција житија, *Руски хронографи* из XVI века и њихова српска верзија, сачувана у више рукописа из XVII и XVIII столећа.

Кратка редакција *Житија Стефана Лазаревића*, посведочена само у руским рукописима са краја XV и (ли) почетка XVI века, учињена је према руској опширној редакцији. Обе редакције су плод књижевне и писарске делатности манастирског окружења.⁶³ Интервенције изведене у краткој редакцији не огледају се само у изостављању већих или мањих целина, већ доносе и знатне измене у излагању догађаја. Ову последњу појаву веома добро илуструје пример о промени места сахране деспота Стефана – према краткој редакцији српски владар је сахрањен у Београду, а не у манастиру Ресави.⁶⁴ Скраћивање описа ресавске светковине имало је за последицу измену карактера самог догађаја – владарска свечаност је преодевена у „монашко рухо“. Попис званица, година почетка изграње и оцена о „љубочастном празнику“ и „веселу људи“ су задржани, док је испуштен основни елемент светковине као старозаветне Соломонове гозбе са масовном конзумацијом животињског меса.⁶⁵

Кратка редакција житија претрпела је касније ново скраћивање и сажимање приликом њене адаптације у Руски хронограф из 1512. године, који је, такође, настао унутар манастирских зидина (Јосифо-Волоколамски манастир).⁶⁶ У њему је изложена светска и руска историја, а словенском делу придодати су догађаја из српске и бугар-

⁶³ Према мишљењу А. А. Турилова, *Оригинальные южнославянские сочинения*, 47–48, кратка редакција житија настала је на основу преписа руске опширне редакције из Волоколамског манастира; уп. М. Бошков, *Весѣи о Десѣиѡвојој гробници*, 218–219.

⁶⁴ На ову промену је указала М. Бошков, *Весѣи о Десѣиѡвојој гробници*, 223. Извесне измене су могле бити и мање уочљиве, као у примеру ређања титула краља Сигисмунда, где је у обе руске редакције, за разлику од српске, унета титула краљ „вретанијски“, А. А. Турилов, *Оригинальные южнославянские сочинения*, 47–48.

⁶⁵ Ј. Шафарик, *Живоїи десѣиѡи Сѣефана Лазаревића, великог кнеза срѣског*, Гласник СУД 28, Београд, 1970, 408–409; К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани сѣчинения*, 502.

⁶⁶ За основне податке о *Руском хронографу* в. О. В. Творогов, *Древнерусские хронографы*, Ленинград, 1975; О. В. Творогов, *Хронограф Русский*, у: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, Вып. 2, Вторая половина XIV–XVI в., Часть 2: Л–Я, Москва, 1989, 499–505. Уп. М. Бошков, *Руски хронограф и срѣски ѡројадик*, Зборник Матице српске за славистику 53, Нови Сад, 1997, 51.

ске историје.⁶⁷ Текст о ресавској светковини је пренет из *Руског хронографа* у *Илустрирани лейоийс* Ивана Грозног (*Лицевой лейоийский свод*), царски летопис из друге половине XVI века, исписан у десет засебних књига, са више од 16.000 минијатура.⁶⁸ Посебан значај осликаног летописа за српску историографију лежи у томе што су у њему представљени у слици догађаји из живота Светог Саве, краља Стефана Дечанског, кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића, родослов српских владара чијим се далеким потомком сматрао цар Иван Грозни.⁶⁹ Део који се односи на државу Стефана Лазаревића садржи 35 минијатура, које су са текстом обједињене у поглављу „Велико књажевство српско“.⁷⁰ Приповедање о изградњи манастира Ресаве прате три минијатуре, на којима је паралелно приказано више временски различитих догађаја. На првој је Стефан осликан како трага за погодним местом за свој манастир,⁷¹ на другој је ктитор који дарује манастир иконама и светим сасудама и обилази изградњу своје гробнице,⁷² док је на трећој минијатури приказано освећење цркве и манастира (сл. 4). Ову слику прати прилично сажет текст:

Призываетъ же и патрїарха кнрнла со всѣмъ сокоромъ сербьскїа землн и сотвораетъ общенїе храма въ днѣ свѣтѣа патннцы. нача же здати ѡбнтель в лѣто 6915. приходнт же и ннцнхъ цнкожество. ндже доволно млстыню подаде.⁷³

⁶⁷ О. В. Творогов, *Древнерусские хронографы*, 182–185, 217–218; О. В. Творогов, *Хронограф Русский*, 500; М. Бошков, *Хронограф српски*, 784.

⁶⁸ За основне податке в. Б. М. Клосс, *Летописный свод Лицевой*, у: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, 30–32. Последњих година је у више томова објављено фототипско издање овог илустрацијама богатог летописа, под насловом: *Лицевой летописный свод XVI века* трудом и старањем Х. Х. Мустафина.

⁶⁹ В. Н. Љубинковић, *Косовска легенда у руском лейоийском своду из времена Ивана IV Грозног*, Студије и грађа за историју књижевности I, Београд, 1980, 5–22; С. Петковић, *Илустрације живописа десјојиа Стефана Лазаревића у руском рукопису XVI века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 18, Нови Сад, 1982, 56–57. Минијатуре из *Илустрираног лейоийса* које осликавају Житија Светог Саве, Бој на Косову и српски родослов објављене су посебно у књизи *Светии Сава у руском царском лейоийсу*, прир. М. Витезовић, Београд, 2012.

⁷⁰ *Полное собраніе русскихъ летописей, Томъ 22: Русскій хронографъ, Часть 1: Хронографъ редакціи 1512 года*, С-Петербургъ, 1911, гл. 204, 426–429; *Лицевой летописный свод XVI века. Русская летописная история. Книга 13 (1425–1443)*, ур. Х. Х. Мустафин, Москва, 2014, 26–60. Минијатуре из *Лейоийса* које се односе на владавину Стефана Лазаревића научно је обрадио и црно-беле фотографије објавио С. Петковић, *Илустрације*, 53–71.

⁷¹ *Лицевой летописный свод XVI века*, 35; С. Петковић, *Илустрације*, 59.

⁷² *Исїо*, 36; *исїо*, 59.

⁷³ *Лицевой летописный свод XVI века*, 37. Исти текст се чита у *Руском хронографу* из 1512. године, *Полное собраніе русскихъ летописей*, 427. Уп. Г. Сване, *Русскии „Хронограф“ и „Биография Стефана Лазаревича“*, 120–121.

„Призва патријарха Кирила са свим сабором српске земље и учини освећење храма на дан Свете Педесетнице и почне пак зидати обитељ 1406/1407. године, а дође и мноштво просјака да приме довољну милостињу.“

У интерпретацији хронографа и *Илустрираног леџописа* не препознаје се првобитни опис светковине из *Житија Стефана Лазаревића*. На свечаност „освећења храма“ владар позива патријарха и „сабор српске земље“, институцију коју под тим именом не помиње Константин, о чему је било речи. Изостављено је појединачно набрајање угледних званица, као и помен мрсне гозбе, „љубочасног празника“ и „веселог“ времена. За разлику од сажетог описа, знатно је речитија његова ликовна интерпретација. На минијатури је осликан црквени обред, литијни опход верника око цркве, међу којима се препознаје и фигура владара, док се у позадини налазе вишекуполна црква и звоник, у којем један од монаха удара у звона поводом празника. На истој слици осликано је и даривање сиротиње на капијама манастира.⁷⁴ Јединствен догађај освећења цркве из Константиновог *Житија десјоџа Стефана* представљен је као годишња прослава манастирске славе. Тако је и даривање сиротиње од стране владара уобличено према празничној пракси манастирског братства.⁷⁵

Опис ресавске светковине из *Руског хронографа* из 1512. године постао је део *Српског хронографа* XVII века.⁷⁶ Њега су највероватније читали на сличан начин на који је то учинио сликар *Илустрираног леџописа*. Захваљујући релативној бројности копија *Српског хронографа*, у други план је потиснут оригинални средњовековни текст житија. Можемо се сложити са коментаром Мирјане Бошков, који је изречен другим поводом: „да се српски читалац тога доба са животописом Стефана Лазаревића упознавао пре свега по интерпретацији која је до њега допирала у Српском хронографу.“⁷⁷

⁷⁴ *Лицевой летописный свод XVI века*, 37. С. Петковић, *Илустрације*, 59, минијатуру описује следећим речима: „У горњем левом углу деспот зове патријарха Кирила да освети храм, а доле је сам чин освећења, како и множина сиротиње која долази по милостињу.“

⁷⁵ Према *Хиландарском и Спуденичком џитију* обавеза братства је била да поводом манастирске славе деле вино, хлеб и другу милостињу на улазу у манастир, Свети Сава, *Сабрана дела*, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд, 1998, 62–63, 104–105, 134–135.

⁷⁶ Исти текст се чита у *Врхобрезничком хронографу*: Монах Гаврило Тројичанин, *Врхобрезнички леџопис. Књига старославна из 1650*, прир. В. Цвијовић, Б. Ковачевић, Подгорица, 2000, л. 238. Критички осврт на студију која прати ово издање, на изнету атрибуцију и наводно ауторство дала је М. Бошков, *О ироучавању извора српских хронографа*, 589–608.

⁷⁷ М. Бошков, *Весџ о Десјоџовој гробници у Београду*, 222.

Уместо закључка

Опис светковине на Духове 1418. године организоване у манастиру Ресави особен је у српској житијној књижевности. Њиме је обухваћен само световни део прославе – гошћење месом унутар манастира, док су изостављени уобичајени помени о певању црквених песама и химни, односно „духовно весеље“ учесника црквене прославе. У каснијим историјским епохама и манастирским књижевним центрима опис је изгубио владарско, световно и феудално обележје да би постао саображен монашким погледима и искуством празновања благодана.

Пасус о светковини из Константиновог књижевног подухвата треба сагледати у контексту жанровских особина самог дела. У науци је одавно оцењено, према интерпретацији Димитрија Богдановића, да *Житије Свѣфана Лазаревића* „није писано као стандардно светачко житије“ и да у њему „пробија и једна нова, хуманистичка историчност“, али да је ипак „идеолошки темељ и оквир Житија у пуној мери хагиографски“.⁷⁸ Управо хагиографски жанр, чије основе Константин не напушта, не иде у прилог детаљнијем и реалном опису ресавске свечаности. Прослава у Манасији била је много више од самог догађаја, непоновљивог, индивидуалног и изолованог у историјском времену. Њен значај је препознат као део опште и универзалне светковине организоване поводом освећења Божје куће, чији је прототип Соломоново посвећење јерусалимског Храма.

С друге стране, летописачки карактер Константиновог штива придаје ресавској светковини снажне световне обресе. У први план није стављено „духовно утешење“ клира и верника, нити је истакнуто „сугубо“ својство црквеног празника. Догађај је описан појмовима „месојеђа“, „љубочашћа“ и „веселја“, и тиме је изједначен са другим окупљањима племића и световних угледника. Летописачки приступ, за који се Константин определио, показује интересовање за непоновљиве и јединствене догађаје. Али, без улажења у детаље. Уосталом, у томе је писац изричит када каже: „довољно је да се само спомену (и оубо назначенати докљѣтъ)“.⁷⁹ Истовремено, поновљиви и познати догађаји и збивања из свакодневице, као што су обреди и церемоније, нису предмет већег интересовања летописца, па ни Константина Костенечког. У *Житију* недостају подробнији описи за Константина уобичајених „љубочасних“ суштета деспота и високе господе из околних држава, као и детаљнији приказ јединствене гозбе у Ресави. Оба жанра, житијни и летописачки, нису остављали места за детаљнији опис поновљивих и познатих извођења, било званичног и светог, било профаног садржаја, у овом случају „духовног и телесног утешења“ учесника светковине.

⁷⁸ Д. Богдановић, *Историја*, 217.

⁷⁹ *Константинов Философ и његов живої Свѣфана Лазаревића*, № 22, 262; Константин Философ, *Живої*, 33.

Stanoje S. Bojanin

“LJUBOČASTAN PRAZNIK”: THE MONASTERY RESAVA
FESTIVITY IN THE *LIFE OF STEFAN LAZAREVIĆ*
BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

S u m m a r y

This article presents an analysis of a description of a festivity organized on the occasion of the consecration of the Resava monastery according to the *Life of Stefan Lazarević*. The social and cultural characteristics of the festivity are the main topic of this research. It was a typical feudal feast of the ruling social classes represented by a ruler, patriarch, church elite and secular noblemen.

Since the description in the *Life* is a rather concise one, the attention was given to the notion of *ljubočašće*, a compound of the words *love* and *honour* (calque of the Greek φιλοτιμία), which Constantine uses in order to describe the Resava event as a *ljubočasni praznik / holiday*. In his work, this term has the valuable and affirmative connotation in the illustrating of various models of aristocratic communication and behaviour.

In the Serbian hagiography, Constantine provided an unusual description of the monastic festivity, having the “spiritual” side of celebration (the church rite) neglected in favor of the meat feast of clerics and laymen inside the monastery precincts. This reveals unusual literary characteristics of his *Life* which were under a strong influence of the chronicle genre.

The transmission of the Constantine work to the Russian literary environment of the 16th century makes the Resava festivity lose its worldly characteristics. Its description was adapted to the monastic concept of the celebration, omitting the meat and the praise of *ljubočastan praznik*, as it is presented in the abridged version of the *Life*, in the Russian chronograph and in the Illustrated Chronicle of Ivan the Terrible. This new interpretation of the Resava event became dominant in the Serbian books in the 17th century through the Serbian version of the chronograph, putting aside the original description made by Constantine the Philosopher.

Keywords: Resava, festivity, “Ljubočastan praznik”, aristocratic etiquette, the manuscript tradition, chronograph, Serbia, Russia, the 15th and 16th centuries.

Сл. 1. Прича о царској свадби, преузето из Ј. Prolović, *Resava*

Сл. 2. Парабола о богаташу и сиромашном Лазару,
преузето из J. Prolović, *Resava*

Сл. 3. Свадба у Кани, преузето из Д. Симић-Лазар, *Каленић*

Сл. 4. Освећење манастира Ресаве, преузето из
 С. Петковић, *Илустрације у руском рукопису XVI века*

НОВИ ПРЕПИСИ КАНТАКУЗИНОВЕ МОЛИТВЕ БОГОРОДИЦИ

У раду се говори о три нова преписа Кантакузинове *Моли́тве Богородици*, о којима се до сада није знало у науци. Они се налазе у рукописној збирци Радослава Грујића у оквиру Музеја Српске православне цркве у Београду. Њихове сигнатуре су следеће: МСПЦ Гр 108, из 1609/10. године, МСПЦ Гр 3, из прве четвртине XVII века, и МСПЦ Гр 75, из педесетих-шездесетих година XVII века. Једино је целовит други по реду препис. Препис Гр 108 прекида се у другом стиху 60. строфе, јер му недостају даљи листови. Препис Гр 75 има недостатак следећих стихова: II2, VIII2, XII2, XII4, XLIII3. За основу издања узет је препис Гр 3 уз поређења једанаест других преписа.

Кључне речи: Димитрије Кантакузин, *Моли́тва Богородици*, нови преписи, издање.

Чињеница да је *Моли́тва Богородици* Димитрија Кантакузина штампана на руском језику у Москви још 1660. године у оквиру *Анџологиона* јеромонаха Арсенија Грка¹ говори о њеном веома раном допирању до већег броја читалаца, а поготову у руској средини. У науци се сазнало за ово дело 1869. године. За то је заслужан Ђура Даничић, који је већ у првој свесци Старина Југославенске академије знаности и умјетности штампао три своја рада. У првом од њих објавио је *Сказање о ѿисменима* Константина Филозофа.² Други рад посвећен је зборнику Владислава Граматика,³ а трећи прилог односи се на одломке из једног бугарског

---

* tomjovan1@gmail.com

¹ *Анфологион, си естъ цветословие*, Москва, 1660; в. А. А. Турилов, О. В. Чумичёва, *Арсений Грек*, Православная Энциклопедия, том 3, Москва, 2008, 438–439. Арсенијево ауторство приписано је погрешно Арсенију Сатановском.

² Gj. Daničić, *Knjiga Konstantina filozofa o pravopisu*, Starine JAZU I, Zagreb, 1869, 1–43.

³ Gj. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika*, Starine JAZU I, Zagreb, 1869, 44–85. Даничић је Зборник позајмио, како је истакао, „од једног пријатеља“ како би се на кратко

рукописа писаног у XIII веку.⁴ За нас је овом приликом од значаја други Даничићев рад, у коме је донео обиман Владислављев запис, из којег се сазнаје да је рукопис исписао за Димитрија Кантакузина. Жалећи што не може нешто ближе да каже о Кантакузину, Даничић је рекао само то да је он „и књиге писао“.⁵ Да би то поткрепио, навео је сазнање о српском рукопису из Библиотеке Српског ученог друштва у Београду под бр. 25, у коме се налази Кантакузинова *Молиѿва Богородици*. Указујући на садржину овог дела, он је после истицања наслова пренео целу прву строфу и два стиха из друге, уз ироничну опаску: „Ту Димитрије нариче како је грјешан.“⁶ Даничићева сарадња са Иларионом Руварцем показала се корисном и поводом трагања за могућим преписима Кантакузинове *Молиѿве*. У таквом интересовању Руварац га је упутио на још три рукописа у којима се налази ово дело, али се на том сазнању зауставило свако даље Даничићево проучавање овог дела.

Тек на самом почетку XX века настало је прво издање *Молиѿве* трудом бугарског етнографа Димитра Маринова.⁷ Његово издање засновано је на препису из 1793. године писаном на новорускословенском језику у румунском манастиру Њамцу. Данас се тај рукопис налази у збирци Рилског манастира под бр. 4/20. У рукопису недостаје следећих петнаест строфа: 29, 30, 57–67, 70. и 71. Необично је то што је у овом препису на крају додата накнадна строфа у облику засебне краће молитве, која се иначе не јавља у другим преписима.

Између два светска рата у науци се нису појавила нова сазнања о другим преписима *Молиѿве*. Ослањајући се на Мариновљево издање, Божан Ангелов и Минко Генов у својој књизи *Стѿара бѿлгарска лиѿтерату̀ра* донели су 1922. године текст *Молиѿве* према истом препису из Рилског манастира.⁸ После Другог светског рата дошло је до живљег научног занимања за Кантакузинову *Молиѿву*. У томе су предњачили бугарски слависти Боњо Ангелов,⁹ Иван Дујчев,¹⁰ Донка

послужио. Реч је о зборнику писаном 1469. године, који се данас налази у рукописној збирци Хрватске академије знаности и умјетности са сигнатуром IIIa47, V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I dio, Opis rukopisa, Zagreb, 1955, 61–67.

⁴Gj. Daničić, *Bugarski rukopis pisan god. 1277*, Starine JAZU I, Zagreb, 1869, 86–91.

⁵Gj. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika*, 50.

⁶*Исѿю*.

⁷Д. Маринов, *Димитри Кантакузинъ*, Сборникъ за народни умотворения 18, София, 1901, 74–82.

⁸Б. Ангелов, М. Генов, *Стара бѿлгарска литература (IX–XVII в.)*, София, 1922, 260–264.

⁹Б. Ст. Ангелов, *Няколко нови вести за книжовно дело на Димитър Кантакузин*, Известия на Института за бѿлгарска литература II, София, 1954, 249–262.

¹⁰I. Dujčev, *Demetrius Cantacuzène, écrivain byzantino-slave du XIe siècle*, Revue d'histoire ecclésiastique LXI, Leuven, 1966, 811–819.

Петканова-Тотева,¹¹ а овој теми највише се посветио Георгиј Данчев знатним радовима.¹² Он је такође заједно са Боњом Ангеловим, Стефаном Кожухаровим и Георгијем Петковим сарађивао на издању сабраних Кантакузинових дела посебно се усредсређујући том приликом на *Молићву*.¹³ Српски проучаваоци Ђорђе Радојичић,¹⁴ Ђорђе Трифуновић,¹⁵ Миодраг Павловић,¹⁶ Жарко Ружић,¹⁷ Весна Бјелогрић,¹⁸ Драгиша Бојовић¹⁹ допринели су даљем проучавању

¹¹ Д. Петканова-Тотева, *Димитър Канџакузин – жизнена съдба и њоеџическо оџкровение*, Старобългарска литература I, Софија, 1971, 243–261.

¹² Г. Данчев, *Карелски препис на „Молитва към Богородица“ от Димитър Кантакузин*, Трудове на Великотърновскиј универзитет „Кирил и Методиј“ 10/1, Велико Търново, 1974, 515–533; исти, *Списки „Молитвы к Богородице“ Димитрия Кантакузина в книгохранилищах СССР*, Труды Отдела древнерусской литературы XXXI, Москва, 1976, 393–396; исти, *Неизвестна руска редакция на „Молитва към Богородица“ от Димитър Кантакузин*, Старобългарска литература 2. Руско-български литературни врџки през Средновековието, Софија, 1977, 114–135; исти, *Известни и неизвестни преписи на „Молитва към Богородица“ от Димитър Кантакузин*, Славистични проучвания, Велико Търново, 1978, 237–248; исти, *Димитър Кантакузин*, Софија, „Наука и изкуство“, 1979; исти, *Поетични отгласи от „Молитва към Богородица“ на Димитър Кантакузин в ръкопис, съхраняван в библиотеката на Ориенталскиј институт в Рим*, *Studia slavica mediaevalia et humanistica*. Instituto Univers. orientale 1, Napoli, 1981, 163–174; исти, *Особености в поезията на Димитър Кантакузин*, *Die slawischen sprachen* 32, Salzburg, 1993, 29–42.

¹³ Б. Ст. Ангелов, Г. Данчев, С. Кожухаров, Г. Петров, Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, Софија, 1989.

¹⁴ Ѓ. Sp. Radojićić, *Dimitrije Kantakuzin, srpski pesnik vizantijskog porekla*, Delo V–VI/6–7, 1959, 934–935; isti, *Takva su bila vremena (Dimitrije Kantakuzin, Bludnoje moje žitije)*, Index II/14, 1959, 8; isti, *Un byzantin écrivain serbe, Démétrius Cantacuzèn*, *Byzantion XXIX–XXX*, 1959–1960, 77–87; isti, *Drei Byzantiner, altserbische Schriftsteller des XV Jahrhunderts*, Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses (1958), München, 1960, 504–507; исти, *Крајње њесимистички њесник код Срба у другој њоловини XV века*, *Летопис Матице српске* 388, 5, Нови Сад, 1961, 365–386.

¹⁵ Ѓ. Трифуновић, *Без воде жедни. Сџрадања Новобрђана и Песма Богородици Димитрија Канџакузина*, Књижевност XXXIII/9, Београд, 1961, 193–205; исти, *Пред дверима смрти. Живоџ и дело њесника Димитрија Канџакузина*, Књижевност XXXVI/3, Београд, 1963, 238–257; *Димитрије Канџакузин*, прир. Ѓ. Трифуновић, Београд, 1963; *Примери из сџаре српске књижевности. Од Григорија дијака до Гаврила Сџефановића Венџовића*, саст. и прир. Ѓ. Трифуновић, Београд, 1975, 137, 190.

¹⁶ М. Павловић, *Димитрије Канџакузин и његова Химна Богородици*, *Летопис Матице српске* 424, 1–2, Нови Сад, 1979, 108–116.

¹⁷ Ж. Ружић, *Српскословенски јамб Димитрија Канџакузина*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII*, Нови Сад, 1985, 671–677.

¹⁸ В. Бјелогрић, *Молићва Богородици Димитрија Канџакузина ѓрема ѓреџису у Архиву Српске академије наука и уметности*, *Археографски прилози* 6–7, Београд, 1985, 259273; иста, *Оџиша месџа и моџиви у Канџакузиновој Молићви Богородици*, *Књижевна историја XVIII*, 67–68, Београд, 1985, 227–243.

¹⁹ Д. Бојовић, *Анагошки смисао њесме „Молићва Богородици“ Димитрија Канџакузина*, *Баштина* 2, Лепосавић, 1991, 53–58; исти, *О неким иконографским еле-*

Кантакузинове *Молићве*. И наше интересовање у том погледу имало је извесног удела.²⁰

Посебан значај у проучавању и објављивању хиландарских преписа *Молићве* дао је 1976. године грчки слависта Антоније Емил Тахиаос.²¹ Према тадашњим његовим сазнањима, у Хиландару су се налазила четири преписа овог Кантакузиновог дела, чије су сигнатуре 364, 353, 369 и 495. Само две године касније у односу на штампање његовог рада појавио се *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* Димитрија Богдановића, у коме се показало да постоји још један препис Кантакузинове *Молићве*, настао у XVIII веку, са сигнатуром 625.²² За основу свог издања Тахиаос је одабрао препис из рукописа бр. 364 јер га је сматрао најстаријим међу споменутих хиландарским с обзиром на то да потиче из 1643. године. Ипак, старији од овог преписа припада рукопису бр. 495, који је настао у првој четвртини XVII века.²³ Приређивач притом у својим поређењима није узимао у обзир препис из рукописа бр. 369, јер је писан руском редакцијом и припада XVIII веку. У његовом опредељењу да за основу издања узме наведени препис јавља се необична противуречност. По његовим речима, тај препис је „сачувао целу Песму“, што никако не одговара њеној целовитости. У том препису недостају 38. и 48. строфа, што се читује и у самом издању. У приређивачевом обележавању строфа римским бројевима ове две строфе изостављене су, а да то нигде није коментарисано.²⁴ Још је већа запитаност зашто у критичком апарату није наведено да су друга два хиландарска преписа, чије се текстолошко стање непрестано прати, на тим местима потпуна. Истом препису недостаје и други стих друге строфе. Ово показује да у текстологији није увек пресудно за

менима Кантакузинове „*Молићве Богородици*“, Универзитетска мисао 1, Приштина, 1993, 25–27; исти, *Песник будућег века. О поезији Димитрија Кантакузина*, Приштина, 1995; *Српска књижевност 15. века и „последња времена“*, у: Српска књижевност у доба Деспотовине, Дани српскога духовног преображења V, Деспотовац, 1998, 165–173; исти, *Слово о љубави новобрдског ђесника Димитрија Кантакузина*, Летопис Матице српске 181, 475, Нови Сад, 16. јун 2005, 1042–1050.

²⁰ Т. Јовановић, „*Молићва Богородици*“ *Димитрија Кантакузина у рукопису 404 сџаре збирке Народне библиотеке Србије*, Археографски прилози 17, Београд, 1995, 133–180; исти, *Три нова ђрејиса Кантакузинове Молићве Богородици*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIX, Београд, 2013, 141–163.

²¹ А. Е. Тахиаос, „*Песма Богородици*“ *Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима*, Зборник историје књижевности 10, САНУ, Одељење језика и књижевности, Београд, 1976, 181–196.

²² Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1978, 218.

²³ *Истио*, 188.

²⁴ Ово је већ запажено у раду В. Бјелогрић, *Молићва Богородици Димитрија Кантакузина ђрема ђрејису у Архиву Српске академије наука и уметности*, 264, нап. 10.

историју текста да је најстарији међу преписима нужно најпоузданији, што ће се потврдити и у овом нашем раду.

До сада је било познато 47 преписа Кантакузинове *Моли́тве Богородици*. Највећи део њих исписан је на српскословенском језику, а мањи број припада бугарским и руским преписима. Дуже времена сматрало се да је најстарији сачувани препис, и то српски, настао крајем XVI века и да се налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду са сигнатуром РР 158. Најновијим проучавањима дошло се до сазнања да постоји српски препис старији бар осамдесетак година, који је настао највероватније 1510. године негде у Србији.²⁵ Он је сада у Москви у Руском државном архиву старих аката (Российский Государственный архив древних актов), Ф. 201, у збирци Михаила Андрејевича Оболенског, бр. 88.²⁶ Рукопис у коме је и *Моли́тва* представља зборник мешовитог састава и њега је донео у Москву Авраам Сергејевич Норов 1835. године из манастира Светог Саве Освећеног у Палестини.²⁷ Путевима овог веома значајног рукописа посветила је пре две године рад Људмила Владимировна Мошкова под називом *Дуга њуџовања српског зборника*.²⁸

Сада смо у прилици да укажемо на још три српска преписа Кантакузинове *Моли́тве*, који су до сада остајали непримећени у науци. Сва три преписа налазе се у рукописној збирци Радослава Грујића у оквиру Музеја Српске православне цркве. Најстарији од њих потиче из 1609/10. године и унет је у *Псалтир с њоследовањем* из манастира Лепавине. *Моли́тва* је исписана на страницама 134б–139а, а сигнатура преписа је МСПЦ Гр 108.

Други препис потиче из прве четвртине XVII века и има сигнатуру МСПЦ Гр 3. То је *Зборник Софронија Раваничког*, коме припада највећи део исписивања овог рукописа. Ипак, он није писар *Моли́тве*, већ нама непознати преписивач, чији је препис овог дела на страницама 68а–75б.

Трећи препис налази се у *Псалтиру с њоследовањем*, који је исписао педестих-шездесетих година XVII века хиландарски писар Худи Пахомије, како је установила најновијим истраживањем Љупка Васиљев.²⁹ Овај псалтир има сигнатуру МСПЦ Гр 75, а *Моли́тва* се на-

²⁵ Л. В. Мошкова, *Долгие путешествия сербского сборника*, Вестник „Альянс-Архео“ 16, Санкт-Петербург, 2016, 58.

²⁶ *Истио*, 38–58.

²⁷ *Истио*, 38.

²⁸ *Истио*, 38–58.

²⁹ Љ. Васиљев, *Трагом српске рукописне књиге XV–XVII века. Из збирке рукописа Радослава Грујића. Айрибуџија и ујиврђивање њисарских руку*, Сремски Карловци, 2018, 170–175.

лази на страницама 3126–3176. Рукопис је својевремено припадао прогуману Јову из светогорског манастира Светог Павла, о чему сведочи његов запис.³⁰

Иако три наведена преписа потичу из истог, XVII века, сваки од њих одликује се неким посебностима. Основна разлика јесте у томе што једино препис са сигнатуром МСПЦ Гр 3 (даље скраћеница Г1) има свих 77 строфа, колико је иначе у комплетним преписима. Препис са сигнатуром МСПЦ Гр 108 (даље скраћеница Г2) прекида се у другом стиху 60. строфе, јер му недостају даљи листови. Препис са сигнатуром МСПЦ Гр 75 (даље скраћеница Г3) има недостатак следећих стихова: П2, VIII2, XII2, XIII4, XLIII3. Уз овакво стање било је најисправније да се приликом издања *Молићве* овом приликом одредимо за потпуни препис, који потиче из рукописа бр. 3 у Грујићевој збирци. Овом препису из тих разлога посветићемо посебну пажњу.

Сва три преписа исписана су недоследним ресавским правописом. Писари ових преписа користили су оба јера и пајерак. Знаци *jaīi* и *jeri* углавном се налазе на очекиваним местима. Повремена одступања у њиховом писању приметнија су у Г1, где се уместо *jaīia* среће *e*. Такви су примери: гресе[ъ] 3₂, зде 32₁, здеш'ных[ъ] 28₄, испокѣл' се 59₃, клетвам[ъ] 10₂, мѣло 38₁, мѣлъ 48₂, невьместнимаго 65₂, савем[ъ] 9₁, садетах[ъ] 8₄, оубежати 48₂, чреке 75₄. Постоје у овом препису и случајеви погрешног писања *jaīia* на местима где би дошло слово *e*: надѣжди 42₃, ѣицѣ 29₂, 29₃, 29₄, Тѣке 72₁. Наводимо и два примера где се уместо *jeri* јавља *i*: зліе 38₃, Подісли 15₄.

Док у преписима Г2 и Г3 нема трагова вокализације полугласника, она се јавља у Г1 у двадесетак примера: ва 33₄, 54₃, вазвращ се 51₄, велнчствъ 60₁, конач[ъ] 15₁, 20₁, са 66₂, сабавах[ъ] 6₁, савем[ъ] 9₁, савѣстію 23₂, сад[ѣ]тела 1₂, садетах[ъ] 8₄, садѣтах[ъ] 8₃, сародѣлка 41₃, Тамных[ъ] 21₂, 33₃, таію 4₄, тащѣтв 11₄.

Појава обележавања гласа *j* у овом препису изведена је најчешће тако што је осмеричном *i* исписана одозго улегнута капица. Највећи број примера за овакво *i* налази се на крају речи: блоуд'нїи 44₁, в(о)жїи 65₁, волѣз'нвешїи 32₄, вол'нїи 14₁, вѣч'ней 54₄, вѣщанїи 2₃, дарѣи 76₁, 76₂, 76₃, 76₄, дл'ж'нїи 67₂, д(ѣ)вѣи 42₁, єдиной 45₁, кранїи 1₄, моеи 14₁, мой 12₄, невѣздръжанїи 11₁, ношїи 20₄, од(оу)шевляен'нїи 65₁, от[ъ]чаанїи 57₃, покои 31₄, православиїи 41₂, правѣд'нїи 39₃, промышлай 73₁, прѣводеи 54₄, прѣвьсходѣшой 60₂, прѣпод[о]внїи 64₁, ПРѢС(ВѢ)ТѢИ наслов, своб(о)дїи 65₄, сеи 63₁, 63₂, 63₃, синай 61₃, сквр'нїи 44₁, скворой 45₃, скрѣеи 56₂, єдрас'нїи 35₁, свдїи 9₃, свцїи 21₁, тогдаш'нїи 36₃, оудїи 12₄, оудостой 55₃, оужастїи 39₁, чающѣи 41₄, ѣи 43₁, 58₄. У само две речи ово слово налази се на унутрашњем слогу: блоуд'нїиши 9₂, данїил' 39₁.

³⁰ *Сїтари срїски зайиси и найїисисис*, II, скупио их и средіо Љ. Стојановић, Београд, 1903, бр. 4511.

Осим обележевања гласа *j*, ово слово срећемо у означавању гласовне групе *ju*: *везаконїй* 5₃, *в(о)ж(ь)ствнїйх(ь)* 37₃, *дръзновенїй* 71₂, као и уместо прејетованог *e*: *исповѣданїемь* 4₁.

Пошто смо за основу издања узели препис Г1, текстолошким поређењима обухватили смо и друга два преписа из Грујићеве збирке, као и свих пет хиландарских, два из збирке Патријаршијске библиотеке, један из Библиотеке Матице српске и најстарији из Москве. Свих ових дванаест преписа свакако не доносе потпуну слику о текстолошком стању Кантакузине *Молиџве*, али ми смо их одабрали из више разлога. Најпре, три нова преписа из Грујићеве збирке до сада нису била позната у науци. Три српскословенска преписа из хиландарске збирке обрадио је Емил Тахиаос, али због његових пропуста у неким битним запажањима ми их овде укључујемо у разматрање. Два рускословенска преписа из хиландарске збирке, Хил. 369 и Хил. 625, до сада нису анализирана, те их као преписе из тако важне збирке уводимо у шири поређења. Треба имати у виду да у Хил. 625 недостаје један лист који долази после 18. листа. Недостајући део текста протеже се од четвртог стиха 47. строфе, па до претпоследње речи трећег стиха 55. строфе. Два преписа из збирке Патријаршијске библиотеке и најстарији препис из Руског државног архива у Москви узимамо у обзир јер су мање познати науци. Препис из Библиотеке Матице српске важан је у овим поређењима због показаног увиђања да има битне одлике очувања вишег степена изворности *Молиџве*.³¹

Већ у наслову наши преписи показују одређена груписања по сличности и разликама. Најпотпунији наслов припада преписима М и НС, који гласи: *М(о)л(н)тва съ ѡмыслинемъ[ь] къ прѣс(ве)тѣи вл[а]д[ы]ч[и]ци нашеш господн[и] б[о]городици. и малою похвалою. твореніе димитріа кан'такузина. по стихомъ[ь]. слад[ь]чанша меда и съта. Последње четири речи немају остали преписи. Најкраћи наслов имају Х4 и Х5. Он је у њима сведен на најосновнији податак и он према Х4 гласи овако: *М(о)л(н)тва прес(ве)тѣи б[о]горо[д]и[ц]ѣ димитріа кантакузина.**

Испремештан редослед појединих стихова у неким строфама показује да се сви преписивачи нису држали затеченог поретка у предлошцима, те се таква појава преносила даљим преписивањем. Најпре су се такве разлике догодиле у 5. строфи са трећим и четвртим стихом.

³¹ Скраћенице које смо увели за преписе обухваћене овим радом: Москва, Руски државни архив старих аката, Ф. 201, збирка Михаила Андрејевича Оболенског: број 88 = М, Нови Сад, Библиотека Матице српске: бр. РР 158 = НС, Београд, Патријаршијска библиотека Српске православне цркве: бр. 6 = П1, иста збирка, бр. 229 = П2, манастир Хиландар: Хил. 495 = Х1, Хил. 364 = Х2, Хил. 353 = Х3, Хил. 369 = Х4, Хил. 625 = Х5, Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава Грујића: Гр 3 = Г1, Гр 108 = Г2, Гр 75 = Г3.

Њихов распоред подударан је у осам преписа (М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5), док је у друга четири (П1, П2, Г1 и Г2) обрнут поредак. Овакве разлике нису забележене у другим преписима које је Г. Данчев поредио у оквиру *Сабраних дела* Димитрија Кантакузина.³² Потом само Х2 има другачији ток другог и трећег стиха у 12. строфи. Такође и ову разлику не срећемо међу другим преписима.³³ У 18. строфи други и трећи стих постављени су обрнуто само у Х1, Г3 и Х3. Ова строфа доживела је промене редоследа стихова и у бечком препису из Националне библиотеке у Бечу бр. 88, означеном код Данчева као В2.³⁴ У том препису први стих нашао се на месту четвртог.³⁵ Само су П2 и Г1 подударни по промењеном редоследу другог и трећег стиха у 22. строфи. Опет се ова два преписа слажу у промени поретка чак три стиха у 25. строфи. Наспрам осталих преписа код П2 и Г1 стихови теку редоследом 3, 1, 2. Овакве промене у 22. и 25. строфи нису потврђене у другим преписима које је Данчев поредио.³⁶ У 37. строфи други и трећи стих подударни су у пет преписа (НС, Х1, Х2, Г3, Х3), што се слаже са преписима из Кантакузинових *Сабраних дела*. Редослед ова два стиха обрнут је у других седам преписа обухваћених нашим издањем (М, П1, П2, Х4, Х5, Г1, Г2). Други и трећи стих 45. строфе другачије су распоређени само у Х2, што је усамљен случај и у односу на остале преписе из *Сабраних дела*. У истој строфи НС има другачији поредак три стиха у поређењу са осталим преписима и они се нижу тако што је други стих смештен као четврти. Како је Г. Данчев за основу свог издања узео препис НС, он је различит распоред осталих стихова у овој строфи приметио само у Х1 (наша ознака Х2). Од преосталих заједничких преписа које смо Данчев и ми узели у обзир за поређења преостали су Х1 и Х3 према нашој ознаци (Данчев Х2 и Х3). Оба ова преписа одступају у односу на НС, што Данчев није регистровао, а тако је испуштено и у следећа два случаја у 46. и 53. строфи. Сасвим је могуће да Данчев није имао пред собом увид у преписе Х2 и Х3. У 46. строфи НС слаже се са Х2 и Г3 у обрнутом поретку трећег и четвртог стиха. У 53. строфи први и други стих обрнуто су сложени само код Х2.

Када се са ширег увида у стање строфа и поредак стихова пређе на сагледавање унутарњих текстолошких појава, увиђају се појединости које извесне преписе групишу према сличностима или разликама. Не узимајући у обзир правописне појаве у преписима, остала обележја

³² Б. Ст. Ангелов, Г. Данчев, С. Кожухаров, Г. Петров, Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, 113.

³³ *Истио*, 114.

³⁴ *Истио*, 100–101.

³⁵ *Истио*, 114, нап. 96.

³⁶ *Истио*, 114–115.

припадају знатним синтаксичким, морфолошким и лексичким одликама, које чине још сложенијим поступак трагања за могућим првобитним обликом Кантакузинове *Молиџве* с обзиром на то да није сачуван њен аутограф. Тако се неретко срећемо са инверзијама двеју суседних речи, као и са другачијим распоредом три и понекад четири израза. Честа су додавања или изостављања појединих речи. Од посебног значаја јесу појаве различитих речи на истим местима у стиховима. Наводимо их као илустрацију лексичког шаренила:

без кон'ца : бесконнѣ, бл(а)гаа : прѣбл(а)гаа, бл[а]г[о]дѣтел'ства : бл(а)годѣнѣла, бо : нже, же, б(о)гъ : ради, в законѣ : безаконѣ, вазвращ се : ѿт[ъ]вращ се, всец(а)р(н)це : въсѣх[ъ] ц(а)р(н)це, въ : къ, въдовіе : вдовицы, въспослнт[е] : ниспослнте, вѣм[ъ] : нмамъ, грозна : крозна, дослоннѣвс : достоанію, дѣла : ради, д(ъ)н(ъ)сь : н(е)б(е)сь, желнть : жалнть, за : о, забых[ъ] : быхъ, замѣннхом[ъ] : измѣннхомъ, злбномъ : сломъ, зрѣше : рѣше, н : ѿт[ъ], изндъ : пронздъ, из'чисти : исчисти, камо : како, къ : съ, м(о)лн се : пом(о)лн се, м(о)л(н)твы : м(о)лбы, наслѣднтн : насладнтн се, не въквс(н)тн : вънекоуснтн, несказаннъ : неск[а]занною, ни же : илн, новъ : онъ, оно, н(ы)на : пр(н)сно, ѡбращъ се : ѡбрѣщъ се, она : огньна, онѣмъ : ѿ мнѣ, ѡсвѣденіа : ѿт(ъ)р(е)теніа, ѿт(ъ)врат(н)шн се : възвратиши се, побытн : погѣнтн, посрамнлн : срамнтн, срамлатн, прнвѣгнъ : прнпадноу, прнврьгох[ъ] : прѣврьгох[ъ], прнпад'нете : паднте, прнствпаніе : прнствпаніе, прїнтн : прнтн, пронзвѣдн : провѣдї, прооугот(о)вахъ : прнвготовахъ, прѣбл(а)гаа : бл(а)гаа, прѣбвы(тъ) : бысть, прѣводей : прѣвѣдн, прнвѣдї, прѣвъсходещой : прѣходещон, прѣжде : прѣвѣе, прѣндъ : прндъ, прѣндох[ъ] : прндохъ, прѣндох[ъ] : сътворих[ъ], прѣс(в)етѣй : пр(ѣ)т(н)стїе, прѣхвал'наа : похвал'наа, похвала, прѣходно : праздно, радосл(н) : прнсно, савем[ъ] : вѣмъ, садѣах[ъ] : съдѣах[ъ], самов(о)л'нѣ : самовласнѣ, своемъ : твоемъ, свѣтла : свѣта, сего : въсего, сквр'ннъ : ѡскверненъ, скр'жет' : въскрѣжнтѣ, слава : славнаа, сладосл'аснѣ : любострастнѣ, слр(ъ)тн : съмбрнтн, страстех(ъ) : снцевых[ъ], страслнн : страннын, соуд' : соудїа, с(вѣ)тъ : всѣхъ, тем[ъ] : вѣмъ, тръпнт(ъ) : прѣтръпнтъ, оубл(а)жнлн : бл(а)жнтн, оугонѣз'лъ бых[ъ] : оубо ѡзловнмъ, оумноженїем[ъ] : прѣоумноженїемъ, ч(н)стаа : пр(ѣ)т(н)стаа, ч(н)стїе : теченїе, ис(тъ) : быс(тъ), щедна : не щедеша, щвка : шва.

Ако је лексичка разноврсност сагледана у само дванаест преписа *Молиџве*, она је свакако још обимнија и богатија када се узме у обзир свих педесет преписа. Разноликост раслојавања у толиким преписима није нимало безначајна. Она истовремено говори и о живом занимању за јединствено дело старе српске књижевности изузетних уметничких одлика. О томе сведочи буран преписивачки процес, који је трајао дуже од три века и који је донео толики број преписа који се не може упоредити са распростирањем било ког другог дела средњовековних српских писаца. Није лако докучиво где је који од преписа настајао, чиме би се далеко више сазнало о правцима њиховог ширења. Такође је битно да

се зна ко су били бројни писари, али свакако и ко су наручиоци датих преписа.

Очигледно је да ако данас у истој рукописној збирци наиђемо на два ли више преписа *Молиџве* из различитих времена, они немају толику блискост на основу које би се говорило о њиховој повезаности из које би један проистекао од другог. Иако се у Патријаршијској библиотеци у Београду и Грујићевој збирци налазе по три преписа *Молиџве*, показано је да они уопште не проистичу један од другог, јер су рукописи у којима су они исписани настајали на различитим странама. Ако се тим поводом осврнемо на хиландарску збирку, у којој је пет преписа *Молиџве*, испада да они нису послужили један другом као предлошци, што је на први поглед веома необично. Најприближнији од тих преписа јесу два рускословенска из XVIII века, али ни они немају потпуну подударност. Морамо знати да је у Хиландару морало бити далеко више рукописа него што се до данас сачувало. У некима од несталих, уништених или однетих свакако је био још који препис *Молиџве*, који је могао настати у самом Хиландару или на Светој Гори, као што је и овде споменути препис хиландарског писара Худог Пахомија. Поред тога, неки од рукописа доношени су у Хиландар као поклони, што њихово место настанка чини још теже одгонетнутим ако није потврђено записом писара или дариваоца. Текстолошка анализа блискости и разлика међу преписима морала би бити темељна, а она може да се изведе само приликом обухватног критичког издања *Молиџве*.

Кантакузинова *Молиџва* написана је у време сурових турских надирања на балканске земље и у себе је упила део страхова насталих на пишевом искуству током поробљавања родног града Новог Брда. Она истовремено указује на очекивање пишевог избављења на Страшном суду, али је код читалаца свакако будила трачак наде за опште избављење из ропства и долазак слободе, за коју су предуго истрајавала бројна поколења.

У додатку доносимо приређен текст *Молиџве* на основу преписа из збирке Радослава Грујића бр. 3, уз текстолошка праћења још једанаест других преписа.

Томислав Ж. Йованович

НОВЫЕ СПИСКИ КАНТАКУЗИНОВОЙ МОЛИТВЫ БОГОРОДИЦЕ

Резюме

В статье речь идет о трех новых науке до сих пор неизвестных списках Кантакузиновой *Моли́твы Богородице*. Они находятся в собрании рукописей Радослава Груича в Музее Сербской православной церкви в Белграде: МСПЦ, Гр 108, 1609/10 г.; МСПЦ, Гр 3, первая четверть XVII в.; МСПЦ, Гр 75, 50–60-е гг. XVII в. Из них только второй список полный. Список Гр 108 обрывается на втором стихе 60 строфы, из-за потери следующих листов. В списке Гр 75 нет стихов II2, VIII2, XII2, XII4, XLIII3. В основу издания положен список Гр 3 с разночтениями из одиннадцати списков.

Ключевые слова: Димитрий Кантакузин, *Моли́тва Богородице*, новые списки, издание.

Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава Грујића,
бр. 3, 68а-75б

[68а] М(О)Л(Н)ТВА СЪ ОУМЫЛЕНІЕМ[Ъ]¹ КЪ² ПРЪС(ВЪ)ТЪЙ,³ Б(О)ГОРОДИЦЫ,⁴
ТВОРЕНІЕ⁵ ДЫМИТРІА КАТАКВЗИНА:~:~⁶

- I Вѣсѣхъ ц(а)ра, и б(о)г(а) м(а)ти:~⁷
В'сехъ бл(а)гаа всех[ъ]⁸ сад[е]тела рождышн єдинаа:~
В'сех[ъ] жнвѣла⁹ с(вѣ)тъ¹⁰ же¹¹ и¹² бл(а)г(о)стиню:~¹³
Всех[ъ] желаемых[ъ] и¹⁴ добрых[ъ] краий:~¹⁵
- II Ѡт[ъ]к[оу]доу начнѣ плакати се¹⁶ ѡ д[ѣ]во:~
*Ѡт[ъ]к[оу]доу начнѣ м(о)л(н)ти се бл(а)гаа:~¹⁷
Ѡт[ъ] кѣх[ъ] г(лаго)ль или вѣщаній ч(н)стаа:~
Ѡт[ъ] какова ср[ъ]д[ъ]ца ѡт[ъ] коего єзыка:~
- III Вѣс(ъ) сквр'н'нь¹⁸ и неч(н)сть есм(ъ), ѡкаан'нїи:~
Вѣс(ъ) смрад[ъ]нь и въ гресех[ъ] єс'мь¹⁹ оувѣи мнє:~
Вѣс(ъ) ѡт(ъ)рнновєн(ъ)²⁰ понїеже и²¹ безакон'нь:~
Вѣс(ъ) всегда грѣхъ работає²² до н(ы)нѣ:~

¹ X5 -2.

² X4 -3.

³ П1: пр(ѣ)ч(н)стїє, М, НС, X1, X2, Г3, X3 + бл[а]д[ы]ч[н]ци нашєн господжди.

⁴ М, НС, X1, X2, Г3 + и (X2: съ) малою похвалою, X4: б[о]горо[д]и[ц]ѣ.

⁵ X4 -1.

⁶ НС, X1, X3, X4, X5: кан'такоузина, М, НС, X1, X2, Г3, X3 + по стихѡм[ъ], М, НС + слад[ъ]танша мѣда и сѣта.

⁷ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + бл(а)гаа.

⁸ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 -2.

⁹ М, НС, X1, X2, П1, Г3, X3, X4, X5: жнвѡтъ.

¹⁰ X4, X5: вѣхътъ.

¹¹ НС, X1, X2, П1, Г3, X3 ↔.

¹² X4 -1.

¹³ X5: бл(а)гостынѣ.

¹⁴ X2, П1, Г3 -1.

¹⁵ X4, X5: краю.

¹⁶ X2, Г3, X4, X5 -1.

¹⁷* X2, Г3 х.

¹⁸ X4, X5: ѡскврєнєнь.

¹⁹ X2, Г3 -1.

²⁰ П1: ѡт[ъ]рнновнь.

²¹ НС, X4, X5 -1.

²² НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: работавь, НС, X1, X2, Г3, X3 + и.

- IV   Съ исповѣданїемъ приходяв н(ы)на:~
 Съ срамомъ[ь] и смѣренною съвѣстію:~
 Съ сл'зали и въздыхан'ми²³ и стѣнанли:~²⁴
 Съ Твоею и²⁵ татїю надеждю:~
- V   Всех[ь] *в законѣ²⁶ ж[е] и бл(а)г(о)д(ѣ)ти:~:~
 [68Б] Всех(ь) прѣидох[ь] съ²⁷ оумноженїемъ[ь]:~²⁸
 Всач(ь)скыли безаконїѣ²⁹ оубѣи мнѣ:~
 Всач(ь)скыли(ь) оухищренїемъ[ь] бесов'скыли:~³⁰
- VI   Пачѣ бладнаго³¹ с(ы)на саблданх[ь]³² азъ:~³³
 Пачѣ бладнице³⁴ без[а]кон'нь авых[ь] се:~
 Пачѣ мытара же³⁵ и разконника:~
 Пачѣ ан'нѣ³⁶ и сам'фирїѣ³⁷ оубѣи мнѣ:~³⁸
- VII   По каннв д(в)шв оубыв(ь)³⁹ так(о) бр(а)та⁴⁰ онь:~⁴¹
 По исавв неч(н)сть и невъздръжникъ:~
 По содомлян(ох)[ь] огнь чаеи и жвпель:~⁴²
 По грѣшнїих[ь]⁴³ в'сех[ь]⁴⁴ древлїе рѣвнне⁴⁵

²³ П1: въздиханїемъ[ь].

²⁴ НС ↔.

²⁵ НС, X1, X2, Г3, X3, X4 -1.

^{26*} Г3: безаконѣ.

²⁷ НС, X1, X2, Г3, X3 -1.

²⁸ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: прѣоумноженїемъ.

²⁹ М, НС, X1, X2, Г3, X3: безакон'ли.

³⁰ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 имају обрнут редослед претходна два стиха.

³¹ М, НС, X4, X5 + вѡ.

³² X1, X3 ↔.

³³ X2, Г3 -1.

³⁴ М, НС + блѡдници, Г2: бладне.

³⁵ X2, Г3 -1.

³⁶ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: ананїе.

³⁷ М, НС, X1, X2, Г3: сам'фире, П1: сам'фирн, + же, П2: съм'фирїе, X4, X5: сапфиры.

³⁸ X2 има редослед стихова: 2, 3, 4, 1.

³⁹ М, НС, X1, X2, Г3: оубых[ь].

⁴⁰ НС: братъ.

⁴¹ У Г2 најпре је написано онь брата, па обележено изнад црвеним мастилом словима ѣ и ѡ да им треба променити редослед. У следећем реду писар је указао на свој пропуст овим речима: Погрешнхъ ѡсквденїемъ оуми и харїне, X4 -3.

⁴² П1, Г2, П2 -2.

⁴³ X3: Погрѣшнх[ь].

⁴⁴ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4 + иже.

⁴⁵ П1: рѣвноую.

- VIII Коѣ⁴⁶ злых[ь]⁴⁷ не сътворих[ь] самовол'нѣ:~⁴⁸
 Коѣ⁴⁹ грѣхы⁵⁰ не прѣндох[ь]⁵¹ самов(о)л'нѣ:~⁵²
 Коѣ мр(ь)скых(ь) не съдѣлах[ь]⁵³ сладострастнѣ:~⁵⁴
 Коѣ⁵⁵ стѣда не съдѣлах[ь]⁵⁶ любовсластнѣ:~
- IX Что рѣши⁵⁷ или что⁵⁸ прог(лаго)лати не савем[ь]:~⁵⁹
 Что сътворити⁶⁰ блуднѣйши не вем[ь]:~⁶¹
 Что же⁶² от[ь]вѣщати⁶³ свдѣй⁶⁴ не имамъ:~⁶⁵
 Что прѣжде въсплач⁶⁶ мнх[ь] зль⁶⁷ не довем[ь]:~
- X Въсплач⁶⁸ ли бзд'ное мое житїе:~
 [69а] Въсплач⁶⁸ ли злаа клетвам[ь] прѣстѣплениа:~⁶⁸
 Въсплач⁶⁹ ли хыщенїа⁷⁰ неправ'ды:~
 Въсплач⁷¹ ли оүнїїа и от[ь]чаанїа:~

⁴⁶ X2, X4: Коих[ь].

⁴⁷ Г3: зло.

⁴⁸ П1: самоволнїн.

⁴⁹ X2, X4, X5: Коих[ь].

⁵⁰ М, НС, X1, X2, X3, X5: грѣховь.

⁵¹ М, X4: прндохъ, НС, X1, X2, X3: сътворих[ь].

⁵² М, НС, X1, X2, П1, Г2, X5: самовластнѣ, Г3 има пропуштен овај стих.

⁵³ М: съдѣлах[ь].

⁵⁴ П1: сладострастны, X1, X2, Г3, X3: любовстрастнѣ,

⁵⁵ X2, Г3, X5: Коего.

⁵⁶ П2: съдѣлах[ь].

⁵⁷ П1: речти.

⁵⁸ П1, Г2, П2 -1.

⁵⁹ П1: вѣмъ.

⁶⁰ X4, X5 + имамъ.

⁶¹ М, НС, X1, X2, Г3, X3: вѣде.

⁶² НС -1.

⁶³ X4 + мн.

⁶⁴ М, НС: соудїе.

⁶⁵ Г2: имамн.

⁶⁶ НС ↔.

⁶⁷ X1, X3: злых[ь].

⁶⁸ НС, X1, Г3, X3: прѣстѣпление.

⁶⁹ М, НС, X3 -1.

⁷⁰ М, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + же и, НС, П1 + же, Г2 + и.

⁷¹ М, НС, X3 -1.

- XI   ВЪЗРИДАЮ НЕВЪЗДРЪЖАНІЙ⁷² МНОЖАСІВА:~
 ВЪЗРИДАЮ ВНСОК(О)ОУМІЕ ЄЛНКО:~⁷³
 ВЪЗРИДАЮ СЕТНАА ПОМЫШЛЕНІА:~
 ВЪЗРИДАЮ⁷⁴ ВРЪМЕНЕ ТАЩЕТЪ:~
- XII   ПЛАТИ Д(ОУ)ШЕ МОА СОКААН'НАА⁷⁵ ПЛАТИ:~⁷⁶
 *ПЛАТИ СР[Ъ]Д[Ъ]ЦЕ МОЕ⁷⁷ СЪ ОУТРОБОЮ ПЛАТИ:~⁷⁸
 ПЛАТИЕ ОТИ МОИ⁷⁹ НЪПРЪСЛАН'НО ПЛАТИЕ:~⁸⁰
 *ПЛАТИЕ ВСИ ОУДІЙ МОЙ ПЛАТИЕ:~⁸¹
- XIII   ЄДИННЪ АЗЪ СОТ[Ъ]ПАДОУХ[Ъ] СОТ[Ъ] Б(ОГ)А МОЕГО:~
 ЄДИННЪ СОТ[Ъ] ХР(Н)СТІАНЪ ПОГЪБЫХ[Ъ] БЛ(А)ГАА:~⁸²
 ЄДИННЪ ПРЪДАНЪ ДІАВОЛЪ ХОТЕНІЕ:~⁸³
 ЄДИННЪ АДА НАСЛѢДЮ ДНО⁸⁴ ГОР'ЦЕ:~⁸⁵
- XIV   ОУВЫ МОЕЙ⁸⁶ ПОГЫБѢЛИ⁸⁷ КОЛ'НЪЙ:~⁸⁸
 ОУВЫ СЫМР(Ъ)ТЬ КАКОВЪ⁸⁹ ЧІАЮ НЪЖДНЮ:~⁹⁰
 ОУВЫ ЛЮТАГО Д(ОУ)ШЕ⁹¹ РАЗЛЪЧЕНІА:~
 ОУВЫ БЕЗ[Ъ] КОН'ЦА МЪКАМ[Ъ]⁹² ИДѢЖЕ Б[ОУ]ДОУ:~

⁷² П1: невъздръжаніа.

⁷³ У Г3 ова реч је испуштена, па уз коректорски знак исписана на доњој маргини.

⁷⁴ П1, Г2, П2, Х4, Х5 + н.

⁷⁵ НС, П1, П2 ↔.

⁷⁶ Х4 -1.

⁷⁷ М, Х2, Х3, Х4, Х5 -1.

^{78*} Г3 ø.

⁷⁹ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3 -1.

⁸⁰ Х2 има претходна два стиха у обрнутом редоследу.

^{81*} Г3 ø.

⁸² М, НС, Х1, Г3, Х3, Х4, Х5 + азъ.

⁸³ Г2, Х1, Х2, Г3, Х3, Х5: хотеніемь.

⁸⁴ М, НС, П1, Х1, Г3 -1, Х2 ↔, Х3 -1.

⁸⁵ П1 + д'но.

⁸⁶ М, НС, П1, Х1, Г3, Х3: моее.

⁸⁷ П1: погѣбѣл'ны.

⁸⁸ М, НС, Х1, Г3, Х3: волныє.

⁸⁹ НС, Х1, Г3, Х3 ↔.

⁹⁰ М, НС, П2, Х1, Х3: нъжд[ъ]нъ, П1: н[о]жд[ъ]н[о]ю, Г2: нъжд'нью, Г3: н[о]ждоу.

⁹¹ Х2: д(оу)ши.

⁹² П1: моуєв, Х5: мѡка.

- XV   Помысли д(оу)ше какѡв(ь) чаеши конач(ь):~
[69б] Помысли гворест(ь) и⁹³ разлвченїа нвжд[ь]наа:~⁹⁴
Помысли страх[ь] и болѣзнь тогдашнѣю:~⁹⁵
Помїсли и въстрѣпещи и вжасни се:~
- XVI   Ягг(е)ла нем(н)л(о)стива⁹⁶ чаю прїити:~⁹⁷
Ягг(е)ла⁹⁸ моемв зловномв⁹⁹ житїю:~¹⁰⁰
Ягг(е)ла не щеднѣ¹⁰¹ нь мвчеща:~¹⁰²
Ягг(е)ла она¹⁰³ неощедрающа:~
- XVII   Не вем[ь] аще¹⁰⁴ послан(ь) кс(ть)¹⁰⁵ ети мѣ¹⁰⁶ н(ы)ниа:~¹⁰⁷
Не вем[ь] аще¹⁰⁸ врѣме прнблнжн се:~¹⁰⁹
Не вем[ь] аще нстѣщи се¹¹⁰ съ воруд'ми:~
Не вем[ь]¹¹¹ аще¹¹² с(ь)мр(ь)тна мн¹¹³ кс(ть) ношѣ:~
- XVIII   Нѣс(ть) тогда помощи¹¹⁴ ѡт[ь] дрвгѡв(ь)¹¹⁵ и з'наемнх[ь]:~
Нѣс(ть)¹¹⁶ ни ѡт[ь] братїе чед[ь] же и сьрод'никь:~

⁹³ М, НС -1.

⁹⁴ Г2, Х3: нвжна.

⁹⁵ П1: тогдаш'нею.

⁹⁶ М, НС, Х1, Х3: нем(н)л(о)стивнаа.

⁹⁷ НС, Х1, Х3: прїетн.

⁹⁸ М, П1, Г2, Х2, Х4, Х5 + по.

⁹⁹ М, Х1, Г3, Х3: зловнв, Х4: словв.

¹⁰⁰ У Г3 испуштѣн је стих, па уз коректорски знак исписан на левој маргини.

¹⁰¹ М, НС, Х1, Х3, Х5: не щедѣща.

¹⁰² Г2: мвчеще, М, Х1, Х3, Х4, Х5 + мѣ.

¹⁰³ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5: огньна.

¹⁰⁴ Х4 + оуже.

¹⁰⁵ М, НС, Х1, Г3, Х3: быс(ть).

¹⁰⁶ Х5: мене.

¹⁰⁷ Х4, Х5 -1.

¹⁰⁸ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5 -1.

¹⁰⁹ М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5 + вже.

¹¹⁰ М, НС, Г3: тѣщїи/ се, П1: стѣщїи/ се, П2: стѣщїи се, Х1, Х2, Х3: и тѣщїи се.

¹¹¹ М, НС, Х1, Х3, Х4, Х5 + сїе.

¹¹² НС + и.

¹¹³ М, НС, Х1, Г3, Х3 -1.

¹¹⁴ П1, Х1, Г3: п[о]мощь.

¹¹⁵ М, НС, Х1, Г3, Х3: дровгѣ.

¹¹⁶ П1, П2 + же.

- Нѣс(ть) ни от[ь] *иѣнен ка¹¹⁷ пол'за тог[ь]да:~¹¹⁸
 Нѣс(ть) помагає¹¹⁹ *ни же¹²⁰ изиѣмає:~¹²¹
- XIX   Тогда ѿчи оумылен'но обратнши:~
 Тогда езыкь вънезапв¹²² вѣщаѣи:~¹²³
 Тогда пламень въноутрь¹²⁴ сѣл'нѣ одр'жит[ь]:~¹²⁵
 Тогда силн изнемогѣт(ь) тѣлѣснїе:~
- XX   Слр(ь)ть прочее насл¹²⁶ и¹²⁷ люта¹²⁸ конач(ь):~¹²⁹
 Слр(ь)ть въквпє и разлѣченїе:~¹³⁰
 [70а] Слр(ь)ть от[ь] здѣшнїих[ь] прѣводешии[ь]¹³¹ инам[о]:~
 Слр(ь)ть въ т'мѣ¹³² якож[е] татѣ ношїи:~¹³³
- XXI   Т'мна свщїи в' тмѣ¹³⁴ от[ь]слѣтъ ада:~
 Тамных[ь] чєсти азъ елма во¹³⁵ дїавола:~
 Тъмнє¹³⁶ ж[е]¹³⁷ тогда¹³⁸ агг(е)лє¹⁴⁰ възлюбых[ь]:~
 Тмѣ т'мнє¹⁴¹ из'брах[ь] т'м'нѣ *вса забых[ь]:~¹⁴²

^{117*} Г2: иѣненка, Х2: иѣнїи каа, Х3: каа, Х5: иѣнїа каа.

¹¹⁸ Х1, Г3, Х3 имају обрнут редослед претходна два стиха.

¹¹⁹ П1, Х1, Г3, Х3: помагаєи.

¹²⁰ Г3: или.

¹²¹ М, НС, П1, Х1, Х2, Г3, Х3: изиѣмаєи.

¹²² М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5 + не.

¹²³ М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, Г3, П2, Х3, Х4, Х5: вѣщаєт[ь].

¹²⁴ Х2: вънезапв.

¹²⁵ П1: вдр'ж[и]мь, Х1: об'др'жит[ь], Х2: вънвтрїни.

¹²⁶ Х2 ↔.

¹²⁷ Г2 -1.

¹²⁸ Х1, Х2, Х3, Х4, Х5 ↔.

¹²⁹ Г3 ↔.

¹³⁰ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х4, Х5 + же.

¹³¹ М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, Г3, П2, Х3, Х4, Х5: прѣводѣши.

¹³² М, НС, П1, Г2, Х2, Г3, П2, Х4, Х5: Тъмнѣи, Х1: тъмнѣ.

¹³³ Х1, Х2, Г3, Х3: ношнїи.

¹³⁴ М, НС, П1, П2, Х1, Х2, Х3, Х4, Х5 + мє.

¹³⁵ Х1, Х2, Г3, Х3 -1.

¹³⁶ П1: Тъмни.

¹³⁷ М, НС, Х2, Г3, Х4, Х5 + съ, Х1, Х3: съ.

¹³⁸ НС, Х2, Х4, Х5: того.

¹³⁹ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5 -1.

¹⁴⁰ М, НС, П1, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5: аггели.

¹⁴¹ П1, Г2, П2: тъмнѣх[ь].

^{142*} М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5: вѣсь быхъ (Х2 + азъ).

- XXII КТО О¹⁴³ МНѢ НЕ ВЪСПЛАЧЕТЪ СЕ¹⁴⁴ О ЛЮБИМЦИ:~
 КТО О МНѢ НЕ ВЪЗДАХНЕТЪ СЛЫШЭ¹⁴⁵ СІА¹⁴⁶ ЗЛА:~
 КТО О МНѢ¹⁴⁷ НЕ ВЪЗРИДАЕТЪ(Ъ) О ДРЪЗЫ:~¹⁴⁸
 КТО О МНѢ НЕ ПРОСЛЪЗНИТЪ СЕ¹⁴⁹ ОЖИДАЮЩА:~¹⁵⁰
- XXIII Прѣжде с'мр(ь)ти мр(ь)твь вѣнѣннъ азъ:~::~
 Прѣжде сѣда савѣстїю о сѣждаемъ:~
 Прѣжде мркы¹⁵¹ мьслїю въ скр'жетъ¹⁵² зѣвном[ь]:~¹⁵³
 Прѣжде конца *безъ конца¹⁵⁴ мѣч[н]ти се¹⁵⁵ вѣм[ь]:~¹⁵⁶
- XXIV Тем[ь]¹⁵⁷ огниа страшъ се раждеженїи ради:~
 Тем[ь]¹⁵⁸ скр'жит(ь)¹⁵⁹ зѣвном[ь]¹⁶⁰ жест[о]коср[ь]дѣ¹⁶¹ сїи чаю:~
 Тем[ь]¹⁶² чр'вїа¹⁶³ бою се¹⁶⁴ скактанїи¹⁶⁵ дѣлан:~¹⁶⁶
 Тем[ь]¹⁶⁷ кролешнаа тма¹⁶⁸ въ жилище¹⁶⁹ мнѣ:~

¹⁴³ X2 -1.

¹⁴⁴ М, НС, X1, П1, П2, X3, X5 -1, П1, П2 + н.

¹⁴⁵ П1, П2: слншен.

¹⁴⁶ Г3 ↔.

¹⁴⁷ Г3 -2.

¹⁴⁸ М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 имају обрнут редослед претходна два стиха.

¹⁴⁹ X1, Г3, X3: сїе.

¹⁵⁰ М, НС, X1, Г3, X3: ождающъ, X4, X5: ождающемъ.

¹⁵¹ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X5: мркъ.

¹⁵² М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: скр'жете, П2: въскр'жите.

¹⁵³ НС: зѣвом[ь].

^{154*} X1, Г3, X3: бесконьнѣ.

¹⁵⁵ М, НС + н.

¹⁵⁶ X2: нмацъ.

¹⁵⁷ X1, Г3, X3: вѣмъ.

¹⁵⁸ X1, Г3, X3: вѣмъ.

¹⁵⁹ М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3, X5: скр'жетъ.

¹⁶⁰ X1, X2, X3, X5: зѣвом(ь).

¹⁶¹ М, НС, X1, Г3, X3, X5: жестокосрѣди.

¹⁶² X1, Г3, X3: вѣмъ.

¹⁶³ НС, X1, Г3, X3, X5: чр'вїи.

¹⁶⁴ НС, X5 + н.

¹⁶⁵ П1: скат'канїи, М: скьктанїи, X1, X3, X4, X5: скок'танїи.

¹⁶⁶ М, НС: дѣла, П1, X2, X5: дѣла, X1, Г3, X3: дѣлла.

¹⁶⁷ X1, Г3, X3: вѣмъ.

¹⁶⁸ Г2: м'та (!).

¹⁶⁹ М, НС: жилища.

- XXV М(е)не ада¹⁷⁰ да желнть¹⁷¹ т'мноє¹⁷² д'но:~
 Мене иже¹⁷³ *ж(н)ти въ ных[ь]¹⁷⁴ хотешаго:~
 [706] Мене тар'тар[ь] да в'сплач'ет[ь] се¹⁷⁵ и без'д[ь]нѣ:~¹⁷⁶
 Мене т'мѣ възлюбив'шаго¹⁷⁷ не ж[е]¹⁷⁸ с(вѣ)тъ:~
- XXVI Прѣходно¹⁷⁹ ие(тъ) се житїе и соуетно:~¹⁸⁰
 Прѣходеще скоро и рвгающе с(е):~
 Прѣходно т'ог(о)¹⁸¹ не в(е)двщым(ь)¹⁸² мѣжем[ь]:~
 Прѣходит'¹⁸³ бо и образъ мїра сего:~¹⁸⁴
- XXVII В'ъскою¹⁸⁵ род[н]ти се спод[о]влѣнь вух[ь] азъ:~
 В'ъскою¹⁸⁶ чрѣва низ'ш[ь]дѣ не погыбох[ь]:~
 В'ъскою¹⁸⁷ же ми се срѣтоста¹⁸⁸ колѣне:~¹⁸⁹
 В'ъскою¹⁹⁰ непрос(вѣ)щень и гробъ прѣдан(ь):~¹⁹¹
- XXVIII Іѣко сътещинм' се¹⁹² рождьствѣ¹⁹³ с'мр(ь)тъ:~¹⁹⁴
 Іѣко побыти¹⁹⁵ и¹⁹⁶ тлѣнїю прѣдати се:~

¹⁷⁰ X1, Г3, X3: адово.

¹⁷¹ М, НС, П1, X1, Г3, X3, X4, X5: жалнть.

¹⁷² Г3 -1.

¹⁷³ НС, X1, Г3, X3 -1.

¹⁷⁴ Г2, X1, X2, Г3, П2, X3, X4, X5: 2, 3, 1.

¹⁷⁵ X4, X5 -1.

¹⁷⁶ М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 имају поредак стихова 3, 1, 2.

¹⁷⁷ НС: възлюбльша, + н, Г2, П2: възлюбльшаго, X1, Г3, X3 + а.

¹⁷⁸ М, НС, X1, Г3, X3 -1.

¹⁷⁹ X4: Праздно.

¹⁸⁰ НС, X1, Г3, X3 + врѣме.

¹⁸¹ НС, X1, Г3, X3 + н.

¹⁸² X2: вдещнмъ.

¹⁸³ М, НС, П1, П2: Прѣходити.

¹⁸⁴ П1, Г2, П2, X5: в'сего.

¹⁸⁵ П1: В'ъскою.

¹⁸⁶ П1: В'ъскою, X1, Г3, X3, X4, X5 + из.

¹⁸⁷ П1: В'ъскою.

¹⁸⁸ X1, Г3, X3 ↔.

¹⁸⁹ М, НС, П1, Г2, X1, Г3, П2, X3: колѣны, X4, X5: колѣна.

¹⁹⁰ П1: В'ъскою.

¹⁹¹ Г3 -1.

¹⁹² М, НС, П1, X1, Г3, П2, X3: сътѣши ми се.

¹⁹³ X1, Г3, X3 + н.

¹⁹⁴ X1, Г3, X3: с'мрѣти.

¹⁹⁵ М, НС, Г3, X3: погввити.

¹⁹⁶ М, НС, П1, X2, X4, X5 -1.

- ꙗко не въкъс(н)ти¹⁹⁷ житїа з'лых[ь]:~
 ꙗко не¹⁹⁸ прѣнти ми¹⁹⁹ ѿт[ь] здеш'ных[ь] кромѣ грѣха:~²⁰⁰
- XXIX   Сѣх[ь] мало что²⁰¹ занм'ствова²⁰² ѿт[ь] юва:~
 сице въшатн²⁰³ ѿбн'но²⁰⁴ правѣд'ным[ь]:~²⁰⁵
 сице²⁰⁶ бо²⁰⁷ свою²⁰⁸ окаяваю²⁰⁹ жнз'нь:~
 сице бо²¹⁰ ц(а)р(ь)ствїа²¹¹ наслѣд'ннци²¹² зрѣще:~²¹³
- XXX   ꙗще ѿни сице что сътворѣ²¹⁴ грѣш'нїи:~
 ꙗще *сп(а)с(е)ных[ь] въ страстѣх[ь]²¹⁵ въ какови²¹⁶ азъ:~
 [Г1а] ꙗще ѿнѣмь²¹⁷ с'раш'но смр(ь)ти²¹⁸ ꙗнн'с'во:~
 ꙗще се²¹⁹ сице азъ камо²²⁰ ѿбрашѣ се:~²²¹
- XXXI   Не житѣл'но мнѣ сых[ь] дѣла²²² житїе:~
 Не живѣшѣ бо²²³ ми въ добродѣтелих[ь]:~
-
- ¹⁹⁷ М: въневъкоусити, НС: вънекоусити.
¹⁹⁸ М, НС, П1, Г2, Х2, П2, Х3, Х4, Х5 -1.
¹⁹⁹ Х4, Х5 -1.
²⁰⁰ Х4, Х5: грѣховѣ.
²⁰¹ Г3 -2.
²⁰² М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, Г3, П2, Х3, Х4, Х5: занм'ствовах[ь].
²⁰³ Г3 -1.
²⁰⁴ Х1, Х3 ↔.
²⁰⁵ М: правды нмь.
²⁰⁶ Г3: сицева.
²⁰⁷ Г3 -1.
²⁰⁸ Испуштено је, па уз коректорски знак дописано на левој маргини.
²⁰⁹ Х5: окаявахъ.
²¹⁰ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5: нже, П1, Г2: же.
²¹¹ П1, П2 -1.
²¹² М: наслѣдннцѣ.
²¹³ М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, Х3, Х4, Х5: рѣше.
²¹⁴ Х1, Г3, Х3, Х4, Х5 + азъ.
²¹⁵ М: сп(а)сенїи въсѣх[ь], НС: сп(а)сенїе въсѣх[ь], П1, П2: сп(а)сны въ стр(а)стѣх[ь], Х2: сп(а)снїи въ страстѣ, Х1, Г3, Х3: сп(а)сенїи въ сицевых[ь], Х4, Х5: спасенїи вснхъ..
²¹⁶ М, НС, П1, Г2, Х1, Г3, П2, Х3, Х4, Х5: какѡбыихъ.
²¹⁷ Г3, Х3: ѿ мнѣ.
²¹⁸ Х1, Г3: съмб'рннн.
²¹⁹ Х4, Х5: сей.
²²⁰ Х4, Х5: како.
²²¹ П1, П2: ѿбрѣшѣ се.
²²² М, П1, П2, Х4, Х5: дѣла, Х2: радн.
²²³ М, НС, Х1, Г3, Х3, Х4, Х5 -1.

- Не ждоуѣша смр(ь)тъ от(ь)рад'нѣ ж(є) и крот(ь)кѣ:~
 Не ждоуѣша²²⁴ по смр(ь)ти покой:~²²⁵
- XXXII Яще сїю болѣз'нь не зде²²⁶ трѣпит(ь)²²⁷ кто:~
 Яще зѣвѣ бѣдет(ь) аще око болѣще:~
 Яще гл(а)ва аще роука аще чрѣво:~
 Яще о²²⁸ сых(ь) болѣз'нѣшїй²²⁹ малых(ь) оудов(ь):~
- XXXIII Б[оу]доуѣшю²³⁰ в'сех(ь) вѣкѣхъ²³¹ болѣз'нь:~
 Б[оу]доуѣше разлѣченїе д(оу)ши и²³² тѣла:~²³³
 Б[оу]доуѣше страх(ь) гроз'ных(ь) и тм'ных(ь) лиц(ь) бѣсов(ь):~²³⁴
 Б[оу]доуѣше *вѣтно ва аде²³⁵ мѣченїе:~
- XXXIV Како прѣтрьплю окаян'ны и страст'ни:~²³⁶
 Како понѣсѣ несказан'нѣ²³⁷ болез'нь:~
 Како оузрѣ грозна²³⁸ онаа бѣсов(ь) лица:~
 Како мытар'ства прѣидѣ²³⁹ вѣз'дѣшна:~
- XXXV Іѣже н(ь)на оумом(ь)²⁴⁰ слас'ній съмыш'лаѣ:~²⁴¹
 Іѣже в'сако бѣдет' ми непогрѣшено:~²⁴²

²²⁴ X2: ждеѣша, М, НС + нн, П1, Г2, X2, X4, X5 + нн ж[є], X1, Г3, X3 + н.

²²⁵ X4, X5: покой.

²²⁶ М, НС, X1, X2, Г3, X3 -1, X4, X5: 3, 1, 2.

²²⁷ X1, X2, Г3, X3, X4: прѣтрьпнть.

²²⁸ НС: от[ь].

²²⁹ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: болѣз'ноуѣмь.

²³⁰ НС: Б[оу]доуѣше, П1: Б[оу]доуѣшою.

²³¹ X2, Г3 ↔.

²³² X4, X5: от[ь].

²³³ П1: тѣлоу.

²³⁴ М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, П2, X3, X4: бѣсов[ь]скыних[ь].

^{235*} М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: 2, 3, 1.

²³⁶ М: страннын.

²³⁷ П1: неиск[а]зан'ною.

²³⁸ НС: крозна.

²³⁹ НС: проидѣ.

²⁴⁰ М, НС, X1, X2, Г3, X3 -1.

²⁴¹ X1, X2, Г3, X3, X4, X5: съмыш'лаю.

²⁴² М, НС, Г2, X1, X2, П2, X3, X4, X5: непогрѣшно, П1: негрѣрѣшно.

- [716] *Иѣже*²⁴³ *себѣ сам[ь]*²⁴⁴ *злов'нѣ прооугот(овахъ):*~²⁴⁵
Иѣже зле съмвшають и оуѣпраш(ають):~²⁴⁶
- XXXVI *Нъ и*²⁴⁷ *от[ь] б(ог)а моего от[ь]пад[ь]нвти:*~²⁴⁸
Нъ и прѣд[ь] агг(е)лѣ дѣль обличеніе:~
*Нъ и стовд' тогдаш'нѣ*²⁴⁹ *монх[ь]*²⁵⁰ *безаконы:*~²⁵¹
Нъ и от[ь] с(ве)тых[ь] разлвченіе сл'з'но:~
- XXXVII *Оулишен(ь) сладкаго ми вл[а]д[ь]кы моего*²⁵² *б(ог)а:~*
*Оулишен(ь) *зрѣнїа с(ве)тых[ь] агг(е)лв красна:~*²⁵³
Оулишен(ь) съжнїел'ѣва б(о)ж(ь)ствных[ь] моуж[ь]:~²⁵⁴
*Оулишен(ь) бл(а)гъ ранскых[ь] н*²⁵⁵ *ц(а)р(ь)ствїа квп'но:~*
- XXXVIII *Ѡ каа въ кынх[ь]*²⁵⁶ *месло ме*²⁵⁷ *срѣтоше:~*
Ѡ злааго прѣложенїа и пагвбы:~
*Ѡ моее послѣднѣе злїе*²⁵⁸ *нищети:*~²⁵⁹
*Ѡ мною члелых[ь] ѣрашных[ь] сонех[ь]*²⁶⁰ *моуж(ь):~*
- XXXIX *Свднще ѣрашно данїла' ме оужасїй:~*
*Совда бою се и трѣпѣщв освжденїа:~*²⁶¹
-
- ²⁴³ X4 + всаксо.
²⁴⁴ X4, X5 ↔.
²⁴⁵ X4, X5: привготовахъ.
²⁴⁶ X2 + ме.
²⁴⁷ M, HC, X1, X2, Г3, X3 -1.
²⁴⁸ П1: от[ь]пад[ь]нвтіе.
²⁴⁹ П1: тогдаш'нее.
²⁵⁰ X1, Г3, X3 + н, X1, X3, X3 ↔.
²⁵¹ П1: безаконїе, Г2: безаконых[ь], X2: 3, 1, 2.
²⁵² M, HC, П1, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: н.
²⁵³ HC, X1, X2, Г3, X3, X5: красного, X2: 3, 1, 2, X4*. Овај део је исписан на горњој маргини, са које је каснијим обрезивањем отклоњен дати текст.
²⁵⁴ HC, X1, X2, Г3, X3 имају обрнут редослед претходна два стиха.
²⁵⁵ Г2, П2 -1.
²⁵⁶ П1: кое.
²⁵⁷ HC, X1, X2, X3 ↔, Г3 -1.
²⁵⁸ M, X1, X2, Г3, X3 -1, П1 и злїе, П2 злїе.
²⁵⁹ Најпре је написано нищети злїе, па обележено изнад првеним мастилом словима *ѣ* и *ѣ* да им треба променити редослед.
²⁶⁰ X2 ↔.
²⁶¹ X2, Г3: от(ъ)р(е)ченїа.

- Съдѣа бо *правѣд'нѣ²⁶² и²⁶³ грѣшнѣмъ²⁶⁴ ѿраш(ь)нѣ:~
 Соуд²⁶⁵ бєз[ь] м(н)л(о)сти²⁶⁶ нє сътвор'шнѣмъ²⁶⁷ м(н)л(о)сть:~²⁶⁸
- XL** Н(ы)нѣ всь²⁶⁹ м(о)лю чєсти свѣе сп(а)сных(ь):~
 Н(ы)нѣ всь²⁷⁰ подвижъ *от[ь]врьг'шѣх[ь] сє мѣра:~²⁷¹
 [72а] Н(ы)нѣ²⁷² в[о]гатѣх[ь] и (оу)богыных[ь] м(о)лю:~
 Н(ы)нѣ аще въ грѣсе²⁷³ кто²⁷⁴ под[о]бн[ь]²⁷⁵ мнѣ:~
- XLI** О мнѣ слъзы любвнмци нєлѣчѣте:~
 О мнѣ м(о)лви православынѣ въспослѣт[е]:~²⁷⁶
 О мнѣ сарод'ѣва и доззы²⁷⁷ м(о)л(н)тє:~²⁷⁸
 О мнѣ в'сн²⁷⁹ соуд[ь]²⁸⁰ страшнѣх[ь]²⁸¹ члѣющєй:~²⁸²
- XLII** Къ д(ѣ)вѣй припад'нєтє²⁸³ м(о)лєщє сє:~
 Къ вл[а]д[ь]ч[ь]н[ь]цн²⁸⁴ пролѣтє²⁸⁵ м(о)л(н)твы:~²⁸⁶
-
- ²⁶² НС, X1, X2, X3: правєднымъ[ь].
²⁶³ М, Г2, X5 -1.
^{264*} П1: правєд[ь]нѣ грѣш'ннкомъ[ь] жє, Г3: правєднымъ[ь] и грѣшныных[ь], П2: правєдны грѣшнымъ[ь].
²⁶⁵ П1: Соудѣа бо.
²⁶⁶ X4, X5 + єсть.
²⁶⁷ М, П2, X4, X5: сътвор'шомъ.
²⁶⁸ П1, X1, X2, X3, X4, X5: м(н)л(о)сти.
²⁶⁹ М, НС, X1, X2, X3: вась.
²⁷⁰ М, НС, X1, X3: вась, X2, Г3 -1.
^{271*} М, X4, X5: 3, 1, 2.
²⁷² М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + вась, П1 + вѣсь.
²⁷³ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: грѣсѣх[ь].
²⁷⁴ М, НС, X1, X2, Г3, X3: 3, 1, 2.
²⁷⁵ М, НС, Г2: подовнѣ.
²⁷⁶ НС, X1, Г3: ниспослѣтє, X3: низпослѣтє.
²⁷⁷ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + о мнѣ.
²⁷⁸ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: м(о)лю.
²⁷⁹ М: вѣсь, М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + ижє.
²⁸⁰ П1, П2: соудѣ.
²⁸¹ М, НС, П1, X1, X2, Г3, X3, X5: страшнѣ.
²⁸² М, НС, X1, X2, Г3, X3: члѣощє, X5: члѣощѣй.
²⁸³ НС, X2, X4, X5: припадѣтє, X1, X3: припадѣтє, Г3: падѣтє.
²⁸⁴ НС, X4: вл[а]д[ь]ч[ь]н[ь]цє.
²⁸⁵ X1, X3: пролѣтє.
²⁸⁶ X2: м(о)лвы.

- Къ²⁸⁷ грѣшннѣ[ь] оупованію и надѣжди:~²⁸⁸
 Къ моема покровѣ и приѣжищѣ:~²⁸⁹
- XLIII Ничто ж[е]²⁹⁰ бо ѿ *невъзможно юс(тъ):~²⁹¹
 Ничто ж[е]²⁹² съпротивно тѣмло хбѣти:~
 **Нн єдино погрѣшено²⁹³ *ц(а)р(н)ци рода:~²⁹⁴
 Нн єдино ж[е] пате м(н)л(о)стѣ²⁹⁵ любитѣ:~
- XLIV Къ кома блгодній и сквр'нній приѣгнѣ:~²⁹⁶
 Къ кома въздах'нѣ из' г'бинн²⁹⁷ ср[ь]д[ь]ца:~
 Къ кома стenanіѣ²⁹⁸ испъщѣ гл(а)сы:~
 Къ комоу приѣгнѣ²⁹⁹ оушедрити м(е)нѣ:~³⁰⁰
- XLV Т(е)вє єдиной³⁰¹ грѣшннѣ[ь] приѣжищѣ:~
 *Т(е)вє влєемлѣ³⁰² тнгома³⁰³ пристаннщѣ:~³⁰⁴
 [72б] Т(е)вє скорой³⁰⁵ скр'бннѣ[ь]³⁰⁶ оутешенію:~³⁰⁷
 Т(е)вє вратѣ недѣжннѣ[ь]³⁰⁸ безмаднома:~³⁰⁹

²⁸⁷ ГЗ: ѿ.

²⁸⁸ М, Х4, Х5: надежда.

²⁸⁹ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5: 3, 2, 1.

²⁹⁰ П1, П2 -1.

^{291*} НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ: не невозможно.

²⁹² ГЗ + бо.

²⁹³ Г2, Х1, Х2, ХЗ: погрѣшно.

^{294**} ГЗ ѿ, Х5*: ц(а)р(н)ци рода.

²⁹⁵ Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х5: м(н)л(о)сти.

²⁹⁶ М, НС, П1, Г2, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5 + азѣ.

²⁹⁷ НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ: 2, 3, 1.

²⁹⁸ НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ: стenanіа.

²⁹⁹ М, Х4, Х5: припадоу.

³⁰⁰ НС, Х2, ГЗ, ХЗ: мѣ.

³⁰¹ М, НС, П2: єдино и, П1: єдиною.

³⁰² М: влєемь смѣ, Х5: влєемьх[ь].

³⁰³ М, НС, Х1, ХЗ, Х4, Х5 -1.

^{304*} П2 ѿ.

³⁰⁵ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5: скоромѣ, П2: скороу.

³⁰⁶ Х2, Х5: скр'бннѣхъ.

³⁰⁷ Х2 има обрнут редослед претходна два стиха.

³⁰⁸ М: недоужд[ь]ннѣ[ь], ГЗ: недѣжннѣ[ь].

³⁰⁹ НС има поредак стихова 3, 4, 2.

- XLVI Да не ѿт[ь]рннѣши мене³¹⁰ ѿ³¹¹ вл[а]д[ы]ч[и]н[ц]е:~
 Да не възгнѣшаешн се мѣне³¹² гнѣснаго:~
 Да не мр'ска ти боудеть м(о)л(н)тва моя:~
 Да не ѿт(ь)врат(н)ши се³¹³ гнѣвоум[ь] ѿт[ь] мене:~³¹⁴
- XLVII Не нмаум[ь] *ч(н)стаа³¹⁵ надежде раз'вѣ тебѣ:~³¹⁶
 Не нмаум[ь]³¹⁷ нног(о) оупованїа:~³¹⁸
 Не нмаум[ь] ср[ь]д[ь]ч[и]ноє³¹⁹ съкрѣшенїе:~
 **Не нмаум[ь] ни же слъзам[ь] ч(н)стїе³²⁰ капле:~³²¹
- XLVIII Ими же *оугонѣз'ль бых[ь]³²² дїавола:~
 Ими же оубежатн хблехъ мвчнх(ь) мєсѣ:~
 Ими же полвчнтн хотєх[ь] м(н)л(о)стн:~
 Ими же насладнтн³²³ хотєх[ь] бл(а)жен'ство:~³²⁴
- XLIX Пакѣ т(е)вє³²⁵ с[р]ах[ь]ом[ь] и любовїю зовѣ:~
 Пакѣ³²⁶ т(е)вє гласом[ь] вѣпїю велїемь:~
 Пакѣ³²⁷ т(е)вє вѣщаю без[ь] дрьзновєны:~
 Пакѣ без[ь]надежд[ь]нѣ³²⁸ надежде³²⁹ вѣр'ным[ь]:~

³¹⁰ М, Х4, Х5: мє.

³¹¹ НС, Х1, Х2, Г3, Х3 -1.

³¹² М, П1, П2: мнѣ.

³¹³ М, Г2, Г3, Х3: възвратнши се.

³¹⁴ НС, Х2, Г3 имају обрнут поредак претходна два стиха, Х4, Х5: 2, 3, 1.

³¹⁵ НС, Х1, Х2, Г3, Х3: пр(ѣ)ч(н)стаа.

^{316*} М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: 2, 3, 4, 1.

³¹⁷ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3 + ни.

³¹⁸ П1: оупованїе.

³¹⁹ Г3: ср[ь]д[ь]ч[и]но.

³²⁰ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4: течєнїе, П1, Г2: чєстїе.

³²¹ НС: каплю.

^{322*} М: оубонезль быль, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: оубо ѿзлюбнль, Г2: оугонѣз'ль.

³²³ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: насладнтн се.

³²⁴ НС, П1, Х1, Х2, Г3, Х3: бл(а)ж(е)н'ства.

³²⁵ П1, Х4 + съ.

³²⁶ Х4 + к'.

³²⁷ Х4 + к'.

³²⁸ П1: без[ь]надеждным[ь], Х4: без' надежды.

³²⁹ Х2: надеждн, Х4: надежда.

- L   Ђше кто ѡт[ь] блѡудноуи[ь] оулачи м(н)л(о)сть:~³³⁰
 Ђше³³¹ ѡт[ь] скврньных[ь] пол(н)л(о)вань бых[ь]:~³³²
 [73а] Ђше неч(н)сть же и ѡт[ь]вр'жен[ь] приеть³³³ быс(ть):~
 Ђше мр'ских[ь]³³⁴ ненавидиль сп(а)се се:~
- LI   Да не светно боудет' ми³³⁵ м(о)ленїе:~
 Да не ѡт[ь]ринновен'но прихожденїе:~
 Да не не оулачи надежде сп(а)с(е)ныи:~³³⁶
 Да³³⁷ баврацъ се³³⁸ съ ствдѡм[ь] посрамлен(ь):~
- LII   Из'бави нвждьнїе³³⁹ мѣ³⁴⁰ съмр(ь)ти³⁴¹ д(ѣ)во:~
 Из'бави *сквр'ньных[ь] и³⁴² грозных[ь] лиц(ь)³⁴³ бѣсов(ь):~³⁴⁴
 Из'бави в'сакѡг(о) мѣ мвчєнїа:~³⁴⁵
 Из'бави³⁴⁶ огнѣ³⁴⁷ тар'тара же³⁴⁸ и ада мѣ:~³⁴⁹
- LIII   Ђгг(е)ла мѣр'на тихѡ разлачѡица:~
 Ђгг(е)ла крат'ка послн³⁵⁰ тогда ц(а)р(н)це:~³⁵¹

³³⁰ X2: м(н)л(о)стн.

³³¹ M, HC, П1, X1, X2, Г3, X3, X4 + кто.

³³² Г2, X1, X2, Г3, X3, X4: быс(ть).

³³³ M, HC, П2, X1, X2, Г3, X3, X4 -1.

³³⁴ M, HC, П1, X1, X2, Г3, X3, X4: мр'з'къ, M, HC, X1, X2, Г3, X3, X4 + н.

³³⁵ HC, X1, X2, Г3, X3, X4 ↔.

³³⁶ M: сп(а)с(е)ныи, HC, X1, X2, Г3, X3, X4: сп(а)сєнїа.

³³⁷ M, HC, П1, П2, X1, X2, Г3, X3 + не.

³³⁸ M, HC, X1, X2, Г3, X3: ѡт[ь]вращъ се.

³³⁹ HC, Г3: нѡуждн, + и, X1, X2, X3: нѡуждє, [X2 + и].

³⁴⁰ X1, X3 + и.

³⁴¹ HC, X2, Г3 ↔, X4 + ѡ.

³⁴² M, HC, П1, X4 -1.

^{343*} M, HC, П1, Г3: 2, 3, 1, HC + и, X1, X2, X3, X4: 3, 4, 2, 1.

³⁴⁴ M, HC, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3, X4 + внда.

³⁴⁵ M, HC, X1, X2, Г3, X3 ↔.

³⁴⁶ HC, X1, X2, Г3, X3, X4 + мѣ.

³⁴⁷ X4 + и.

³⁴⁸ M, П1, Г2, П2, X4 -1.

³⁴⁹ HC, X1, X2, Г3, X3, X4 -1.

³⁵⁰ П1: пошли.

³⁵¹ П1: ц(а)р(н)ци, X2 има обрнут редослед претходна два стиха.

- Ягг(е)ла³⁵² въ новь³⁵³ въводѣши³⁵⁴ животъ:~
 *Ягг(е)ла свѣтла³⁵⁵ мѣ въроуѣнв(ь)³⁵⁶ бл(а)гаа:~³⁵⁷
- LIV   Жизнь мою произвѣди³⁵⁸ *въ бл(а)гоє:~³⁵⁹
 Жизнь непосредственъ с(оу)гоубъ³⁶⁰ ми:~³⁶¹
 Жизнь ва радос[тъ] на те³⁶² надеющимъ се:~
 Жизнию³⁶³ къ вѣчней прѣводей³⁶⁴ живи:~
- LV   Спод[о]ви мѣ³⁶⁵ прич(е)стити³⁶⁶ се тѣла же:~
 Спод[о]ви крѣ³⁶⁷ въквпѣ прѣч(и)стїе:~
 [73б] Спод[о]ви³⁶⁸ оудстой³⁶⁹ несвѣденно:~
 Спод[о]ви неопалнѣ нь прос(вѣ)тителне:~³⁷⁰
- LVI   Въсех[ъ] з'лых[ъ] и³⁷¹ скр'б'ных[ъ] из'бави³⁷² ч(и)стаа:~³⁷³
 Въсех(ь) нвждных[ъ]³⁷⁴ и скр'бей³⁷⁵ из'ми и³⁷⁶ не пос(ра)ми:~

³⁵² М, Г2 + мѣ.

³⁵³ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: онь, П1: оно.

³⁵⁴ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: въводѣща, X4 + мѣ.

^{355*} М, НС, П1, X1, X2, Г3, X3, X4: Ягг(е)ла свѣта.

³⁵⁶ М, НС, П1, Г2, X2, Г3, X3, X4: въроуѣн.

³⁵⁷ М, НС, П1, Г2, X1, П2, X3, X4: прѣбл(а)гаа.

³⁵⁸ П1: проведѣ.

^{359*} М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: къ бл(а)гоу.

³⁶⁰ М, НС, X1, X2, Г3, X3: свѣтъ.

³⁶¹ М, НС, П1, Г2, X1, X2, Г3, X3 + даждь, X4 + подаждь.

³⁶² НС, X2, Г3 -2.

³⁶³ Г3: жизнь.

³⁶⁴ М, НС, X1, X2, Г3, X3: прѣвѣди, П1, X4: приведѣ.

³⁶⁵ М, НС, X1, X2, Г3, X4 -1.

³⁶⁶ М, НС, П1, П2, X1, X2, Г3, X3, X4 + ми.

³⁶⁷ НС, X1, X2, Г3, X3: крѣви.

³⁶⁸ М, НС, X1, X2, Г3, X4 + и.

^{369**} X5 ъ.

³⁷⁰ X2, Г3 -2.

³⁷¹ П1, Г2 -1.

³⁷² X2: 3, 1, 2.

³⁷³ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: прѣч(и)стаа.

³⁷⁴ М, НС, П1, X1, Г3, X3, X4, X5: ноудь, X2: нвждей.

³⁷⁵ М: скрѣвь, П1, X4, X5: скрѣвы.

³⁷⁶ Г2, X4, X5 -1.

- Всех[ь] же³⁷⁷ бл(а)гаа³⁷⁸ спод[о]бѣ паче надежде:~
 Всех[ь] твѣне ненавидѣщих[ь]³⁷⁹ посрамн:~
- LVII Ѡт[ь]чаан'наго³⁸⁰ ми оума въздвижны:~
 Ѡт[ь]чаав'ших[ь] се³⁸¹ скръбѣю въз'вѣсели:~
 Ѡт[ь]чаав'ших[ь] се³⁸² не Ѡт[ь]чаанїи³⁸³ єдинаа:~
 Ѡт[ь]чааемых[ь]³⁸⁴ в'сех[ь]³⁸⁵ чрез[ь]³⁸⁶ надежде³⁸⁷ нз'ми:~
- LVIII Нензр(е)ченных[ь] твоих[ь] насладих се бл(а)гь:~
 Нензр(е)ченых[ь]³⁸⁸ спод[о]бих' се м(н)л(о)сти:~
 Нензр(е)ченнаа³⁸⁹ *ω в'сех[ь]³⁹⁰ бл[а]г[о]д[ѣ]тел'ства:~³⁹¹
 Нензр(е)ченных[ь] ѡи³⁹² м(н)л(о)сти³⁹³ щедробь:~
- LIX Кое слово сїа нз'тъсти³⁹⁴ възможе:~³⁹⁵
 Кое Ѡт[ь] кых[ь] прьвѣе да скажет се:~
 Кое прѣжде³⁹⁶ по дългъ да исповеѣ' се:~
 Кое ли похваленїе³⁹⁷ дос(то)нно:~

³⁷⁷ НС, X1, X2, Г3, X3 -1.

³⁷⁸ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: бл(а)гь.

³⁷⁹ НС, X1, X2, Г3, X3 + мє.

³⁸⁰ М: Ѡчааннаго.

³⁸¹ М: Ѡчаав'ших[ь] се, П1, П2: Ѡт[ь]чаав'ших[ь].

³⁸² М: Ѡчаав'шїи се, НС, X1, X2, Г3, X4: Ѡт[ь]чаав'шїи се.

³⁸³ М: не очаанїе, НС, П1, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: неѠт[ь]чаанїе.

³⁸⁴ М: Ѡчааемых[ь], X4, X5: Ѡт[ь]чаемаго.

³⁸⁵ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 -1.

³⁸⁶ X1, X2, X3: чрѣсь.

³⁸⁷ П1: надежден, X4, X5: надежда.

³⁸⁸ П2: Нензр(е)ченныє.

³⁸⁹ Г2 + онаа.

^{390*} М: ω нас(ь) днѣ, НС, X1, X2, Г3, X3: онаа, П1: она ω днѣ, X4, X5: она на днѣ.

³⁹¹ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4: бл(а)годѣнїва.

³⁹² М, X1, X3: єє.

³⁹³ М, НС, X1, Г3, X3, X4, X5 + н, X4, X5 ↔.

³⁹⁴ М, X1, X3: истини, НС, Г3: истьсти.

³⁹⁵ НС, П1, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: възможесть.

³⁹⁶ X2: прьвѣе, Г3 + прьвѣе.

³⁹⁷ Г3: похваано.

- LX Къ³⁹⁸ величѣствъ б(о)ж(ь)ствнен³⁹⁹ славе:~
 Къ висѡѤ в'са прѣвъсходѣщой:~⁴⁰⁰
 [74а] Къ безмѣрнѣи *похвалѣ тон⁴⁰¹ пѣчинѣ:~
 Къ всех[ь] радованію свѣбѡмъ:~
- LXI Ть⁴⁰² лѣствница юже пакѡвъ видѣ:~
 Ть⁴⁰³ по нїен⁴⁰⁴ же б(ог)ь на землю съннде:~
 Ть⁴⁰⁵ кѡпина неѡпална⁴⁰⁶ въ синай:~⁴⁰⁷
 Ть⁴⁰⁸ бо⁴⁰⁹ прѣеть огнь б(о)ж(ь)ства въ чр(е)вѣ:~
- LXII Сѣа рвно єже⁴¹⁰ гѣдѣсонѣ бысть:~
 Сѣа бо⁴¹¹ без[ь] шѡка⁴¹² прѣт[ь] ѡ(тъ)чїеє слово:~
 Сѣа свнт'къ запечлѣн'ныѣ ави с(е):~
 Сѣа мнѡгонар(е)чїен'наа прѣхвал'наа:~⁴¹³
- LXIII О сей пророци прорекѡше прѣжде:~
 О сей и⁴¹⁴ ап(о)с(то)ли наоучише:~⁴¹⁵
 О сей іер'ра(р)си исповѣдаше гасно:~
 О сен и⁴¹⁶ м(оу)ч(е)нници вѣнчаше се:⁴¹⁷

³⁹⁸ М, НС, Х1, ГЗ, ХЗ: Коє.

³⁹⁹ НС: б(о)ж(ь)ствныє.

⁴⁰⁰ М, НС, Х2, ГЗ, ХЗ: прѣходѣшон, П1, П2: прѣвъсходѣщѡу, Х4, Х5: превосходѣщей. Г2 прекида се овде.

⁴⁰¹* М, НС, Х1, Х2, ХЗ: похвалѣ (М, НС, Х1, ХЗ: тѣ), П1, П2: похвалѣ то, ГЗ, Х4, Х5: похваллѣи, М, НС, П1, Х1, П2, ХЗ + и.

⁴⁰² М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5: Та.

⁴⁰³ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х, Х5: Та.

⁴⁰⁴ П1: нїє.

⁴⁰⁵ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5: Та.

⁴⁰⁶ НС, Х1, Х2, ГЗ: неѡпалнаа.

⁴⁰⁷ Х2, ГЗ: 2, 3, 1.

⁴⁰⁸ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х4, Х5: Та.

⁴⁰⁹ Х2 -1.

⁴¹⁰ М: ѡ, НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ -1, П1: юже о.

⁴¹¹ М, НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ -1.

⁴¹² Х4: шѡка.

⁴¹³ НС, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ, Х5: похвал'наа, П1: похвала.

⁴¹⁴ М, НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, П2 -1.

⁴¹⁵ М, НС, Х1, ГЗ, ХЗ + сѣ, П1, П2 -1.

⁴¹⁶ НС, П1, Х1, Х2, ГЗ, ХЗ -1.

⁴¹⁷ Х5 + славно.

- LXIV Тою прѣпѡд[о]бнѣй⁴¹⁸ радоуѣют се н(ы)нѣ:~⁴¹⁹
 Тою д(ѣ)вьслѣва исправлѣна быс(ть) ч(н)стѡла:~
 Тою сил'но быс(ть)⁴²⁰ женамъ⁴²¹ немощно⁴²² ис(ть)слѡко:~
 Тою д(ѣ)вѡмъ и м(а)т(е)рамъ⁴²³ прѣбыс(ть)⁴²⁴ слава:~⁴²⁵
- LXV Она ѡд(оу)шевѡен'нѣй б(о)жѣй прѣстѡл(ь):~
 Она бо невѣместнѡмаго вѣмѣслн:~
 [74б] Она⁴²⁶ адама нзбави⁴²⁷ прѣславшанї(а):~
 Она и⁴²⁸ евр'с свѡб(о)дїй дрѣвнїе⁴²⁹ клѣтвѣй:~
- LXVI Тоє ради ратнїи б(о)г'в⁴³⁰ прицнрнхѡм' се:~
 Тоє ради са агг(е)лн лнк'ствннмъ:~⁴³¹
 Тоє б(о)г'в⁴³² ран ц(а)р(ь)ствѡм(ь) замѣннхѡм[ь]:~⁴³³
 Тоє ради и⁴³⁴ сп(а)сенїю надеєм се:~
- LXVII Тв⁴³⁵ оубл(а)жнїи⁴³⁶ п[о] дѡстѡнн'ствѡ⁴³⁷ немощно:~
 Тв⁴³⁸ похвалїи по силе дл'жнїй ес'мн:~
 Тв и⁴³⁹ немл'чнннн вѣсхвалнн⁴⁴⁰ гл(а)сы:~
 Тв всех[ь] чл(овѣ)къ и мою (к)впно радѡс(ть):~

⁴¹⁸ ГЗ: пр[ѣ]п[о]д[о]бннх[ь].

⁴¹⁹ М, НС, X1, X2, ГЗ, X3, X4, X5: пр(н)сно.

⁴²⁰ НС, X1, X2, ГЗ, X3 ↔, X4, X5 + н.

⁴²¹ М, НС, X1, X2, ГЗ, X3, X4, X5: жень.

⁴²² М, НС, П1, X1, X2, ГЗ, П2, X3, X4, X5: немощное.

⁴²³ М, НС, П1, X1, X2, ГЗ, П2, X3, X4, X5: м(а)терем(ь).

⁴²⁴ НС, X1, ГЗ, X3: бысть.

⁴²⁵ М, НС, X1, ГЗ, X3: славнаа.

⁴²⁶ ГЗ + бо.

⁴²⁷ X2, ГЗ + ѡт[ь].

⁴²⁸ М, НС, П1, X1, X2, ГЗ, X3, X4, X5 -1.

⁴²⁹ X5: древнїа.

⁴³⁰ М, НС, X1, X2, ГЗ, X3 -1.

⁴³¹ М, НС, П1, X1, X2, X3, X4, X5: лнк'ствѡуемъ.

⁴³² М, НС, X1, X2, ГЗ, X3, X4, X5: ради.

⁴³³ НС, X1, X2, ГЗ, X3, X4: нзмѣннхѡмъ.

⁴³⁴ НС, X1, X2, ГЗ, X3 -1.

⁴³⁵ X4, X5: Твю.

⁴³⁶ М, НС, X1, X2, ГЗ, X3: бл(а)жннн.

⁴³⁷ X4, X5: достѡннїю.

⁴³⁸ X4, X5 + же.

⁴³⁹ М, НС, X1, X2, ГЗ, X3, X4, X5 -1.

⁴⁴⁰ М, X2: вѣсхвалїатн.

- LXVIII Ты мѡта ѡ бл[а]д[ы]т[и]це⁴⁴¹ надежда:~
 Ты же мн⁴⁴² оупованіе и приеѣжище:~
 Ты покрѡв(ь) и заступленіе и помѡ(шь):~
 Ты прѣд[ь]стател'ница и сп(а)сеніе:~
- LXIX Тѡб(о)ю даже н⁴⁴³ до д(ь)н(ь)сь⁴⁴⁴ въ бл(а)гых(ь) азь:~
 Т(о)бою н⁴⁴⁵ въ православ'ных(ь) чести:~
 Тѡб(о)ю въ прѣдна да⁴⁴⁶ изидя:~⁴⁴⁷
 Т(о)бою рага пище⁴⁴⁸ да наслажда сѣ:~
- LXX Сію с(вѣ)тъ ѡмратѣн'ных[ь] мн⁴⁴⁹ ѡчнма:~⁴⁵⁰
 Сію радованіе моему ср[ь]д[ь]цѣ:~
 [75а] Сію на бл(а)га наставляющ⁴⁵¹ мѣ:~
 Сію злыных[ь] и нвждьнїих[ь] свѡб(о)ждающ⁴⁵¹ мѣ:~
- LXXI Дрьзо мн пристъпаніе⁴⁵² и г(лаго)лы:~
 Дрьзо *без[ь] дрьзновенїй⁴⁵³ прихода⁴⁵⁴ прихода:~⁴⁵⁵
 Дрьзновѣнаа мѣ м(н)л(о)сти Твое твореть:~
 Дрьзае же радостно⁴⁵⁶ н⁴⁵⁷ с[р]ахѡм[ь] зѡвѣ:~
- LXXII Тѣбе мѡа все⁴⁵⁸ ц(а)р(н)це⁴⁵⁹ въз'ложихъ:~
 Т(е)бе с(е)бе⁴⁶⁰ всего приеврьгох[ь]⁴⁶¹ д(ѣ)во:~

⁴⁴¹ П1 + радость.

⁴⁴² М, НС, X1, Г3, X3, X4, X5 -1, X2 -2.

⁴⁴³ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 -1.

⁴⁴⁴ П1: н(е)в(е)сь.

⁴⁴⁵ М, НС, X1, X2, Г3, X3 -1.

⁴⁴⁶ НС, X1, X2, Г3, X3 -1.

⁴⁴⁷ М, НС, П1, X1, X2, Г3, X3, X4, X5: пронзидя.

⁴⁴⁸ М, X4, X5: пици, П1: пициѣ.

⁴⁴⁹ М, П1, П2, X1, X2, X3, X4 + вѣмь, НС, Г3 + вѣсѣм[ь].

⁴⁵⁰ П2 ↔, М, НС, П1, X1, X2, Г3, П2, X3, X4, X5: ѡчїю.

⁴⁵¹ Г3: наставляющїи.

⁴⁵² НС, Г3, X4: пристъпаніе.

^{453*} П1, П2: без'дрьзновеніе.

⁴⁵⁴ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X4, X5 + к.

⁴⁵⁵ М, НС, П1, Г3, X3, X4, X5: Тебѣ.

⁴⁵⁶ М, НС, X1, X2, Г3, X3, X5: радостнѣ.

⁴⁵⁷ X4, X5 + со.

⁴⁵⁸ М, X1, X2, X3: вѣса.

⁴⁵⁹ X2: ц(а)рнци.

⁴⁶⁰ Г3: сего.

⁴⁶¹ П1: прьвьрьгох[ь].

- Т(е)вє єже⁴⁶² ѿ мнє⁴⁶³ помышлати⁴⁶⁴ бѣди:~
 Т(е)вє н⁴⁶⁵ єже⁴⁶⁶ нє посрамѣти⁴⁶⁷ мн⁴⁶⁸ се:~
- LXXIII   Сама ѿ мнє промышлай прѣвл(а)гаа:~⁴⁶⁹
 Сама мє чєстн спод[о]вн сп(а)сємынх(ь):~
 Сама своємь⁴⁷⁰ с(ь)нъ за⁴⁷¹ мє⁴⁷² м(о)ли се:~⁴⁷³
 Сама мє вѣтнх[ь] мочк(ь) нзбави⁴⁷⁴ горкынх[ь]:~⁴⁷⁵
- LXXIV   Стє ти принош⁴⁷⁶ исповѣданіє:~
 Стє ти⁴⁷⁷ принош⁴⁷⁸ м(о)л(ь)бны⁴⁷⁹ гл(а)сы:~
 Стє же н малоє⁴⁸⁰ похвалєніє:~
 Стє⁴⁸¹ єлико по силє радостѣ⁴⁸² мога
- LXXV   Прїи мнѣ ѿ всец(а)р(н)цє⁴⁸³ прїи мнѣ:~
 При мнѣ н⁴⁸⁴ нє ѡт[ь]ринн н⁴⁸⁵ нє⁴⁸⁶ в'згнѣшан се:~

---

462 П1: нже.

463 М + єже.

464 Х3, Х4: промышлати.

465 НС, Х2, Г3 -1.

466 НС, Х1, Г3, Х3: нже.

467 П1: срамѣти, Х2, Г3: срамлати.

468 Х3 -1.

469 М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: бл(а)гаа.

470 Х4, Х5: твоемь.

471 Х2: о.

472 Х2: мнє.

473 М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4: пом(о)ли се.

474 М, НС, П1, Х1, Г3, Х3 ↔.

475 Х4, Х5: 2, 3, 1.

476 П1: принесє.

477 Х2 -1.

478 П1: принесє.

479 М, НС, П1, Х2, Г3, П2, Х3, Х4, Х5: м(о)л(ь)бныє.

480 М, НС, П1, Х1, Х2, Г3, П2, Х3: мало.

481 Х2 + єже, Г3 + же.

482 Х5: радостє.

483 М, П1, Х1, Х2, П2, Х3, Х4, Х5: вѣсѣх[ь] ц(а)р(н)цє.

484 П1 -1.

485 М, НС, П1, Г3, Х4, Х5 -1, Х1, Х2, Х3: ни.

486 М, НС, П1, Х5: ни, НС, Г3 +же, Х1, Х2, Х3: же.

- [756] Прїи́и так⁴⁸⁷ въдовіе⁴⁸⁸ двѣ цѣте:~
 Прїи́и⁴⁸⁹ ѡже⁴⁹⁰ б(ог)а прїемши въ чреке:~⁴⁹¹
- LXXVI Дарѡй иже⁴⁹² ѡж[е]⁴⁹³ хощеши и колиши:~
 Дарѡй даръ до(с(то)и)ннь твоєѡ⁴⁹⁴ бл(а)г(о)сти:~
 Дарѡй ми б(ог)а моего м(н)л(о)сти:~
 Дарѡй з'лых[ъ] свобода⁴⁹⁵ и бл(а)гных(ъ) сладостї(н):~
- LXXVII Радоуи се да⁴⁹⁶ радостно⁴⁹⁷ зовѡ⁴⁹⁸ пр(и)сно:~
 Радоуи се виш'ных[ъ]⁴⁹⁹ и ниж'ных[ъ]⁵⁰⁰ радостї(н):~⁵⁰¹
 Радоуи се прѣрадован'на ч(и)стала:~
 Радоуи се так(о) с твоб(о)ю кс(тъ)⁵⁰² г(оспод)ь:~:~⁵⁰³

⁴⁸⁷ НС, Х1, Г3, Х3: ѡкоже.

⁴⁸⁸ Х4: вдовницы.

⁴⁸⁹ НС -1.

⁴⁹⁰ М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: иже.

⁴⁹¹ М, НС, П1, Х1, Х2, Г3, Х3, Х4, Х5 имају претходна два стиха у обрнутом редоследу.

⁴⁹² М, НС, Х1, Х2, Г3, Х3: даръ, П1, П2, Х4, Х5 -1.

⁴⁹³ М: ѡже ѡже, П1, Х2, П2: иж[е].

⁴⁹⁴ П2, Х2, Г3, Х4, Х5: твоєи.

⁴⁹⁵ П1 ↔.

⁴⁹⁶ Пропуштено је, па уз коректорски знак исписано на левој маргини.

⁴⁹⁷ П1, Х1, Х3: дара до(с(то)и)нно.

⁴⁹⁸ М, НС, Х1, Г3, Х3 + ти.

⁴⁹⁹ Х1, Х2, Х3: вышнии[ъ].

⁵⁰⁰ М, НС, П1, Х1, Х2, Г3, П2, Х3: нижними[ъ].

⁵⁰¹ Х4 -1, Х5: присно.

⁵⁰² П2 -1.

⁵⁰³ НС, Х1, Х2, Г3, Х3 + адиннь.

Бранислав Ј. Цвејковић*

(Завичајни музеј Јагодина

– Балканолошки институт САНУ, Београд)**

ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТИ У РАМАЋИ

У раду се разматра сложено питање идентитета владарских портрета у цркви Светог Николе у селу Рамаћи. На основу раније некоришћених података које пружају делимично очувани портрети, иконографски програм у њиховој непосредној близини и одговарајући историјски извори, изнет је закључак да су владарску представу првобитно чиниле фигуре деспота Стефана Лазаревића и његове супруге Јелене Гатилузи, а да је зидно сликарство у Рамаћи могуће датовати око 1406/7. године.

Кључне речи: владарски портрет, Рамаћа, Брезова, Света царица Јелена, кнегиња Милица, Бранковићи, Стефан Лазаревић, Јелена Гатилузи.

Утврђивање прецизне хронологије познатих портрета деспота Стефана Лазаревића за истраживаче представља још увек сложен проблем, чему је узрок недостатак писаних извора за храмове подизане и живописане током његове дуготрајне владе.¹ Ипак, упркос релативној малобројности, деспотове сликане представе значајно доприносе стицању пунијег увида у репрезентативне видове његове политичке теорије,² јер оне не само што у свим случајевима имају посебан иконо-

* bracvet@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура* (бр. 177003), са подтемом *Између традиције, религије и политике: употреба слике и речи у позном средњем веку*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Под првобитним насловом „*Госпођа Јелача од Галаџије, а нејсеја цару Мануилу*“: *посвоји ли јорџрејџ жене десиоја Стефана Лазаревића?*, овај рад је 22. августа 2018. године саопштен на Научном скупу „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности Х“, одржаном у Деспотовцу.

² Д. Војводић, *Владарски јорџрејџи српских десиоја*, у: Манастир Ресава. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења II, Деспотовац, 1995, 65–95; А. Веселиновић, *Држава српских десиоја*, Београд, 2006, 38–61; Б. Цветковић, У

графски облик него и са суседним фигурама и сценама чине нарочито осмишљене целине, које исказују кључне поставке актуелне државне и владарске идеологије, детаљно разрађене у савременој дипломатици и култним списима.³ Резултати истраживања званичне репрезентације деспота Стефана указују на потребу преиспитивања и оне грађе што се у историографији са више или мање основа доводи у везу с овим владаром, а реч је о сликаним програмима у црквама манастира Велућа и Рамаће, као и о олтарском рељефу у цркви на Птујској гори у Словенији. Када је о Велућу реч, смештање овог веома загонетног споменика у историјски контекст краткотрајног интеррегнума Вука Лазаревића ипак захтева додатна испитивања, јер извори о зидању цркве не постоје, нити су уз историјске портрете очувани натписи.⁴ С друге стране, увид у изворе о грађењу птујскогорског храма, те анализа настанка, трајања и преображавања претпоставке да на позноготичком рељефу у овој цркви постоји портрет Стефана Лазаревића, јасно показују да уверење о том наводном деспотовом лику, дубоко увреженом у балканској историографији и публицистици, треба одбацити.⁵

Имајући у виду то да се у науци настанак и цркве у Рамаћи понекад поставља у време младог кнеза Стефана Лазаревића, том сложеном питању посвећујемо пажњу у редовима који следе. О времену подизања и ктиторима Рамаће не говори ниједан познати извор, као што ни уз добро очуване ктиторске портрете на јужном зиду поткуполног простора више нема трага натписима који су садржали њихова имена.⁶

Ирагању за легијимнијетом: идеологија и уметности нових српских династија, у: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку. Византијско наслеђе и српска уметност, II. Поводом 23. међународног конгреса византијских студија, Београд, 2016, 411–421.

³ Реч је о деспотовим портретима у Руденицама, Копорину, Љубостињи, Ресави, Сисојевцу и Каленићу, в. Б. Цветковић, *Идеолошки модели и мотиви у владарској репрезентацији деспота Стефана*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII, Дани српскога духовног преображења XXIII, Деспотовац–Београд, 2016, 57–79.

⁴ За преглед ранијих проучавања споменика и прелиминарне резултате новијих истраживања в. Б. Цветковић, Г. Гаврић, *Манасијер Велуће*, Краљево, 2015, посебно 21–44.

⁵ Б. Цветковић, *Портрети деспота Стефана Лазаревића на Птујској Гори: историографска конструкција*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX, Дани српскога духовног преображења XXV, Деспотовац–Београд, 2018, 59–72.

⁶ Ктиторску композицију чине фигуре старијег свештеника (у белом фелону са епитрахилем), малог дечака и властелина (у црвеним кавадионима, украшеним низовима бисера). Приказани су окренути ка истоку, према допојасном лику Светог Николе као храмовног патрону, доносећи му представу цркве коју јереј и племић заједно држе, в. В. Светковић, *The Portraits in Lapušnja and Iconography of Joint Ktitorship*, Ниш и Византија XI, Ниш, 2013, 90–92, fig. 3; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, II, Београд, 2016, 216–218, црт. 19, сл. 208.

Пошто натписи нису сачувани ни поред фигура историјских личности на западном зиду наоса, о њиховом идентитету постоји више опречних претпоставки, јер се у њима препознају чланови породица Лазаревића, Бранковића, Зојића или Ратковића, док се распон предлога за датоване Рамаће креће од 1392. до 1457. године.⁷ Иако је рамаћка црква малих димензија, у њој се налази веома значајан сликани програм, који је често био предмет пажње домаћих и иностраних медијевишта.⁸

Пре открића живописа у цркви, о њој сасвим ретко говори старија историографија, која бележи њено народно име Куманица, као и то да је предање везује за доба цара Душана.⁹ После открића и чишћења фресака, Драга Михаиловић објављује обиман извештај, у коме на основу ктиторске композиције, као и чињенице да је у цркви сачуван циклус сцена из живота Светог Николе (Мирликијског), утврђује да је храм првобитно посвећен овом светитељу, те да се према стилско-формалним особинама живопис може везати за крај XIV или почетак XV века и да се владарски портрети налазе на северном делу западног зида наоса (сл. 1b).¹⁰ Портрет жене са круном сачуван је готово у целини, док од суседне фигуре на левој страни уз портал постоји данас само шака у гесту, свакако остатак портрета мушкарца, јер је знатно крупнија од шака код представе жене с круном. У намери да Рамаћу установи у дипломатичкој грађи, Д. Михаиловић је без довољно основа препознаје у једном помену неубициране цркве Светог Николе у месту Сребрници: у питању је храм који је извесни војвода Никола са супругом Видославом, рођаком кнегиње Милице, приложио атонском манастиру Светог Пантелејмона, о чему се говори у повељи коју је 8. јуна 1395/1400. године у Новом Брду издала монахиња Јевгенија

⁷ За најновији осврт на живопис Рамаће в. Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 209–227 (са изабраном библиографијом).

⁸ За неке од радова посвећене различитим сегментима рамаћког живописа в. Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London, 1982, 12, 89; N. Patterson Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Turin, 1983, 55–57, 331–334; И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе Мршвог Христиа у српском зидном сликарству средњег века*, Зборник радова Византолошког института XXXVII, Београд, 1998, 185–195; Т. Стародубцев, *Представа небеске литургије у куполи. Прилог проучавању*, у: Трећа југословенска конференција византолога, Београд–Крушевац, 2002, 394; М. Hořínková, *Identifying the Warrior Saints at the Ramača Monastery in Serbia*, *Byzantinoslavica* 65, 2007, 327–336; Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμα Δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό*, *Θεσσαλονίκη*, 2008, 169.

⁹ Т. Радивојевић, *Лејеница. Антропологијско-географска истраживања*, Српски етнографски зборник XV, Београд, 1911, 34, 38; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950, 279.

¹⁰ Д. Михаиловић, *Црква у Рамаћи – нови споменик сликарства Моравске школе (преминарни извештај)*, Саопштења I, Београд, 1956, 149–155, пос. 150, 152, 155.

(бивша кнегиња Милица) с оба сина, кнезом Стефаном и Вуком Лазаревићима, а којом заједно са српском властелом дарује ову обитељ и подржава раније поклоне кнеза Лазара.¹¹ Упркос томе што ктиторске портрете у Рамаћи чине ликови једног свештеника, племића и дечака, Д. Михаиловић поистовећује ктитора сребрничке цркве, војводу Николу, са истоименим рудничким војводом Николом Зојићем. Иако најпре помишља на то да би фигура жене с круном могла бити кнегиња Милица, јер су облици круна на том и кнегињином лику из Љубостиње подударни (сл. 2), она ипак сматра да због одсуства нимба фигура жене у Рамаћи не може бити портрет владарке. Стога закључује да су на западном зиду вероватно представљени портрети војводе Николе Зојића и његове жене Видославе, па на основу претпоставке да је рамаћи храм заправо црква у Сребрници из наведене повеље, датује живопис Рамаће у 1395. годину.¹²

Иако нимб није био обавезан детаљ на представама српских владара не само у позном средњем веку, о чему сведочи одсуство ореола на портретима Лазаревића у Раваници, као и на више представа Бранковића,¹³ хипотезу о томе да су у Рамаћи насликани портрети брачног пара Зојића прихвата потом Бранка Кнежевић и допуњује је новом претпоставком – да оштећена фигура у одежди с медаљонима с јужне стране портала, која има нимб и крстолико жезло (сл. 1а), може бити владарски портрет кнеза Стефана Лазаревића. Прихватајући и хипотезу о томе да су Рамаћа и сребрнички храм Светог Николе идентични, такође сматра да је зидно сликарство Рамаће могло настати до 1395. године или нешто раније.¹⁴

Премда засновани на гомилању хипотеза, које не подупиरे ниједан извор, при чему се грубо пренебрегава садржај ктиторских портрета у Рамаћи, изнети предлози су у потоњој литератури уредно навођени или преузимани без посебне провере.¹⁵ Ипак, пошто фронтални портрети

¹¹ За помен војводе Николе и жене му Видославе у два сачувана примерка ове повеље в. А. Младеновић, *Повеље и њисма десјоѝа Сѝефана Лазаревића. Тексѝ. Коменѝари. Снимци*, Београд, 2007, 295, 303, 307.

¹² Д. Михаиловић, *Црква у Рамаћи*, 150, 155, сл. 3.

¹³ За раваничке портрете и чињеницу да је нимб накнадно досликан на портрету кнеза Лазара као светитеља в. Т. Стародубцев, *Срѝско зидно сликарсѝтво*, II, 32, 34, црт. 4, сл. 25. О портретима Бранковића в. Б. Цветковић, *Манасѝир Јошаница код Јагодине*, Јагодина, 2018, 98–102, сл. 14.1–14.5. Такође, о различитим питањима функције нимба у иконографији в. В. Цветковић, *Nimbi in the Late Byzantine Art: A Reassessment*, Ниш и Визанија XIII, Ниш, 2015, 287–299 (са примерима и литературом).

¹⁴ Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4, Нови Сад, 1968, 121–166, пос. 153–157; иста, *Рудничка Сребреница са црквом Свѝтог Николе*, Саопштења XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, 27–47, пос. 33–42.

¹⁵ С. Мандић, *Портрѝети на фрескама*, Београд, 1966, 41; В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарсѝтво Моравске школе*, у: Моравско сликарство. Каталог, Београд, 1968, 18–19; исти,

на западном зиду наоса садрже формулу владарске инвеституре, јер две фигуре на северном делу овог зида стоје под благословом Христа, насликаног у небеском сегменту, изношене су и другачије претпоставке. Сматрајући да је вео на глави жене с круном, упркос томе што је украшен златовезом, ознака удовиштва, Миодраг Пурковић одбацује могућност да то може бити портрет Видославе, супруге Николе Зојића, па ову фигуру идентификује као портрет кнегиње Милице.¹⁶ Изнети аргумент о тканини вела као ознаци удовиштва, међутим, нема упориште у изворној грађи јер је у средњем веку вео саставни део различитих типова оглавља и круна, сасвим уобичајен на представама владарки и племкиња.¹⁷

Један друкчији поглед на разматрана питања пружа Гордана Бабић. Узимајући у обзир инсигније и костим на портретима, представе Светог Стефана Првомученика у њиховој близини, као и формулу симболичне владарске инвеституре, она ликове на северном делу западног зида идентификује као актуелни савладарски пар, кнегињу Милицу и младог кнеза Стефана Лазаревића, док за оне на јужном сматра да могу бити посмртни портрети кнеза Лазара с нимбом и жезлом и патријарха Спиридона. У том смислу, она предлаже још раније датовање живописа Рамаће, у 1392/93. годину, у време преноса Лазаревих моштију, а пре кнегињиног замонашења.¹⁸ Ова претпоставка је у науци навођена у свом првобитном виду,¹⁹ али је у неким радовима делом измењена, па се

Византијске фреске у Југославији, Београд, 1974, 97–98, 224; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 302; Т. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1978, 238; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 174; Р. Зарић, *Рамаћа, црква Светог Николе*, у: *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*, Београд, 1998, 328; Р. Зарић, В. Џамић, *Рамаћа, црква Светог Николе*, у: *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*, друго измењено и допуњено издање, Београд, 2007, 332; С. Милеуснић, *Рамаћа, Свети Никола*, у: *Манастири Србије. Велика илустрована енциклопедија*. Књига друга, Београд, 2002, 794–795.

¹⁶ М. Пурковић, *Загонетни портрети у цркви св. Николе у Рамаћи*, Зборник Удружења српских писаца и уметника у иностранству. Књига прва, Лондон, 1973, 51–52; исти, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф, 1976, 132, нап. 15; исти, *Кнез и деспоин Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 49–50.

¹⁷ О томе исцрпно в. М. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries)*, Brill, 2003, 29–30, 39, 79, 98.

¹⁸ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, Нови Сад, 1979, 151–176, пос. 168–173.

¹⁹ *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 180 (Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић, Полет уметности); С. Петковић, *Белешке уз друго издање*, у: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд, 1996, 125; С. Петковић, *Културна баштина Србије*, Београд, 2003, 238–240.

фигуре на северном делу западног зида идентификују као кнез Лазар и кнегиња Милица, а она јужно од портала, као кнез Стефан Лазаревић.²⁰

Питања датовања Рамаће и идентитета портрета се у делу новије литературе или узгред спомињу,²¹ или се само наводе постојеће претпоставке.²² Такође, идентификовање Рамаће са црквом у Сребрници, као и поистовећење ктитора сребрничке цркве, војводе Николе, са Николом Зојићем, понекад се и некритички преузима.²³ Осим тога, трага се и за другачијим решењима. Слободно комбинујући податке из позних српских и босанских повеља, Живојин Андрејић даје више различитих предлога и портрете на западном зиду наоса идентификује као представе великог логотета Стефана Ратковића, његове по имену непознате жене и деспота Ђурђа Бранковића, односно као деспота Ђурђа, деспота Лазара Бранковића и деспотице Јелене Палеолог, померајући датовање рамаћког живописа у средину XV века.²⁴

²⁰ В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 26, Нови Сад, 1990, 23, 32; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд, 1994, 66; Д. Војводић, *Владарски њорирејши српских десиоја*, у: Манастир Ресава. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења, II, Деспотовац, 1995, 66–67.

²¹ М. Ђоровић-Љубинковић, *Одраз кулћа светиог Стефана у српској средњовековној уметности*, Старинар н. с. XII, Београд, 1961, 56; С. Радојчић, *Стиро српско сликарство*, Београд, 1966, 222, 233; Д. Тасић, *Византијско сликарство Србије и Македоније*, Београд, 1967, XXIII; Б. Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, 32, 35, сл. 16е; S. Radojčić, *Srpska umetnost u srednjem веку*, Beograd-Zagreb-Mostar, 1982, 154; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, 51, бр. 17 (19); Ч. Марјановић, *Слика њодигнуће цркве. Представе архиепископуре на китијорским њорирејшима у српској и византијској уметности*, Београд-Крагујевац, 2007, 152, 278.

²² В. Ристић, *Моравска архиепископуре*, Крушевац, 1996, 190, 226; Б. Челиковић, *Светилишћа рудничког краја*, Крагујевац, 1998, 125–138; М. Ивановић, *Стируктура власијеоског слоја у држави кнеза Лазара*, у: Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац, 2014, 78–79; Д. Јечменица, *Поседи светиогорског манастира Светиог Пантелејмона у Моравској Србији*, у: исто, 193–194.

²³ При чему М. Шуица погрешно означава свештеника из ктиторске композиције као монаха, в. М. Шуица, *Завера власиеле њројив кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, Историјски гласник 1–2, Београд, 1997, 20–22; исти, *Немирно доба српског средњег века*, Београд, 2000, 104–105, 153; исти, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, Стари српски архив 10, Београд, 2011, 123–128; исти, *Рудник између обласних господара на крају 14. века*, у: Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац, 2018, 66; В. Петровић, А. Фостиков, *Цркве и манастири у њовељама кнегиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Евгенија и њено доба, Трстеник, 2014, 133.

²⁴ Ж. Андрејић, *Загонетна Рамаћа*, Рача, 1992, 77–80, 122, 138, 159; исти, *Велики логотет кир Стефан Рајковић*, *Mons aureus* 5–6, 2004, 187–198; исти, *Велики логотет кир Стефан Рајковић китијор цркве Св. Николе у Рамаћи*, Шумадијски анали 2, 2005, 42–59; исти, *Црква Светиог Николе у Рамаћи*, Рача, 2010, 210–211, 217, 232, 238;

Значајан искорак у проучавању Рамаће чини Татјана Стародубцев. Она подробном анализом извора и рамаћког зидног украса у целини поуздано утврђује најпре то да нема основа за идентификовање Рамаће са црквом исте посвете из повеље Лазаревића, а затим и да војводу Николу, ктитора сребрничке цркве, није могуће поистоветити с војводом Николом Зојићем, моћним господаром Рудника и супарником, испрва кнеза Лазара, а потом и кнеза Стефана Лазаревића. Такође, убедљиво доказује и да тешко оштећена фигура насликана уз портал с јужне стране, која има ореол и крстолико жезло и носи доњу плаву одежду и горњу црвену са медаљонима, не може бити портрет владара јер је одевена у архијерејски сакос. Ту фигуру с разлогом идентификује као Светог Саву Српског, док за фигуру архијереја на истом делу зида основано претпоставља да може бити Свети Јован Милостиви. Узимајући у обзир укупан инсигнолошки и иконографски садржај зидних слика на западном зиду, закључује да се портрети историјских личности налазе само на његовом северном делу и да, без сумње, представљају један владарски пар. Пошто, међутим, верује да један натпис са турцизмима у сцени Спасовања дечака Василија из циклуса живота Светог Николе указује на позније време настанка живописа, а како у владарској композицији није било ликова деце, мишљења је да фигуре владара представљају деспота Лазара Бранковића и деспотицу Јелену Палеолог и да сходно томе зидни украс Рамаће треба датovati у 1457. годину.²⁵ Иако је Т. Стародубцев с успехом разрешила важна питања у погледу исправног разумевања извора навођених током ранијих истраживања рамаћке проблематике и утврдила које фигуре припадају портретима владара, има више разлога због којих је предложено датовање исувише позно.²⁶

У покушају трагања за одговором на питање о времену настанка цркве у Рамаћи и идентитету владарских фигура могуће је довести у склад недовољно искоришћене податке које пружају фрагментарно очувани портрети, иконографски програм у њиховој непосредној близини и одговарајући историјски извори. Нужно је поћи најпре од

исти, *Доња Каменица – Каран – Велуће – Рамаћа. Црпјежи фресака и архипеекпуре*, Рача, 2012, 121, 129, 132, 134.

²⁵ Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд, 2011, 147–168; иста, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, I, Београд, 2016, *passim*; *истио*, II, 209–216. Место на коме се црква Светог Николе у Сребрници налазила није утврђено, в. иста, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље*, Саопштења XLVI, Београд, 2014, 116.

²⁶ О неслагању са изнетим предлозима в. М. Томић Ђурић, *Приказ књиге Tatjana A. Starodubcev, Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića. Knj. I–II, Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Beograd 2016*, Зограф 41, Београд, 2017, 240.

чињенице да структуру владарске композиције чине само два портрета – фигура једног мушкарца, од које је преостала лева рука с отвореним дланом и део рукава његове одежде тамноцрвене боје, и готово сасвим очувана фигура младе жене са круном, у тамноцрвеном костиму са златотканим порубима и нашивцима на рукавима. Како у представи нема других фигура, као ни дечијих ликова, у овом владарском пару се не могу препознати портрети кнеза Лазара и кнегиње Милице, односно кнеза Стефана Лазаревића и кнегиње Милице, или пак чланова династије Бранковића. Имајући у виду то да се после Косовске битке кнегиња убрзо замонашила и да дипломатичка грађа пружа јасне податке о карактеру савладарских односа између кнегиње монахиње и оба њена сина,²⁷ нема основе да би у Рамаћи она могла бити приказана само са својим старијим сином, а поготово у одежди која не би била монашка.

Пошто сачувана грађа показује да су Бранковићи у званичне портрете укључивали и синове и кћери,²⁸ такође је мало вероватно да би деспот Лазар и деспотица Јелена у Рамаћи били насликани без макар једне своје кћери, од којих ће се најстарија 1459. године удати за Стефана Томашевића, босанског краљевића, а потом и српског деспота.²⁹ Штавише, имајући у виду предложено датовање Рамаће у 1457. годину, нужно је поставити питање да ли би међу хипотетичним владарским портретима Бранковића у цркви требало очекивати и лик Стефана Бранковића, друге по значају личности на српском двору. Наиме, он се у Смедереву све време налазио уз млађег брата, деспота Лазара, где је имао извесног удела у државној управи, јер је издавао и званичне исправе.³⁰ О таквом његовом положају сведочи и то што се управо септембра 1457. године Дубровчани, тражећи нове трговачке привилегије, обраћају заједно „деспоту Лазару и његовом брату Стефану“.³¹

У старијој литератури се неретко може наићи на гледиште да портрет жене с круном у Рамаћи не поседује владарске инсигније.

²⁷ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Зборник радова Византолошког института XXI, Београд, 1982, 185–198; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 93–97.

²⁸ О томе в. Б. Цветковић, *Манастир Јошаница код Јагодине*, 98–102, сл. 14.1–14.5 (са литературом).

²⁹ О том браку извештавају и летописачке белешке, в. *Сћари српски родослови и летописи*, ср. Љ. Стојановић, Сремски Карловци, 1927, 244, бр. 733.

³⁰ За документа која је на двору у Смедереву 12. августа и 14. децембра 1457. године издавао Стефан Бранковић са печатом на коме је натпис Степанъ Деспотовиць в. *Сћаре српске повеље и писма. Књига I. Други део*, ср. Љ. Стојановић, Београд – Сремски Карловци, 1934, 157–159, бр. 732, 733.

³¹ За овај податак из Acta Consilii Rogatorum XV, 149bis у Историјском архиву у Дубровнику в. М. Спремић, *Деспот Лазар Бранковић*, Зборник радова Византолошког института L, Београд, 2013, 907.

Изворна грађа, међутим, сведочи супротно. Већ сам облик и дужина раскошних наушница, које се спуштају до оковратника, говоре у прилог томе да рамаћки портрет представља личност највишег ранга (сл. 2b), иако накиту овог типа не треба приписивати инсигнолошку вредност пошто су различити типови наушница редовно сликани на портретима византијских и балканских владарки и племкиња.³² У типолошком смислу, рамаћке наушнице припадају врсти дугих и чланковитих наушница са вишеструким, паралелним низовима, за које има више аналогија у многобројним археолошким налазима византијског накита са широке територије.³³ За разлику од често приказиваних обоца, као на љубостињском лику кнегиње Милице (сл. 2a), рамаћки пример има блиске паралеле у накиту који краси ликове појединих византијских владарки, о чему добро сведоче познати мозаички портрети царице Теодоре у Сан Витале у Равени (сл. 3a) и царице Ирене Угарске у Светој Софији у Цариграду (сл. 3b), али и портрет царице Марије Антиохијске у рукопису Vat. gr. 1176 (сл. 3c).³⁴ Такође, и облик круне на фигури жене у Рамаћи одговара форми те инсигније на приказима владарки и дворкиња највишег ранга, па је, уз помињани љубостињски портрет кнегиње, довољно указати на представе византијске царице Ане Савојске у рукопису Stuttgart Cod. Hist. 2° 601 (сл. 4a),³⁵ као и бугарске царице Теодоре у Четворојеванђељу цара Ивана Александра, BL Add. Ms. 39627 (сл. 4c).³⁶ Блиску аналогију за релативно плитку круну са широким зупцима, на чијим врховима су зрна бисера, представља портрет протостраторисе Евдокије у рукописном типу Lincoln College Gr. 35 (сл. 4b), а такве исте круне су и на другим представама жена на минијатурама овог рукописа.³⁷ Најзад, чињеница да је жена с

³² И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд, 1994, 168, 177, сл. Т. 19, 84, 85; К. Atanasova, *The Headdress of Three Female Rulers' Portraits from Donja Kamenska*, Ниш и Византија XIV, Ниш, 2016, 383–394; Д. Павловић, *Представе власелинки у српском зидном сликарству у доба Немањића*, Зборник Народног музеја у Београду XXIII/2, 2018, 19, 26–27, сл. 5, 7.

³³ М. Ђоровић-Љубинковић, *Остава из Добрице у Банату*. „Крушколике“ минђуше са ланчићима, Научни зборник Матице српске. Серија друштвених наука 1, Нови Сад, 1950, 250–257; Радојковић, *Накић код Срба*, 139, 249, сл. 71; Д. Милошевић, *Накић од XII до XV века*, 151, 158–159, бр. 243, 258; Е. Манева, *Средновековен накић од Македонија*, Скопје, 1992, 123, Т. 19, сл. 16/3; Б. Иванић, *Накић из збирке Народног музеја од 15. до почетка 19. века*, Београд, 1995, 76, бр. 234. Такође, в. V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Београд, 2010.

³⁴ M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, fig. 34, Т. 32, 86; B. Kiilerich, *Attire and Personal Appearance in Byzantium*, in: *Byzantine Culture*, Ankara, 2014, 439–511.

³⁵ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, 237–240, fig. 180.

³⁶ E. Dimitrova, *The Gospels of Tsar Ivan Alexander*, London, 1994, 14–20, fig. 11.

³⁷ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, 190–206, fig. 143–154. Такође, в. A. Cutler, P. Magdalino, *Some Precisions on the Lincoln College Typikon*,

круном у Рамаћи приказана с обе руке уздигнуте у гесту, а без жезла, такође није препрека да се у њој види портрет владарке, о чему сведоче многе паралеле (краљица Ана у јужном параклису Радослављеве припрате у Студеници, краљица Кателина у Ариљу, царица Јелена у наосу и олтару у Дечанима, деспотица Ана у Доњој Каменици).

Одежда тамноцрвене боје на рамаћкој фигури (сл. 5), опточена златотканим тракама са низовима драгог камења и бисера, а посебно правоугаони нашивци на горњем делу рукава (перибрахиони), припадају репертоару владарског костима. Иако скромнији у односу на неке примере портрета деспотица где је костим богатије приказан, као што су представе Ане Маре у Охриду (сл. 6а) и Ане у Доњој Каменици (сл. 6б),³⁸ те разлике немају суштински карактер. Да су сликари Рамаће користили другачије обрасце, најјасније показује поређење одежди рамаћке владарке с оним на попрсју Свете царице Јелене, у зони медаљона с јужне стране западног зида наоса (сл. 7). Иако на тамноцрвеној одежди мајке Светог цара Константина, по устаљеном обичају, постоје широке траке лороса и оковратника, конвенционалне инсигније на портретима византијских владара, код рамаћке владарке сви други детаљи насликани су знатно раскошније. Тако, на попрсју Свете царице Јелене уопште нема наушница, ни богато украшеног вела, облик њене царске круне је сасвим једноставан, па и перибрахиони на рукавима царице су упадљиво скромније украшени од оних на костиму фигуре из прве зоне. Из наведеног произлази да нема основа одрицати владарски карактер представи окружене жене у рамаћком наосу.

Значајне податке о владарском карактеру фигура на северном делу западног зида наоса у Рамаћи пружа и сликани програм изведен у њиховој непосредној близини.³⁹ Иако су готово сви претходни истраживачи истицали чињеницу да постављање представа Светог Стефана Првомученика, као и попрсја Светих Варлаама и Јосафа, следи усвојену праксу сликања ових светитеља уз ликове владара у

Cahiers archéologiques 27, 1978, 179–198; C. Hennessy, *The Lincoln College Typikon: Influences of Church and Family in an Illuminated Foundation Document for a Palaiologan Convent in Constantinople*, in: *Under the Influence: the Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Turnhout, 2007, 97–109; J. Ball, *The Group Portrait in the Lincoln typikon: Identity and Social Structure in a Fourteenth-Century Convent*, *Journal of Medieval Monastic Studies* 5, 2016, 139–164; N. Gaul, *Writing 'with Joyful and Leaping Soul': Sacralizing strategies, scribal hands, and ceremonial in the Lincoln College Typikon*, *Dumbarton Oaks Papers* 69, 2016, 244–271.

³⁸ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власнеле*, 123–124, 158, црт. 39, сл. 53.

³⁹ В. Цветковић, *Model and Message: On the Usage of Art*, in: XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France – Sorbonne, Pré-actes, III, Communications libres, Paris, 2001, 407.

српском средњовековном сликарству,⁴⁰ она ипак није у потпуности искоришћена. Попрсја Светог Варлаама и Светог Јоасафа у Рамањи налазе се у зони попрсја одмах изнад портрета владара, и то тако што је лик принца монаха, Светог Јоасафа, насликан над сада оштећеном фигуром мушкарца (сл. 1b, 9).⁴¹ Пошто се ова попрсја исто тако програмски појављују уз владарске ликове и у храмовима из доба кнеза Лазара и касније, а нарочито у оним из времена деспота Стефана Лазаревића,⁴² ова учена метафора о христољубивом владару и његовом духовном узору царевићу Јоасафу, могуће да и у Рамањи указује на то да се у тешко оштећеном лику владара крије портрет деспота Стефана. Ипак, суперпонирање фигура владара и принца монаха у Рамањи јесте само посредан доказ за ову предложену идентификацију. Међутим, снажан показатељ владарског карактера и могућег идентитета рамањког портрета представља фронтална фигура Светог Стефана Првомученика постављена на западну страну северозападнoг пиластра, тачно наспрам фигуре владара (сл. 8). Такође, нема нимало сумње у то да је с идентичном намером у циклус сцена посвећених животу Светог Николе уметнута сцена Каменовања Светог Стефана, тако што се нашла над попрсјима Светих Варлаама и Јоасафа, тиме и изнад владарских фигура (сл. 9).⁴³ Штавише, ово јединствено иконографско решење, удвајање представа Светог Стефана у Рамањи, који је у оквиру српске државне идеологије програмски поштован као свети заштитник династије и актуелних владара, треба основано разумети као алузију на то да је владар који је насликан наспрам Светог Стефана Првомученика и који му упућује благослов, заправо, његов имењак. Тако гледиште да тешко пострадала фигура, по свој прилици, јесте портрет Стефана Лазаревића с правом је заступала још Г. Бабић.⁴⁴

⁴⁰ О томе в. V. J. Đurić, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers archéologiques 33, 1985, 99–106; И. М. Ђорђевић, *Свети Симеон Немања као нови Јоасаф*, Лесковачки зборник 33, 1993, 159–166; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дијипломатичка сџудија*, Београд, 1997, 232–246; С. Томин, Н. М. Половина, *Варлаам и Јоасаф у српској владарској идеологији средњег века. Примери из књижевности и фрескосликарства*, у: *Symbole władzy – władza symboli*, Kraków, 2014, 53–63 (са литературом).

⁴¹ Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 212. Уп. М. Радујко, *Койорин*, Београд, 2006, 246, где се уз истицање значаја ове поставке чини превид јер се попрсја Светих Варлаама и Јоасафа погрешно лоцирају на наспрамну зидну површину западног зида северозападнoг пиластра, уместо на западни зид наоса.

⁴² За преглед свих сачуваних примера в. Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, I, 171.

⁴³ Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и кулћа св. Стефана у Византији и Србији*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 545, 548, 553, 558; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, I, 176–179.

⁴⁴ Г. Бабић, *О ѿрирејима у Рамањи*, 153, 173.

Концентрисање представа Светог Стефана уз рамаћке портрете у том смислу непосредно тумачи онај цитат из *Житија десјоѿа Сѿефана Лазаревића* где Константин Филозоф доноси драгоцен податак о разлозима из којих кнез Лазар своју придворну цркву у престоном Крушевцу посвећује управо Светом Стефану Првомученику, истичући да то име носи његов старији син: *сзда краснѣишою црковъ великомлоу прѣволоученикоу архидияконоу Стефану въ мольбоу о приснопомъннѣмъ синѣ своѣмъ.*⁴⁵

Значајни подаци за одређивање оквирног времена настанка живописа Рамаће садржани су у већ поменутој сцени Свети Никола спасава дечака Василија из сараценског ропства (сл. 10). Реч је о натписима с необичним позајмљеницама из турског језика, исписаним уз фигуре тамнопутог сараценског пара.⁴⁶ Под фигуром жене, покривене дугим белом велом, налази се краћи натпис: *·вай вай чалапи·*, док је дужи изведен с обе стране фигуре мушкарца са турбаном на глави: *·хай баба к(а)лвгере да ме не вб(н)еш тако ти· тегри сватана.* На основу тога што у натпису има више речи које су свакако турског порекла (*чалапи*, *баба*, *сватана*), изнето је мишљење да појаву турцизама у Рамаћи може објаснити позније време настанка живописа, када су током XV века Османлије дубоко продрле на балканску територију.⁴⁷ Међутим, појава Турака на Балканском полуострву још почетком XIV века, њихово непрекидно присуство, константно напредовање и постепено освајање регија и држава на Балкану обележили су већ цео XIV век,⁴⁸ о чему сведоче многобројни извори о „страху турском“, раширеном знатно пре XV века.⁴⁹ О томе да је присуство османлијских Турака било

⁴⁵ *Константиѿин Филозоф и његов Живот Сѿефана Лазаревића десјоѿа срѣскога*, пр. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва XLII, Београд, 1875, 262.

⁴⁶ О овим натписима и њиховом значењу в. Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 144, ск. 5, сл. 7; Т. Стародубцев, *Срѣско зидно сликарство*, II, 215. За критику читања натписа који је предлагала Н. Патерсон Шевченко в. Г. Бабић, *Приказ књиге Nancy P. Ševčenko, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, ed. Bottega d'Erasmio, Torino, 1983*, Зограф 15, Београд, 1984, 96.

⁴⁷ Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, 156–157, нап. 48–49; иста, *Срѣско зидно сликарство*, II, 215, нап. 1006.

⁴⁸ О томе постоји пространо истраживање в. R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204–1461*, Leiden–Boston, 2016; Р. М. Шукуров, *Турки в византијском мире (1204–1461)*, Москва, 2017. Преглед таквог стања пружио је још С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском ѿре и ѿсле боја на Косову*, Београд, 1893.

⁴⁹ Р. Радић, *Сѿрах од Турака*, у: *Страх у позној Византији 1180–1453*, II, Београд, 2000, 201–240. Такође, в. Ј. Калић, „Сѿрах турски“ *ѿсле Косова*, у: *Свети кнез Лазар. Споменаца о шестој стогодишњици Косовског боја*, Београд, 1989, 185–191; М. Шуица, *Рађање „сѿраха од Турака“* : „Сѿрах од Турака у обласѿима кнеза Лазара и Вука Бранковића“, у: *Вук Бранковић*, Београд, 2014, 55–57, 90–93.

узрок готово свакодневних проблема и недаћа, важне податке пружа кореспонденција Дубровчана са Лазаревићима и Николом Зојићем. У познатим писмима од 1. октобра 1397. године, Дубровчани их моле да посредују код Турака јер су злостављали и у заробљеништву држали неке њихове трговце ухваћене у области у суседству земаља којима су управљали Лазаревићи и руднички војвода.⁵⁰

У натпису из Рамаће пажњу посебно привлачи појам чалапи, старосрпски облик турске речи *челебија* (*çelebi*), с основним значењем 'господин, млади племић', односно 'принц', што је већ било предмет коментара у претходној литератури, где је исправно наведено и неколико домаћих извора у којима се ово звање појављује.⁵¹ Тако се турски султан Мехмед II Освајач у натпису у цркви у Долгацу из 1454/5. године наводи у виду *мехмед чалапиу*, док се у натпису у манастирској цркви у Драгалевцима из 1468/9. године спомиње као *мехмед челепи*.⁵² Ипак, већ с краја XIV века то звање (цара Чалапи) стоји уз име османлијског султана, очито Бајазита.⁵³ Такође, из периода турског грађанског рата и интеррегнума потиче натпис у цркви Светог Илије у Елшанима, датован у 1407/8. годину, где уз име и принца претендента Сулејмана стоји исто ово звање, али у грчкој варијанти *Τζαλαπὶ*.⁵⁴ Из тога следи да је натпис у Рамаћи који садржи овај појам могао настати много пре друге половине XV века и да он не може бити ослонац за датовање живописа. Разлог учесталости овог звања у изворима од краја XIV до пред крај XV века јесте у томе што су сви синови султана Бајазита носили звање челебија, почев од најстаријег сина и будућег султана Мехмеда I (1413–1421), преко осталих учесника у дуготрајним међусобним ратовима у време турског интеррегнума, Сулејмана (1402–1411), Исе (1402–1403) и Мусе (1410–1413), укључујући и оног најмлађег, Мустафе (1393–1422).⁵⁵

Значајну појаву натписа с турцизмима у Рамаћи, једног од многих примера нарочите историзације појединих тема у источној иконографији, могуће је сагледати на одговарајући начин, имајући у виду да је и у цркви Светог Николе у Брезови сачуван готово исти такав натпис (*хан бака калогере вен де тако ти тагрн сватана*), такође у оквиру сцене

⁵⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма десјоџа Стефана Лазаревића*, 23–24, II/6; М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, Стари српски архив 10, Београд, 2011, 123–128.

⁵¹ О томе в. нап. 46.

⁵² За наводе и коментар ових извора в. Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, 157, нап. 49.

⁵³ *Сѣтари срѣски зајиси и најѣиси*, 4, пр. Ј. Стојановић, Београд, 1923, 19, бр. 6096.

⁵⁴ Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд, 1980, 26, нап. 10.

⁵⁵ О томе в. D. J. Kastiris, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden–Boston, 2007, 2, 41, 79, 81, 111, 159, 190, 197.

Спасовање дечака Василија од Сарацена.⁵⁶ Иако живопис у храму потиче из XVII века, истраживања показују да је реч о средњовековној цркви, у којој је у великом обиму поновљен првобитни програм.⁵⁷ И мада се у делу литературе указује на подударане тих натписа,⁵⁸ другде се истиче вредност овог податка из рамаћког и брезовачког програма.⁵⁹ Ипак, није у целини искоришћена чињеница што је у Брезови Спасовање дечака Василија постављено изнад портрета кнеза Лазара и деспота Стефана, који су приказани у северном делу западног травеја наоса (сл. 11), на готово истом месту на коме се налазе и у Рамаћи портрети владара. Давно је показано да у типолошком и инсигнолошком погледу портрет деспота Стефана у Брезови последује његовим представама у Ресави, Љубостињи, Копорину и Каленићу, због чега се основано сматра да садашња зидна слика у битним детаљима понавља првобитну фреску.⁶⁰ Натписи са комплементарним садржајем у сцени Спасовања Василија у двама црквама, као и деспотов портрет у Брезови, пружају стварну основу да се између ова два споменика успостави ближи однос. У том смислу је и приказ Сарацена са турбаном у Рамаћи већ тумачен као један од начина на који је у православном сликарству практикован особен верско-политички коментар.⁶¹ Ликови припадника других вероисповести, посебно муслимана, неретко су уметани у приказе пакла у сложеним сценама Страшног суда, а један од раних примера установљен је већ у Грачаници, где су три фигуре са чалмама насликане у огњеној реци,⁶²

⁵⁶ Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења XXV, Београд, 1993, 136.

⁵⁷ С. Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне њесме и нашег старог сликарства*, Зборник радова Византолошког института II, Београд, 1953, 165–166; С. Петковић, *Сликарство Моравске школе и српски споменици из доба турске власти*, у: *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 311–312, сл. 4, 5; Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, 128–139; С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд, 1995, 199–206; Ј. Радовановић, *Две иконографске особености на живопису цркве у Брезови код Ивањице*, Саопштења XXXV–XXXVI, Београд, 2003–2004, 201–207; Б. Кнежевић, *Заједничка обележја живописа Рамаће код Сврагара и Брезове код Ивањице*, Гласник Друштва конзерватора Србије 34, Београд, 2010, 134–138.

⁵⁸ Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, 157, нап. 49; иста, *Српско зидно сликарство*, II, 215, нап. 1006.

⁵⁹ О томе в. Б. Кнежевић, *Рудничка Сребреница са црквом Светог Николе*, 39, нап. 30; иста, *Заједничка обележја живописа Рамаће код Сврагара и Брезове код Ивањице*, 134–138.

⁶⁰ О томе в. Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, 128–129, сл. 33–34; Д. Војводић, *Владарски њориреши српских деспота*, 78, сл. 3.

⁶¹ М. Радујко, *Койорин*, 219; Б. Кнежевић, *Заједничка обележја живописа Рамаће код Сврагара и Брезове код Ивањице*, 137.

⁶² Б. Живковић, *Грачаница. Црпсежи фресака*, Београд, 1989, X/1; М. Радујко, *Койорин*, 219, износи став да су сукоби с Турцима из 1313. године могли бити разлог за појаву ових необичних детаља у Грачаници.

док је у Копорину, у сцени Силаска у Ад, и сама фигура Ада приказана са цртама лица источњака и са великом чалмом на глави.⁶³

Имајући у виду чињеницу да рамаћки живопис припада периоду честих ратних сукоба с Османлијама, појава натписа са турцизмима у рамаћкој сцени Спасевања дечака Василија из сараценског ропства јесте непосредно сведочанство о актуелном историјском тренутку, који је био обележен вишегодишњим тегобним потрагама за несталим учесницима бојева, нарочито после Ангорске битке.⁶⁴ Садржај тог натписа на занимљив начин дочарава немоћ источњака пред Светим Николом, који ослобађа младог хришћанина из заробљеништва, чиме се актуализује позната тема из житија и осликава доба када нови освајачи Балкана масовно одводе локално становништво у ропство. Потпуну представу о размерама ових недаћа пружа већ навођено писмо Николи Зојићу из октобра 1397. године, у коме Дубровчани истичу „да свакога дана пролази робље из Цариграда и из Анадолије, и из свих земаља царевих, и воде их куда им драго“.⁶⁵ Стога натпис јесте прворазредан податак о непосредном историјском контексту у којем настаје рамаћки живопис. Појава сличног текста у одговарајућој сцени у Брезови, чији је храм и првобитни живопис настао за владавине деспота Стефана, указује на основан закључак да оштећен владарски портрет у Рамаћи представља Стефана Лазаревића и да настанак рамаћког живописа треба датovati у ранији период његове владавине.

Када је реч о сачуваним портретима у Брезови, нужно је указати на то да уз лик деспота Стефана постоји и фигура кнеза Лазара, поред које је остатак натписа: (кне)зь лазарь (сл. 12 d). Пошто костим и инсигније на кнежевом портрету нису идентични онима на деспотовој фигури, могуће да је и овај портрет чинио део првобитног живописа Брезове, а укључивање портрета кнеза Лазара у сликани програм уз деспотов лик имало би покриће у томе што се деспот у неким повељама позивао и на то да је кнежев наследник.⁶⁶ Међутим, предложена идентификација за владарску фигуру жене лево од кнежеве представе, као портрета кнегиње Милице, не стоји на чврстим основама (сл. 12c).⁶⁷ Овде је реч, заправо, о фигури Свете царице Јелене, приказане

⁶³ М. Радујко, *Копорин*, 211–219, црт. 39, сл. 12, 39.

⁶⁴ О потрази за заробљеним учесницима Ангорске битке драгоцене вести доноси преписка Дубровчана са господаром Митилене в. П. Драгичевић, *Српска канцеларија на острву Лезбосу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXV/1–4, Београд, 2009, 13–20.

⁶⁵ М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, 124–125.

⁶⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма десиоџа Стефана Лазаревића*, 43, 408.

⁶⁷ Уп. Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, 128–129, сл. 35, 38, црт. VI.

у типичној византијској царској одежди са траком лороса, крај које се још увек могу читати делови натписне легенде: κ(λε)να). Царица је, такође, делимично окренута од кнеза ка порталу, јер је првобитно била приказана заједно са царем Константином, држећи с њим Часни крст. Проширивањем западног портала, као и у Рамаћи, уништен је лик цара Константина, као и највећи део приказа Часног крста. Ипак, пажљивије посматрање преосталог фреско-слоја открива да на његовим рубним деловима постоје остаци представе Часног крста (сл. 12b), уз који се налази и натпис ΡΒ са титлом, који је несумњиво припадао криптограму ΜΑΡΒ (место лобно ран бист). Та врста криптограма понекад је исписивана уз доњи део Часног крста, о чему сведочи упоредна грађа (сл. 12a).⁶⁸

Пошто из претходне расправе следи закључак да је као владар у Рамаћи био приказан Стефан Лазаревић, потребно је одговорити на питање кога може представљати фигура насликане жене с круном уз њега. Имајући у виду разматране изворе, као и сам изглед жене, то не би могао бити портрет његове мајке, кнегиње Милице. С друге стране, с обзиром на испитан историјски контекст, младоликост женског лика и одговарајућу изворну грађу, отварају се извесне могућности. Пошто се познати портрети деспота Стефана у другим споменицима често налазе у сложеном односу према ликовима савременика и светитеља сликаних у оквиру владарских и ктиторских композиција, сасвим сведена структура владарских портрета у Рамаћи указује на то да фигура младе жене са круном не би могла представљати никога другог до Стефановог равноправног савладара, што би значило да у Рамаћи постоји досада неидентификовани портрет супруге деспота Стефана. Осим увреженог веровања да Стефан Лазаревић није никада био представљан са супругом, не постоји заправо ниједан разлог из кога то не би било могуће. Размере девастације средњовековне грађе биле су такве да данас није познато да ли су и неки други српски владари били сликани са својим супругама, јер једноставно није сачуван ниједан портрет жена краља Владислава, цара Уроша или краља Марка, као што ће услед степена оштећења још извесно време остати непознато ко је био представљен на сада фрагментованим портретима у цркви манастира Неупаре.⁶⁹ Такође, деспотова књигољубивост и блискост ученим монасима јесте често позадина раширеног мишљења по коме је Стефан Лазаревић пре наликовао монасима. Истина, један цитат из његовог *Житија* у опису „женске љубави и музике“ на српском двору

⁶⁸ О томе в. М. Шакота, *О једној мало познатој дечанској сѣарини. Крстѣ сѣарца Несѣора*, Саопштења XIV, Београд, 1982, 58–59, сл. 7.

⁶⁹ О томе в. Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 26–30, 113–114, сл. 22, 106.

дословно каже да је деспот „мрзио обоје, па шта више одбацио“.⁷⁰ Ипак, житијни текст не преноси стварну слику деспотовог доба, јер и домаћи и страни извори потврђују чињеницу да је деспот Стефан имао супругу, као и да је на његовом двору било музичара.⁷¹

О браку деспота Стефана са Јеленом, кћерком Франческа Гатилузија, господара острва Митилене (Лезбоса), писали су, с ослонцем на историјске изворе првог реда,⁷² још Иларион Руварац и Станоје Станојевић.⁷³ Питања склапања и трајања овог брака, добрим делом и због тога што о деспотовој жени има мало извора и што ни на једном од његових боље сачуваних портрета није био сликан с њом, само су узгред дотицана у научној литератури.⁷⁴ Штавише, упркос изворима, постављано је питање да ли је до овог брака уопште и дошло,⁷⁵ као што је понекад сматрано да се тај „брак распао сам од себе“.⁷⁶ Нешто више је покушао да саопшти М. Пурковић, указујући на недостатак ликовних извора о деспотовој жени, на то да се она никада не помиње у деспотовим повељама, као и да нису имали порода.⁷⁷ Притом, он је с правом упозорио на то да један учен, богословски интониран цитат у деспотовој повељи за манастир Ватопед од 2. јула 1417. године (недостоннѣ вѣхода брачнаго),⁷⁸ није алузија на његов брачни статус, већ се ту, у складу са значењем Христове Параболе о царској свадби, деспот у својој смерности унижава у смислу да, будући грешан, није достојан

⁷⁰ Константин Философ, *Повести о словима. Житије десјоѡта Сѡефана Лазаревиѡа*, Београд, 1989, 100.

⁷¹ Ст. Бојанин, *Забаве и свеѡковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд, 2005, 306.

⁷² *Сѡоменици срѡски*, скупио К. Јиречек, Споменик Српске краљевске академије XI, Београд, 1892, 50; *Сѡпаре срѡске ѡвелеѡе и ѡисма. Књига I. Први део*, ср. Љ. Стојановић, Београд – Сремски Карловци, 1929, 198, бр. 208, 209.

⁷³ И. Руварац, *Сѡефан Лазаревић на ѡввраѡику из Ангоре у Србију*, у: Прилошки к објашњењу извора српске историје I–XII, Гласник Српског ученог друштва XLVII, Београд, 1879, 187 (= Зборник Илариона Руварца, Београд, 1934, 82–83); St. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18, 1896, 429–430.

⁷⁴ Б. Ферјанчић, *Десјоѡи у Визанѡији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 182–183; D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Santacuzenus) ca. 1100–1440. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington D.C., 1968, 171–172; И. Ђурић, *Сумрак Визанѡије (Време Јована VIII Палеолога) 1392–1448*, Београд, 1984, 128, нап. 103; А. Веселиновић, *Држава срѡских десјоѡа*, 40; М. Николић, *Визанѡијски ѡисци о Србији (1402–1439)*, Београд, 2010, 50, 133, нап. 201–202; Ch. Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355–1462*, Leiden–Boston, 2014, 375, нап. 43.

⁷⁵ Уп. С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, Београд, 1996, 101, нап. 290.

⁷⁶ М. Спремић, *Десјоѡи Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 61, 89.

⁷⁷ М. Пурковић, *Кнез и десјоѡи Сѡефан Лазаревић*, 64–65.

⁷⁸ За наведени цитат в. А. Младеновић, *Повеље и ѡисма десјоѡа Сѡефана Лазаревиѡа*, 372, 374, 376, 378.

Небеског царства.⁷⁹ У питању је једна од новозаветних прича које су у иконографији често представљане.⁸⁰ Нешто више пажње Јелени Гатилузи, њеном родослову и браку посвећује Ентони Латрел, који исто тако указује на малобројност извора, на одсуство њеног лика на званичним портретима, као и на то да није имала деце и да се ништа не зна о њеној смрти или сахрани. Он ипак допушта могућност да је била премлада за конзумацију брака, због чега је можда остала на Лезбосу, никада не дошавши у Србију, или да је пак умрла убрзо након склапања брака.⁸¹

О чему, заправо, говори изворна грађа? Најранији писани историјски извор првог реда о постојању договора да Стефан Лазаревић склопи брак са кћерком митиленског господара даје извештај Млечанина Ђерарда Сагрета, од 12. октобра 1402. године, који је био очевидац повлачења различитих трупа из Азије после Ангорске битке.⁸² Пошто је 2. октобра 1402. године Сагрето заједно са Стефаном Лазаревићем из Галате (Пере) прешао на острво Лезбос, он је био непосредан сведок догађаја о којима говори. У извештају каже како је, након што је Јован VII Палеолог у Цариграду доделио звање деспота Стефану Лазаревићу, на Лезбосу било уговорено и венчање „старијег сина кнеза Лазара“ са једном од кћери митиленског господара, која је била и сестра жене византијског цара („voleua tuor per soa moglier la fiola del signor de Methelin, lequal noze tractaua dicto Imperador“), што је, како стоји у извештају, изведено посредовањем самог врха византијског двора. Иако Сагрето преноси и гласине о томе да до склапања брака можда неће доћи („ma dapossa fo dicto che questo matrimonio non se conprigã“), ипак, већ у једном документу из Пере, од 10. децембра 1403. године, из Државног архива у Ђенови, Стефан Лазаревић се наводи

⁷⁹ Уп. М. Пурковић, *Кнез и десиоји Стефан Лазаревић*, 65, где се као извор јеванђељске приче грешком наводи глава 20 из Јеванђеља по Матеју, мада је заправо реч о глави 22, 1–14.

⁸⁰ За примере в. А. G. Mantas, *Die Ikonographie der Gleichnisse Jesu in der ostkirchlichen Kunst (5.–15. Jh.)*, Leiden, 2010, 121–139, Т. 60–74.

⁸¹ A. Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, *Dumbarton Oaks Papers* 40, 1986, 110. Такође, в. А.-М. Talbot, A. Cutler, *Gattilusio*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2, New York – Oxford, 1991, 824; J. S. Allen, *Stefan Lazarević*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, New York – Oxford, 1991, 1947.

⁸² Извештај се налази у Библиотеци Марћана у Венецији, у рукопису Latino Classe X 299 (3512), fols. 69v–70r. Такође, в. М. Sanuto, *Vitae Ducum Venetorum*, in: L. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores XXII*, Mediolani, 1733, 797; М.-М. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucureşti, 1942, 133, пар. 2. Превод Сагредовог извештаја доноси и Јанко Шафарик у беседи на седници Друштва српске словесности 1863. године, в. В. Милинчевић, *Грађа из Венецијанског архива о ангорској бици 1402*, Историјски гласник 1–2, Београд, 1982, 125.

као зет Франческа Гатилузија („gener domini Metelini“).⁸³ Ма какве недоумице да су постојале у погледу склапања овог, без икакве сумње, политичког брака *par excellence*, њих разрешава давно познати садржај разрешнице дубровачком трговцу Вукши Мишетићу, коју је на Расини издала монахиња Евгенија 12. септембра 1405. године, када се г(оспо)д(и)нь деспотъ жениаше.⁸⁴ Иако је ово кратко писмо једини домаћи извор првог реда који говори о женидби деспота Стефана, реч је ипак о првокласном сведочанству, владарској исправи коју потписује деспотова мајка.

Драгоцене податке о укупном контексту током уговарања брака пружа Константин Филозоф у деспотовом *Житију*. Говорећи о деспотовом боравку на Лезбосу, његов биограф каже: *тогда оубо и дъштеръ сего дрѣжателя оузрѣвъ съ прѣввысокын, о немъже намъ слово, юже послѣжде въ женоу покътъ по матерн бо и снѣ анепсета царю Маноуилоу, отъ негоже и господа и родъ тѣ Палеолози нарицають се. Глагола келюу тогда Кафеолоузъ съ юже хоштеши отъ дъштерини моихъ пониди въ женоу себѣ. И снѣ оустронше се съ свѣтомъ и съдѣлованиемъ царнице Иоановы, сеи сестры.*⁸⁵ Упркос томе што Константин Филозоф на један мање прецизан начин успоставља генеалогску везу будуће деспотове супруге са византијском царском породицом, сврха овог кратког пасуса јесте управо у наглашавању идеолошко-политичке позадине договореног брачног савеза. Штавише, пажљивије читање овог одељка баца светло и на могуће разлоге због којих је дуже време протекло од првих договора о склапању брака у октобру 1402. године до деспотове женидбе септембра 1405. године. Пошто Константин каже да је Франческо Гатилузи понудио Стефану да одабере неку од његових кћери, вероватно је поступак избора одговарајуће невесте могао бити један од разлога за одлагање венчања, с тим што треба имати у виду и то да су развој догађаја на Балкану и српске међусобице после Ангорске битке, такође, морали имати великог утицаја на организацију деспотовог венчања. О томе на посредан начин сведочи и чињеница да је после боравка деспота Стефана на Лезбосу, на двору митиленског господара успостављена српска канцеларија, чија је сврха очито била да због уговореног брака одржава комуникацију између српског и митиленског двора.⁸⁶

Да је Стефан Лазаревић био ожењен Јеленом Гатилузи и да је њихов брак постојао, знали су и стари српски летописи, па онај под

⁸³ *Archivio di Stato di Genova*, SG Canc (Sala 34) 590/1307 (Pera syndicamenta 1403), f. 16; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XIe siècle I*, Paris, 1899, 69.

⁸⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 40, бр. 1/24; 41, бр. 1/25; 111.

⁸⁵ *Константинов Филозоф и његов Живој Стефана Лазаревића*, 279.

⁸⁶ О томе в. П. Драгичевић, *Српска канцеларија на острву Лезбосу*, 16–17.

називом *Верковићев* и *Осѣојућев* сасвим кратко бележи: и на лѣто ожени са Стефанъ Лазаревичъ ѿ града Галата, дъщи Катаквзина Палесолога.⁸⁷ Иако су летописци, усред сличности назива Ка(н)такузин и Гатилузи, помешали династичка имена византијских и ђеновљанских породица, чињеница да је деспотов брак оставио трага у летописима говори о изузетном значају догађаја. Још је важнија белешка у тзв. *Сеченичком лейѣојису*, где стоји: привѣдена же бысть госпо(ж)да ѿ града Галата, дъщи Катаквзина Палесолога, сѣи же бесплодни, именована госпожда Флата.⁸⁸ Поред тога што је ово једини извор који преноси податак да се деспотова супруга звала Јелача, односно Јелена, овај летопис пружа и обавештење о разлогу зашто брачна веза Стефана Лазаревића и Јелене Гатилузи није могла потрајати. Она је била једна од многих принцеза које су због немогућности да донесу наследника морале бити одагнате, па тако и треба разумети већ навођени цитат из деспотовог *Жиѣиѣја* да он и „женску љубав и музику“ възненавидѣ, патѣ и отринѣ.⁸⁹ Имајући у виду чињеницу да је деспот Стефан у оквиру санкције у више својих повеља предвиђао могућност да га наследи син или унук,⁹⁰ очито да је попут свих других суверена и он имао намеру да свој владарски положај утврди сопственим потомством. Пошто то није било могуће, проблем одсуства директног наследника био је разрешен усыновљењем Турђа Бранковића.

С обзиром на то да је у Рамаћи уз деспота, по свој прилици, била приказана и његова супруга Јелена Гатилузи, овај портрет баца јасније светло на малобројне изворе о њеном браку са српским владаром. Контекст разматраних натписа у Рамаћи и Брезови, као и чињеница да се појам чалапи у рамаћком натпису појављује и у једном извору из 1407/8. године, представљају основу за датовање подизања и осликавања рамаћког храма управо у овај период, након 1405. године, када је после трогодишњег одлагања био склопљен брак Стефана Лазаревића са митиленском принцезом. Имајући у виду чињеницу да деспотов брак није потрајао, живопис Рамаће могуће је стога датovati у време око 1406/7. године. Као и у случају малобројних портрета Вука Лазаревића, рамаћки лик Јелене Гатилузи представља ретко, али речито сведочанство о једној важној епизоди из бурног живота деспота Стефана.

⁸⁷ *Стѣари срѣски лейѣојиси и родослови*, 221 (бр. 609).

⁸⁸ *Стѣари срѣски лейѣојиси и родослови*, 200 (бр. 542), 218 (бр. 594).

⁸⁹ *Константиѣин Философ и његов Живоѣи Сѣефана Лазаревића*, 284.

⁹⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма дѣоѣиѣ Сѣефана Лазаревића*, 44, 176, 185, 240, 248, 373.

Branislav J. Cvetković

THE ROYAL PORTRAITS IN RAMAĆA

S u m m a r y

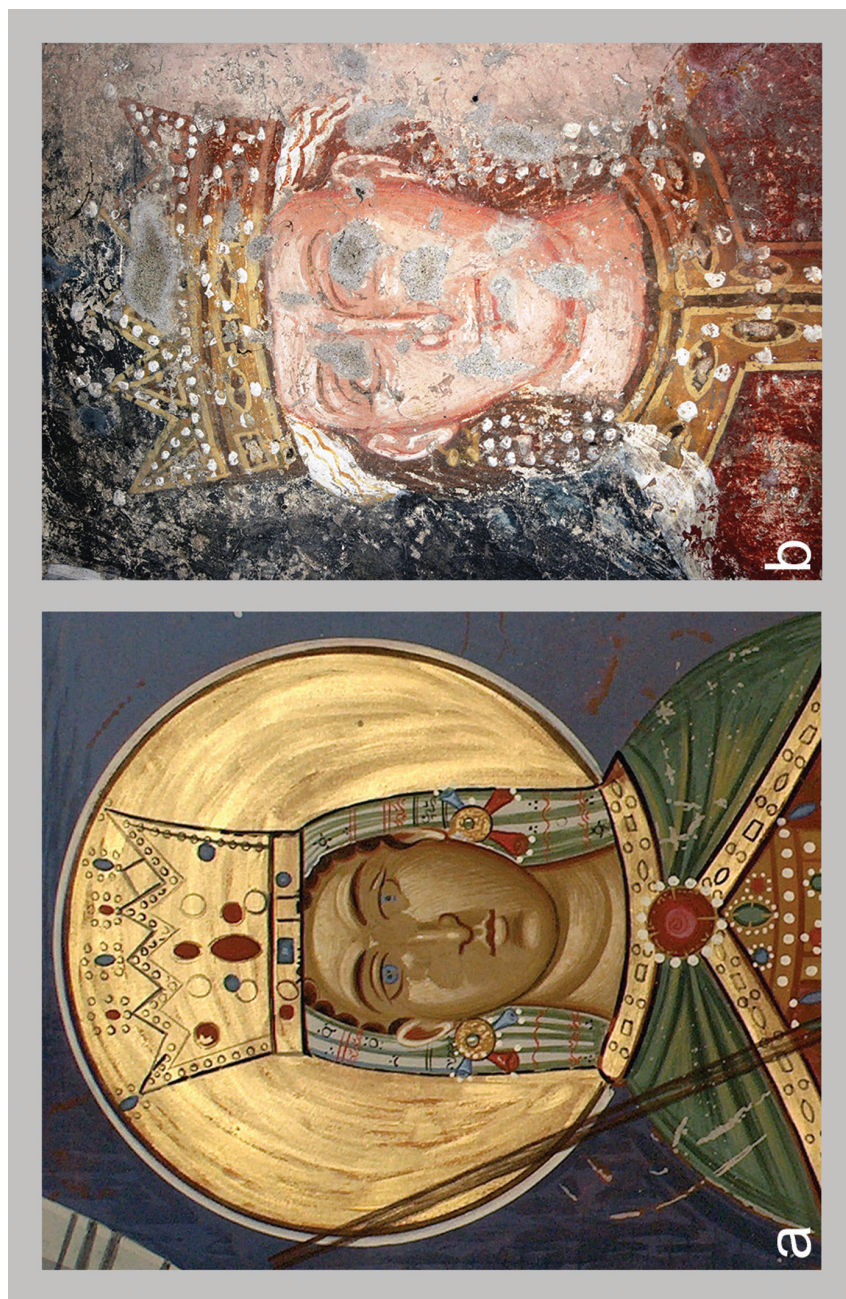
The paper presents recent results of analysis of the heavily damaged portraits from the late medieval church in Ramaća, in Central Serbia. Having firstly surveyed complex issues regarding various hypotheses on identity of the fragmentary preserved figures of rulers, painted on the north part of the west wall of the nave, the author then provides complete insight into a number of extant sources challenging both the early (1392/3, 1395) and the late datings (ca 1440, 1457) of the church which were given in previous scholarship. Taking into consideration the matters of insignia and costume of the figures, as well as of iconography of the frescoes positioned near the portraits, the author establishes grounds for minute perusal of the written and pictorial sources, and proposes that the royal portraits in Ramaća most probably represent the Serbian Despot Stefan Lazarević and his Genoese consort, Helena Gattilusi, and that the wall paintings in this church can be dated to ca 1406/7.

Keywords: royal portrait, Ramaća, Brezova, Saint Empress Helena, Princess Milica, Branković, Stefan Lazarević, Helena Gattilusi.

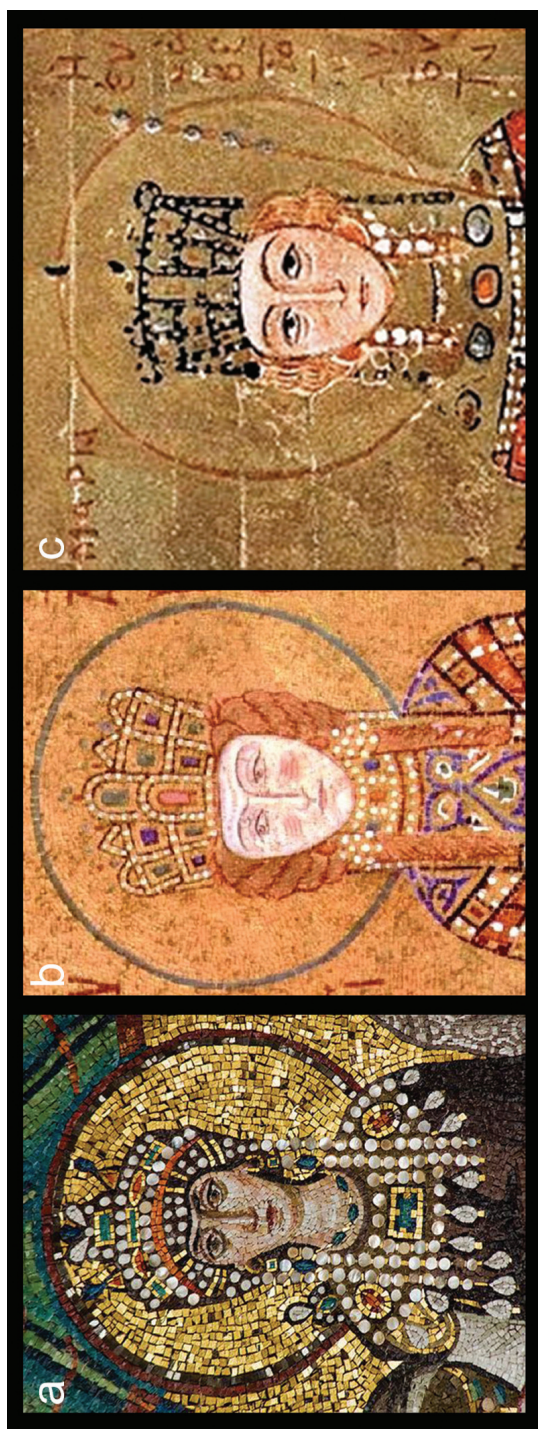

Сл. 1. Сликаство доњих зона западног зида наоса, Рамаћа

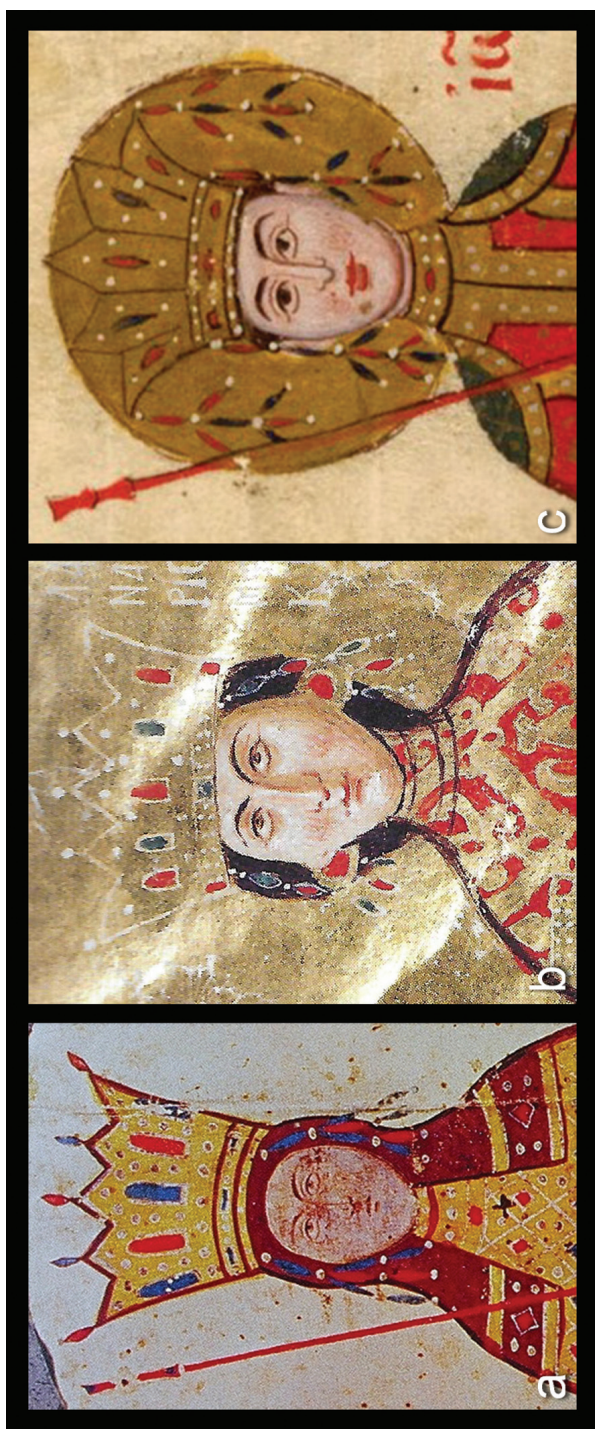

Сл. 2. а) Кнегиња Милица, Љубостиња; б) Владарка, Рамаћа

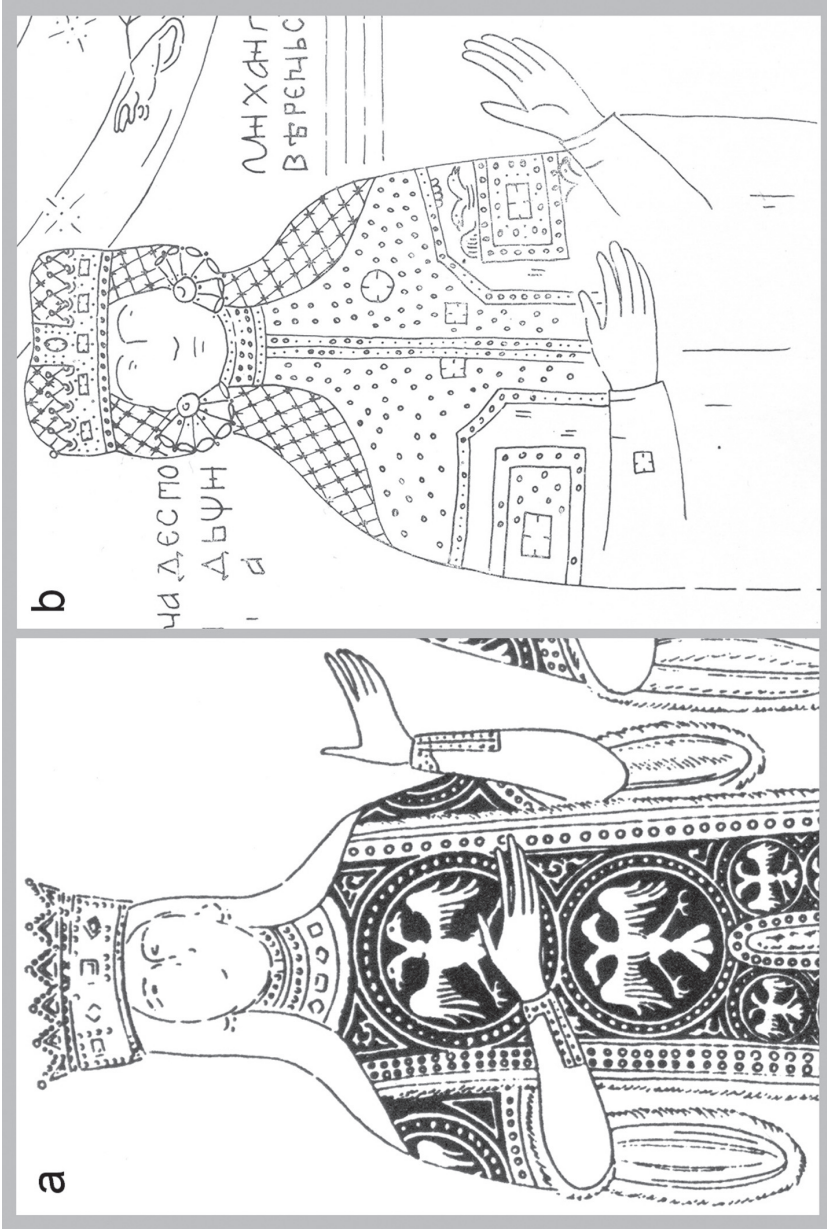
Сл. 3. а) Царица Теодора, Сан Витале, Равена; б) Царица Ирина Угарска, Света Софија, Цариград;
в) Царица Марија Ангиохијска, Vat. gr. 1176, fol. 1r

Сл. 4. а) Царица Ана Савојска, Stuttgart Cod. Hist. 2° 601, fol. 4r; б) Протострагориса Евдокија, Lincoln College Gr. 35, fol. 8r; в) Царица Теодора, British Library Add. Ms. 39627, fol. 3r

Сл. 5. Остаци владарских портрета, Рамаћа

Сл. 6. а) Деспотица Ана-Мара, параклис Светог Јована Крститеља, Саборни храм, Охрид;
 б) Деспотица Ана, Доња Каменица

Сл. 7. Света царица Јелена, Рамаћа

Сл. 8. Свети Стефан Првомученик, Рамаћа

Сл. 9. Северозападни део наоса, Рамаћа

Сл. 10. Свети Никола спасава Василија од Сарацена, Рамаћа

Сл. 11. Северозападни угао наоса, Брезова

Сл. 12. а) Часни крст, Празнични миније Б. Вуковића; б) Фрагменти Часног крста са криптограмом (МЈЛ) РБ;
 с) Света царица Јелена; д) Кнез Лазар, Брезова

СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ У КУЛТНИМ СПИСИМА О КНЕЗУ ЛАЗАРУ

У раду се анализирају подаци које култни списи посвећени кнезу Лазару пружају о његовом најстаријем сину Стефану. Покушаћемо да увидимо који су кључни догађаји за ауторе ових дела, од којих нам је већина непозната по имену. Ради утврђивања на шта се они односе често се суочавају са информацијама из других извора. Намера нам је да увидимо какав је портрет Стефана Лазаревића у њима и колико је на то утицао карактер самих списа и време када су они настали.

Кључне речи: Стефан Лазаревић, кнез Лазар, Милица, култ, списи, Турци, мошти, патријарх.

Добро је познато да је кнезу Лазару посвећено чак десет култних списа насталих у периоду од око 1393. до 1419/20. године.¹ Ова дела, мада превасходно писана са сврхом установљења култа новог мученика, пружају посебно значајна сведочанства о времену после Косовске битке. Самим тим на њих се морамо осврнути проучавајући посебно рани период живота кнеза и деспота Стефана Лазаревића.

Неопходно је одмах напоменути да у том погледу нису сва поменута дела подједнаке вредности, те да у неким од њих и не налазимо директна обавештења о најстаријем сину кнеза Лазара. Надаље, с обзиром на намену тих дела, није изненађење што се већина података о Стефану односи на његово учешће у церемонији преноса кнежевих моштију из Приштине у Раваницу. Додајмо да нам већина аутора

---

* misaveritatem@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (13–15. век): ђолийички, ђривредни, друшћивени и ђравни ђроцеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968, 9, 34; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић: историја култи, ђредање*, Београд, 1989², 127. Напоменимо да ћемо списе називати онако како је то учинио Ђ. Трифуновић у својој монографији.

тих списа није позната по имену, али се с разлогом претпоставља да су потицали из црквених кругова. Срећна околност у том погледу је чињеница да је аутор вероватно најсадржајнијег дела патријарх Данило III. Изузимајући дело Андонија Рафаила, које је настало 1419/1420. године, сва остала су настала до првих година XV века.²

Стефаново рођење није заузело значајније место у културним списима о његовом оцу. Догађај је био изузетно важан за кнеза Лазара, јер је наследника добио тек 1377. године, у својим позним годинама.³ Једино најмлађи писац, Андоније Рафаил, истиче да се Стефан уручио родитељима као налик бисеру. Писац је затим навео да је отац о њему изрекао пророчке речи својим велможама. Назначио је такође да се преко оца Стефан украсио достојанством кнеза, захваљујући чему је владао начелством српске државе.⁴ Тешко је оценити да ли је Андоније Рафаил имао неки посебан разлог за састављање оваквог одељка. Начелно би се могло рећи да је то учинио како би уједно изрекао похвалу оцу и сину. Треба имати на уму да су у време када је Андоније Рафаил састављао своје дело били видљиви најважнији резултати Стефанове владавине. Непознати аутор *Пећког лејојиса*, који је познат и под називом *Жијице и начелство кнеза Лазара*,⁵ само као кратак биографски податак наводи да је кнез Лазар имао синове Стефана и Вука.⁶

Највише конкретних података о стању у држави Лазаревића после Косовске битке даје патријарх Данило III у свом делу *Слово о Свештом кнезу Лазару*, за које се претпоставља да је настало око 1393. године.⁷ Нагласио је како су се непријатељи са свих страна покренули на српску земљу. Прецизирао је да је опасност долазила и из Угарске, а не само од Турака. Видела се по њему тада жалост и беда, а земљу је задесило вели-

² Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 9, 259, 263, 198–199, 283; исти, *Слово о свештом кнезу Лазару Андонија Рафаила*, Зборник историје књижевности, САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 10, Београд, 1976, 154.

³ Стефан је, по свој прилици, рођен 1377. године, М. Динић, *Година рођења Свештана Лазаревића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXX, Београд, 1964, 243–245.

⁴ Љ. Стојановић, *Сћари српски хрисовуљи, акти, биографије, лејојиси, жијици, ѿменици, зајиси и др.*, Споменик СКА 3, Београд, 1890, 82; Ђ. Трифуновић, *Слово о свештом кнезу Лазару*, 161–162.

⁵ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 180, по тумачењу аутора, дело је настало између 1402. и 1405. године.

⁶ Љ. Стојановић, *Сћари српски родослови и лејојиси*, Сремски Карловци, 1927, 90.

⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук сћаре српске књижевности*, Нови Сад, 1962, 147; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 71–72. Обојица аутора су изнела став да је дело настало крајем 1392. или почетком 1393. године. Потоњи је то оправдано образложио чињеницом да је последњи догађај који се у делу помиње Стефаново преузимање кнежевске власти, а у то време се и Милица замонашила.

ко разарање, док су плач и ридање били неутешни.⁸ Увидевши са сином Стефаном овако тешку ситуацију, кнегиња Милица је по Данилу одбацила женску немоћ и прихватила се мушке дужности. Захваљујући молитвама Богу, успела је, по сведочењу аутора, да за кратко време српску земљу из опустелости поново уздигне на стару лепоту.⁹ Одлучили смо да на овом месту презентујемо овај одељак с обзиром на дешавања која су у њему описана, иако се у самом Даниловом делу он налази после описа преноса моштију кнеза Лазара. Ситуацију у доба након битке писац је осликао суморним бојама. Његов опис умногоме подсећа на онај који срећемо за исти период код Константина Филозофа у *Житију десјоџа Стефана*, а који је назначио да опасност није претила само од Османлија, већ су се и Угри спремали за рат, додајући да су се одвијали сукоби међу онима који су били потчињени Лазаревићима. Напомиње и да су сви били ужаснути од пљачке.¹⁰ Тачно је саопштио да су државу Лазаревића, поред Османлија, угрожавали и Угри. На основу угарских повеља зна се да је краљ Жигмунд (1387–1437) већ у јесен 1389. године са својом војском упао на територију Лазаревића, заузевши притом тврђаве Борач и Честин.¹¹ Угарски напади наставили су се и током наредне три године.¹² То су, по Даниловом писању, биле околности које су натерале Милицу да, увидевши са својим синовима ситуацију, преузме управу над земљом, на шта свакако алудира помињући да је примила „мушку ревност“. Руковођење државним пословима Милица је преузела због малолетства свог сина Стефана,¹³ што писац не помиње, мада је из даљег текста његовог дела јасно да му је та чињеница била позната. Земљу је према његовом тумачењу успела да извади из тешког положаја захваљујући молитвама Богу.¹⁴ За разлику од Константина Филозофа није директно поменуо да су Лазаревићи морали да прихвате врховну власт султана Бајазита.¹⁵ Деспотов хагиограф је записао да је управо то учинила Милица по савету патријарха и сабора,¹⁶ што је подразумевало

⁸ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски ђисци XIV–XV века*, Глас СКА 136, Београд, 1929, 97–98.

⁹ *Истио*, 98.

¹⁰ Уп. *Константијин Филозоф и његов животи Стефана Лазаревића десјоџа српског*, прир. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42, Београд, 1975, 262–263.

¹¹ В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1–2, 1959, 96–100.

¹² *Истио*, 100–112.

¹³ В. нап. 3.

¹⁴ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 98.

¹⁵ Алузија на то се, доиста, налази нешто ниже у делу. В. текст уз нап. 51. *Истио*, 96–97.

¹⁶ Писац је уз патријарха поменуо читав свештени сабор и синкилит, али се обично сматра да је реч о државном сабору, Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 168; А. Веселиновић, *Држава српских десјоџа*, Београд, 2006², 233.

да њена ћерка Оливера буде дата за жену султану Бајазиту. Закључио је да је од тада српска земља била поробљена.¹⁷ Може се претпоставити да је Данило тај важан податак изоставио због главног јунака његовог дела, који је пострадао од Турака. Његов најстарији син је у свом *Најћису на косовском мраморном сѣубу* забележио да га је погубио управо Бајазит.¹⁸ Да су Лазаревићи били вазали Османлија, саопштава монахиња Јефимија у својој *Похвали кнезу Лазару*.¹⁹ Обраћајући се светом кнезу, навела је да његова деца проводе живот у многим мукама, јер су потчињена Османлијама.²⁰ С друге стране, поменимо да непознати Раваничанин у *Жићију кнеза Лазара*²¹ уопште не помиње да је Милица једно време управљала државом. Са своје стране, он кратко саопштава да је Стефан, пошто је прошло мало времена од Лазареве смрти, преузео „српски скиптар“.²² Њену улогу у владању државом заобишао је и непознати аутор *Слова о кнезу Лазару*.²³ Треба рећи да је и он оставио снажан опис недаћа које су снашле државу Лазаревића од стране Османлија после битке на Косову. Сачекавши, по њему, мало времена, Турци су се расули попут пчела и прошли читаву земљу, јер није било никога ко је могао да их заустави. Истакао је да није било зла које нису починили, додајући да су чак и цркве спаљивали.²⁴ Састављач *Пећког лејћојиса* је пак истакао да су после смрти кнеза Лазара владавину преузели деспот Стефан и његова мајка.²⁵ Тако је овај писац, чини се, пронашао решење да укратко укаже на специфичну позицију Стефана у време када је формално наследио оца, али је пресудан утицај на политичке одлуке имала кнегиња Милица. Такође, он кратко саопштава

¹⁷ *Константин Филозоф*, 263.

¹⁸ Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд, 1979, 146.

¹⁹ Настанак списа Ђорђе Трифуновић датира у 1402. годину, у време битке код Ангоре, Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 144; Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац, 1983, 9, 21; М. Шуица, *Завера властеле цројив кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, Историјски гласник 1–2, 1997, 18, сматра да је похвала настала у најтежим тренуцима за Лазаревиће након Косовске битке, повезујући то са завером властеле против кнеза Стефана из 1398. године, али се не одређује јасно о времену када је сачињена.

²⁰ Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, 47.

²¹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 105, ставио је настанак овог списа у време између 1392/93. и 6. августа 1398. године, када је изгорела Раваница.

²² С. Новаковић, *Нешић о кнезу Лазару*, Гласник СУД XXI, Београд, 1867, 163.

²³ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 126, датовао је ово дело у период између 1392. и 1398. године.

²⁴ А. Вукомановић, *О кнезу Лазару. Из рукојиса века кои е у јодјисанога*, Гласник ДСС 11, Београд, 1859, 112.

²⁵ Љ. Стојановић, *Сѣари српски родослови и лејћојиса*, 98.

да су кнежеви наследници били потчињени његовом убици због *наших грехова*.²⁶ Алузија на вазалство према Турцима, рекло би се, постоји и у делу Андонија Рафаила, према коме су се Стефан и Вук над очевим телом јадали што служе необичној војсци.²⁷

Централни догађај у већини списа посвећених кнезу Лазару представља пренос његових моштију из цркве Вазнесења Христовог у Приштини, где су биле сахрањене након битке,²⁸ у манастир Раваницу. Како је тај чин био најзначајнији корак у успостављању кнежевог култа,²⁹ јасно је зашто су му писци посветили толику пажњу. Пренос кнежевих посмртних остатака одиграо се највероватније између 1. септембра 1390. и 31. августа 1391. године.³⁰ Најдетаљнији приказ овог догађаја оставио је патријарх Данило, који је био и важан његов учесник. Додајмо да је Данило устоличен за погљвара Српске цркве нешто пре чина о коме је овде реч.³¹ Иницијатива за пренос кнежевих моштију дошла је, по речима поменутог аутора, од стране Стефана, који се са братом Вуком тим поводом обратио мајци. Навео јој је како је зазорно да кнежево тело лежи ван манастира који је одредио за своје покојиште.³² Задивљена мудрим речима, Милица је окупила сабор на коме су били присутни митрополити, епископи, игумани и властела.³³

²⁶ *Исџо*, 98.

²⁷ Љ. Стојановић, *Сџари срџски хрисовуљи*, 86; Ђ. Трифуновић, *Слово о свейом кнезу Лазару*, 170. На те пишчеве речи скренуо је пажњу С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Исџоријске сџудије о ѳрвим борбама с најездом ѳурском ѳре и ѳосле боја на Косову*, Београд, 1893, 228.

²⁸ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 94; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор ѳаѳријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21, 1940, 47; М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни госџодин*, Београд, 2014, 137.

²⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор ѳаѳријарха Данила III*, 48, 57, 67, 80, био је мишљења да годину преноса моштију треба узети као време проглашења кнеза Лазара за свеца. С. Марјановић-Душанић, *Динасџија и свейосџи у доба ѳородице Лазаревић: сџари узори и нови модели*, Зборник радова Византолошког института XLIII, Београд, 2006, 78–79; *Исџорија срџског народа*, II, Београд, 1982, 129 (Д. Богдановић); Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 149, 152, 156.

³⁰ При датирању овог догађаја истраживачи су се ослањали на исказе патријарха Данила и аутора *Пећког лейџоиса*, В. Ћоровић, *Силуан и Данило*, 95; Љ. Стојановић, *Родослови и лейџоиси*, 98; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор ѳаѳријарха Данила III*, 47–48, 67; Ђ. Трифуновић, *Срџски средњовековни сџиси о кнезу Лазару: славни и велможни госџодин*, Београд, 2014, 136.

³¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор ѳаѳријарха Данила III*, 67, 76, који се најдетаљније посветио питању избора новог патријарха, сматра да је сабор на коме је изабран одржан 1390. године. Н. Радојчић, *Срџски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 168–169; М. Шуица, *Вук Бранковић*, 129; *Исџорија срџског народа*, II, 129 (Д. Богдановић); М. Пурковић, *Срџски ѳаѳријарси средњег века*, Диселдорф, 1976, 124, 127.

³² В. Ћоровић, *Силуан и Данило*, 95.

³³ *Исџо*, 95.

Слично су редослед корака у овом случају представили и други писци. Тако је непознати аутор *Житија кнеза Лазара* навео да је Стефан са својом мајком Јевгенијом примио благослов од патријарха, те сабрао народ, епископе, клирике, игумане и монахе, након чега су откопали кнежево тело.³⁴ Као што смо већ назначили, овај Раваничанин не наводи да је Милица у време преноса моштију фактички управљала државом, а уз то је помиње као монахињу.³⁵ Готово на истоветан начин иницијативу за пренос кнежевог тела приказује и непознати раванички монах аутор *Слова о кнезу Лазару*. Каже да је до ње дошло након што је Стефан сео на очев престо, те да је са својим братом Вуком и мајком Јевгенијом, уз саветовање са патријархом, открио Лазарев гроб.³⁶ Писац *Пећког летописа*, попут Данила, наводи да су Лазареви синови покренули читав поступак како би испунили његово завештање да буде сахрањен у својој задужбини. Затим су се, каже се, то и учинили, уз саветовање са патријархом, митрополитима и игуманима.³⁷ Андоније Рафаил, аутор најмлађег списка о кнезу Лазару, чини се, још изразитије истиче Стефанову иницијативу за пренос моштију, мада не заборавља да помене да је то учинио уз савет патријарха, те заједно са мајком и братом.³⁸ Да се запазити да је Данило као патријарх сасвим очекивано имао важну улогу у чину translације кнежевог тела. Међутим, он сам то није поменуо у свом делу свакако из скромности карактеристичне за тадашње писце.³⁹ Под сабором који помиње Данило свакако се подразумева онај Српске цркве,⁴⁰ а не државни. Изнесена су у науци мишљења да се на основу одређених делова из два култна списка може закључити да су чињене сметње преносу моштију. Тумачен је у том погледу навод Андонија Рафаила да је Стефан пренос учинио и поред

³⁴ С. Новаковић, *Нештио о кнезу Лазару*, 163.

³⁵ Обично се сматра да се Милица замонашила око 1393. године, када је Стефан преузео пуну власт у земљи. В. Ђ. Сп. Радојичић, *Избор њаџријарха Данила III*, 38–40, 54; М. Пурковић, *Кад се њокалуђерила кнегиња Милица*, Јужни преглед XIII, 1939, 332–336; А. Веселиновић, *Држава српских десјоџа*, 93; М. Благојевић, *Савладарсјиво у српским земљама њосле смртџи цара Уроша*, Зборник радова Византолошког института XXI, Београд, 1982, 187; *Српски биографски речник*, књ. Мар–Миш, Београд, 2014, 536 (Р. Михаљчић).

³⁶ А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, 113.

³⁷ Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 98.

³⁸ Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуљи*, 86; Ђ. Трифуновић, *Слово о свеџом кнезу Лазару*, 169.

³⁹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 56; Ђ. Сп. Радојичић, *Сџари српски књижевници: XIV–XVII век*, Београд, 1942, 76.

⁴⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор њаџријарха Данила III*, 80.

„забране златопечатника“.⁴¹ Сходно том мишљењу, Турци су ометали тај чин.⁴² Према Ђорђу Радојичићу, назнака да је било ометања преноса може се наћи и у *Похвалном слову кнезу Лазару*⁴³ непознатог аутора,⁴⁴ где се кнез пореди са светлошћу вида коју су непријатељи неуспешно покушали да задрже у тамницама.⁴⁵ Проблема је по његовом суду чинио Вук Бранковић, а не Турци.⁴⁶ Исказе култних списа у овом погледу није лако правилно растумачити. Нама се ипак чини да се иза помених реторичких израза ипак не крију конкретне алузије на ометање преноса Лазаревих моштију. Јасно је, додуше, да су Лазаревићи тешко на то могли помишљати пре уређења односа са Османлијама.⁴⁷

Детаље о кретању поворке са кнежевим телом доноси само патријарх Данило III. Из његовог дела сазнајемо да су се Вук и његова супруга Мара са властелом придружили поворци негде ван Приштине. После одређеног времена вратили су се назад.⁴⁸ Обично се сматра да су они ишли са литијом до граница Вукове области.⁴⁹ На територији којом су владали Лазаревићи мошти су преноћиле у Брвенику, у манастиру Новој Павлици, поред гробова кнежеве сестре Драгане и њених синова Стефана и Лазара Мусића.⁵⁰ Одатле се поворка упутила ка Раваници, где су је дочекали кнегиња Милица, њени синови и властела. Над мужевљевим моштима кнегиња је нарицала да су њене девојке и младићи пали у ропство. Пожалила се и да су се непријатељи обрадовали њеним мукама.⁵¹ Вероватно је наведеним речима алудирала на позицију у којој се она са синовима нашла после Косовске битке.

⁴¹ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски хрисовуљи*, 86; Ђ. Трифуновић, *Слово о свейом кнезу Лазару*, 169.

⁴² С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 230–231.

⁴³ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор њаџиријарха Данила III*, 55–56; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сѣиси о кнезу Лазару*, 257–258, обојица аутора датирају овај спис у 1403. или 1404. годину.

⁴⁴ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сѣиси о кнезу Лазару*, 259–264, оспорио је мишљења по којима у аутору треба видети деспота Стефана или његову мајку, монахињу Јевгенију.

⁴⁵ Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару XIV–XV века*, Гласник Друштва србске словесности 13, 1861, 366; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор њаџиријарха Данила III*, 78.

⁴⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор њаџиријарха Данила III*, 78.

⁴⁷ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 229; М. Шуица, *Вук Бранковић*, 136–137.

⁴⁸ В. Ђоровић, *Силуан и Данило*, 95.

⁴⁹ М. Шуица, *Вук Бранковић*, 138; Р. Новаковић, *Којим се њуиџем могла креџаџиџи њоворка с мошџиџима кнеза Лазара и где је могла биџиџи граница између Вукове областџи и земаља њородиџе Лазаревић од 1389. до 1392. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXVI/3–4, Београд, 1960, 286.

⁵⁰ В. Ђоровић, *Силуан и Данило*, 96; Р. Новаковић, *Којим се њуиџем могла креџаџиџи њоворка*, 286–287, детаљније о траси којом су се кретаале кнежеве мошти.

⁵¹ В. Ђоровић, *Силуан и Данило*, 96–97.

Могло би се помишљати да је хтела да укаже и на вазалну потчињеност Турцима, али се можда указивало и на проблеме које су Лазаревићи имали са сопственом властелом. Свеодочанство о том је, чини се, оставио Константин Филозоф помињући борбе међу онима који су били зависни од њих, док су други били као самостални.⁵² Даље, описујући кретање поворке, Данило бележи да су бројни представници свештенства изашли у сусрет моштима, појући надгробне песме, које су потом положене у припремљени гроб.⁵³ Према непознатом аутору *Слова о кнезу Лазару*, Стефан и Вук су се, ридајући над очевим гробом, пожалили како су их многе невоље и напасти снашле након његове смрти. Забележио је, даље, како је Милица, ридајући, раздирала своје лице и власи косе, док се народ ударао у груди.⁵⁴ Туговање Стефана и Вука током преноса Лазаревих моштију изложио је у свом делу и Андоније Рафаил. Они су се, према његовим речима, јадали због позиције у којој су се нашли по његовој смрти. Питали су се кога да позову за помоћника и учитеља у управљању својом облашћу.⁵⁵ Видевши њихову жалост, и Милица је оплакивањем изразила своју тугу.⁵⁶ Писац *Жиџија кнеза Лазара* кратко је записао да је, након што је откопано кнежевено тело, нађено нераспадуто и пренето у његов манастир, где дарује здравље онима који му долазе.⁵⁷ Слично је забележио и непознати састављач *Пећког лейојиса*, нагласивши да су мошти нађене целе, те да су испуштале благе мирисе, додајући да се пренос у кнежев манастир одиграо 6899, односно 1390/1391. године.⁵⁸

Успостављање кнежевог култа било је од изузетног значаја за његове наследнике. Захваљујући њему, оснажили су своју политичку позицију стекаваши углед какав није уживала ниједна друга српска властеоска породица.⁵⁹ Као што се из наведених одломака може уочити, Стефан и Вук, као и њихова мајка, били су у тешкој ситуацији, те су очекивали помоћ од Лазара. За разлику од Немањића, нови култ није ишао за тим да створи нову светородну династију. Циљ је био да се обе-

⁵² *Константиновић Филозоф*, 262–263. Скренуо је на те податке пажњу М. Шуица, *Власијела кнеза Сидефана Лазаревића (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју 1, Београд, 2004, 24.

⁵³ *Исио*, 97.

⁵⁴ А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, 116.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Сидари српски хрисовуљи*, 86; Ђ. Трифуновић, *Слово о свештом кнезу Лазару*, 170.

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Сидари српски хрисовуљи*, 86–87; Ђ. Трифуновић, *Слово о свештом кнезу Лазару*, 170–172.

⁵⁷ С. Новаковић, *Нешић о кнезу Лазару*, 163–164.

⁵⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и лейојиси*, 98.

⁵⁹ М. Благојевић, *Сидефан Лазаревић и суверенијетет српске државе*, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 2004, 412.

збеди легитимитет наследника косовског мученика како би се помогло њихово учвршћивање на власти.⁶⁰ Неопходно је рећи да је до стварања култа кнеза Лазара дошло у време када је Вук Бранковић уживао првенство међу преосталим српским обласним господарима.⁶¹

Већина аутора култних списа о кнезу Лазару је, како смо поменули, забележила да је Стефан преузео власт одмах након очеве смрти. Једини који је записао да се то догодило тек након што је Стефан постао пунолетан био је патријарх Данило III. Навео је да је то било кад је најстарији Лазарев син достигао „савршени узраст“, додавши да га је патријарх благословио, те да се од тада именовао као велики кнез Стефан, те да се назвао самодршцем и владарем Срба.⁶² Властела му се тада, по Даниловом сведочењу, поклонила и огласила се речима: **МНОГА ЛѢТА И ВЪДЕТЬ БОУДЕТЬ**.⁶³ Овим чином црква је још једном јасно нагласила ко има њену подршку и ко је легитимни наследник кнеза Лазара.⁶⁴ Писац није забележио датум када се то догодило, али се основано претпоставља да се свечаност одиграла 1392. или 1393. године.⁶⁵ Претпоставља се са разлогом да се Милица 1393. године замонашила и узела име Јевгенија.⁶⁶ Напоменули смо већ да ју је неколико аутора култних списа погрешно ословило монашким именом у вези са преносом моштију кнеза Лазара. Начелно би се могло претпоставити да остали писци нису забележили овај догађај, јер су акценат ставили на пренос моштију. Поједини су били пак писали са веће временске дистанце у односу на то време, због чега им он није изгледао као тако значајан. Треба рећи да је Данилово дело уопште једини извор у коме је забележено Стефаново преузимање власти. Обично се сматра да је то учињено на сабору,⁶⁷ мада тај термин писац конкретно не наводи.

Тражење помоћи од светог кнеза у култним списима није било тема само првих година после битке на Косову. Монахиња Јефимија је то учинила у својој *Похвали кнезу Лазару*. Замолила је светитеља да моли Бога за његове синове и оне који им служе са вером и љубављу, пошто су против њих подигли побуну и *они који једу њихов хлеб*, а за-

⁶⁰ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светиости у доба породице Лазаревић*, 78–83.

⁶¹ М. Шуица, *Вук Бранковић*, 121–124, 127–135.

⁶² В. Ћоровић, *Силуан и Данило*, 98–99.

⁶³ *Истио*, 99.

⁶⁴ М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенијетет српске државе*, 412.

⁶⁵ *Истио*, 412; А. Веселиновић, *Држава српских десиоја*, 235.

⁶⁶ В. нап. 35.

⁶⁷ *Историја српског народа*, II, 111 (М. Благојевић), М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенијетет српске државе*, 412; А. Веселиновић, *Држава српских десиоја*, 235.

боравивши добра која им је учинио.⁶⁸ Додала је молбу да се косовски мученик обрати светим ратницима и великомученицима за помоћ како би његови синови извојевали победу против видљивих и невидљивих непријатеља.⁶⁹ Разложно се претпоставља да се под побуном оних који су били потчињени Лазаревићима мисли на заверу истакнутих властелина Николе Зојића и Новака Белоцрквића.⁷⁰ Кнез Стефан је, дознавши за заверу од извесног Михаила, успео да се обрачуна са побуњеницима. Николу Белоцрквића је погубио, док је Николу Зојића натерао да се замонаши са женом и четири кћери.⁷¹ Утврђено је да су се ова збивања одиграла током прве четвртине 1398. године.⁷²

Обраћање светом кнезу за помоћ јавља се и у делима насталим после битке код Ангоре 1402. године, коју је иначе деспот Стефан видео као тренутак свог ослобођења од Османлија.⁷³ Ситуација, међутим, није била нимало једноставна и убрзано након ње деспот се морао сукобити како са Турцима, тако и са Бранковићима. Наиме, принц Сулејман подржавао је Бранковиће против Лазаревића. У једном тренутку се против Стефана окренуо и његов брат Вук. Деспот је ипак 1404. године успео да склопи мир са Сулејманом и тако преброди кризу.⁷⁴ Новонастале околности нашле су одраза и у *Служби кнезу Лазару*, чији је непознати писац упутио молбе светитељу да се супротстави онима који са *гневом војују на нас*, те да измоли мира за деспота и свечеве поштоваоце. Нешто даље стоји позив да измоли деспоту победу над противницима.⁷⁵ Такође, на другим местима у овој служби постоје места на којима се светитељ моли за мир, избављење од сваке невоље и спасење.⁷⁶ Садржај тих стихова навео је истраживаче да ово дело датују у период између 1402. и 1404. године, када је деспот водио велике бор-

⁶⁸ Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, 47; М. Шуица, *Завера власице*, 18.

⁶⁹ Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, 47–48; М. Шуица, *Завера власице*, 18.

⁷⁰ М. Шуица, *Завера власице*, 18.

⁷¹ *Константијин Филозоф*, 266.

⁷² М. Пурковић, *Кнез и деспој Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 47; М. Шуица, *Завера власице*, 17.

⁷³ *Константијин Филозоф*, 272; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 152.

⁷⁴ Детаљније М. Пурковић, *Кнез и деспој Стефан Лазаревић*, 63–73, 76–82; *Историја српског народа*, II, 65–70, 75–76 (Ј. Калић); М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд, 2010, 46–54.

⁷⁵ Ђ. Трифуновић, И. Шпадијер, *Служба светом кнезу Лазару*, у: Свети кнез Лазар. Споменница о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989, 209, 211–212, 215; *Србљак: службе, канони, акаџијци*, 2, прир. Ђ. Трифуновић, Београд, 1970, 176–179; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни писци о кнезу Лазару*, 211–212; С. Марјановић-Душанић, *Династија и светиоси у доба породице Лазаревић*, 84.

⁷⁶ Ђ. Трифуновић, И. Шпадијер, *Служба светом кнезу Лазару*, 202–203; *Србљак*, 2, 152–153, 156–159, 192–195.

бе са Турцима.⁷⁷ По свој прилици, из истог периода је и *Похвално слово Светом кнезу Лазару*, у коме је непознати аутор позивао косовског мученика да своје стадо, које је окупио, не преда пастиру кога не познају, као и да се оно не растера.⁷⁸ Нешто ниже позивао је светог кнеза да се лати оружја и забоду наоштрене стреле у срца непријатеља.⁷⁹ Такође, писац је вапио да им светитељ призове мир.⁸⁰ Запажамо да је писац овог дела гајио слична осећања као и аутор поменуте службе. Осећа се у њиховим речима сва тежина положаја у којој се деспот Стефан нашао у време након Ангорске битке.

Лик Стефана Лазаревића у култним списима посвећеним његовом оцу обликован је, чини се, у складу са његовим узрастом и временом у коме су списи настали. У сцени преноса кнежевих моштију, која је централни део више списа, он је поменут као неко ко је са мајком и братом изашао да дочека очево тело. Поједини писци су, како је речено, пренели и њихове речи туге, у којима су се пожалили на свој положај.⁸¹ Опет, и у делима која су настала крајем XIV и почетком XV века Стефан се појављује као особа којој је потребна помоћ светог кнеза како би се изборио са недаћама које су га задесиле. Назначено је, доиста, да се у списима насталим после 1402. године, он преображава у култ заштитника актуелног владара, као и у молитвени штит од неверника. С друге стране, не постоји династички култ као код Немањића, већ на место владалачке породице долази угрожена отаџбина.⁸² Примећено је, с правом, и да се осека у настанку култних списа поклапа са временом учвршћивања власти Стефана Лазаревића.⁸³ Отуда је сасвим јасно што се у овим делима не појављује његов витешки портрет какав срећемо у *Житију* које му је посветио Константин Филозоф.⁸⁴

На основу свега изреченог да се закључити да култни списи о кнезу Лазару представљају значајан извор о животу и владавини кнеза и деспота Стефана. Доиста, они не нуде много конкретних биографских података. Таква ситуација не изненађује, имајући у виду сврху ових дела. Некада је тешко одгонетнути да ли се иза учених литерарних израза заиста крије алузија на одређена збивања. Понекад може-

⁷⁷ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 203–204.

⁷⁸ Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару XIV–XV века*, 360.

⁷⁹ *Истио*, 366–367; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, 254–258.

⁸⁰ Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару XIV–XV века*, 360.

⁸¹ В. текст уз нап. 54 и 55.

⁸² С. Марјановић-Душанић, *Династија и светлост у доба породице Лазаревић*, 84–85.

⁸³ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 163.

⁸⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 401; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 218.

мо бити изненађени што одређене чињенице нису поменуте. Главна њихова вредност се зато огледа у томе што верно осликавају атмосферу периода у коме је Стефан Лазаревић деловао и изазове са којима се сучавао. Ради тумачења њихових података неопходно је зато ослањати се на друге изворе.

Miloš B. Ivanović

STEFAN LAZAREVIĆ IN THE CULT TEXTS DEDICATED
TO PRINCE LAZAR

S u m m a r y

Different authors, mostly unknown, wrote ten texts dedicated to Prince Lazar in the period between 1393 and 1419/1420. These works contain certain information about the life of Prince and Despot Stefan Lazarević, especially his youth. The only Patriarch Danilo III gave a comprehensive description of the situation after the battle of Kosovo. However, he did not mention that Lazarevićs became Ottoman vassals. On the other hand, Danilo pointed out that Princess Milica took over the administration of the state. The largest number of data refers to his involvement in the transfer of father's relics to monastery Ravanica which took place in 1390/1391. That event was a key step in making the Prince's cult. According to the two authors, Prince Stefan and his brother Vuk showed grieving over the position in which they found themselves after death of Prince Lazar. The new cult should have secured the legitimacy of Lazar's successors. Stefan assumed power when he became adult as was recorded by Patriarch Danilo. The motive of seeking help from the holy Prince appears again in cult texts at end of 14th and the beginning of 15th century. Nun Jefmija apparently alluded to the plot of the prominent nobles against Prince Stefan in 1398. After the battle of Ankara in July 1402, Despot Stefan was in a difficult position because of conflict with Brankovics and Ottomans. The authors of the cult texts made from between 1402 and 1404 called upon the holy Prince to help Despot Stefan in the fight with opponents and bring peace to the state. The image of Stefan Lazarević was formed according to the time when the texts were made.

Keywords: Stefan Lazarević, Prince Lazar, Milica, cult, texts, Turks, relics, Patriarch.

Борис Ж. Бабић*

(Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци)

СОЛУН У ЖИВОТУ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ОД КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА

Рад садржи анализу помена Солуна у дјелу *Живоїи десїоїиѡа Сїефана Лазаревиѡа*, које је написао Константин Костенечки, познатији под надимком Филозоф. Други град Византијског царства поменут је осам пута у контексту приповиједања о догађајима који су се збили у последњем десетљећу XIV, те у првој и на почетку друге деценије XV вијека. Ријеч је о периоду познатом у историји као вријеме међусобних борби османлијских принчева, синова Бајазита I (1389–1402), за турски престо, односно раздобљу које је започело непосредно након битке код Ангоре и трајало до преузимања власти Мехмеда I (1413–1421). Ток ових сукоба утицао је и на судбину представника српске властеле, чланове рода Лазаревића и Бранковића.

Кључне ријечи: Солун, Византијско царство, Константин Филозоф, Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић, османлијски султани.

Ако се има у виду површина града унутар градских бедема, Солун, који је обухватао око 400 ha, може се сматрати још једним мегалополисом у оквиру Византијског царства.¹ Својим географским положајем, на раскрсници великих путева, Солун је у византијско вријеме био значајан трговачки град, али и важно административно и црквено средиште.² Од времена царева Ираклија (610–641) и Констанса II (641–668), односно у периоду треће и четврте деценије VII вијека, када дотадашњи велики градови Антиохија, Јерусалим и Александрија долазе под власт Арабљана, Солун се убрзано развијао и у византијској традицији је остао запамћен као други град Царства.³

* boris.babic@ff.unibl.org

¹ Уп. Ј. Кодер, *Византијски свеїи, увод у иѕїоријску географију иѕїочног Медїтерана їоком византијске еїохе*, прев. В. Станковић, Београд, 2011, 132.

² Више података о Солуну пружа *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, Oxford – New – York, 1991, 2071–2073 (Т. Е. Gregory); cf. А. Vacalopoulos, *History of Thessaloniki*, Thessalonike, 1963.

³ Cf. R. Browning, *Byzantine Thessalonike: a unique city?*, Dialogos, Hellenic Studies Review 2, 1995, 91.

Овај град је више пута поменут у *Живојџу десјојџа Сџефана Лазаревића* од Константина Филозофа. Први пут је то учињено након описа Бајазитове побједи над Угрима код Никопоља, која се догодила 25. септембра 1396. године.

„А овај цар звани муњевити заузео и Солун, којим владаше све до своје смрти; сазидао је и кулу изнад града, коју касније цар Манојло разори идући у Ахају-када је Ексомилиос зидао у Амореји-како је Исмаилћани не би могли тражити (под изговором) да је њихова“.⁴

Ако се занемари хронолошка збрка, која повремено карактерише писање биографа Стефана Лазаревића, подаци које наводи на овом мјесту су сасвим вјеродостојни. Сматра се да је Бајазит I заузео Солун 12. априла 1394. године, дакле, знатно прије битке код Никопоља, која се догодила око двије и по године касније, односно 25. септембра 1396. године.⁵

Други дио ове вијести везан је за обнављање бедема Хексамилион на Коринтској превлаци, које је извршено под надзором василевса Манојла II Палеолога. Назив Амореја, који користи Константин Костенечки, односи се не полуострво Пелопонез, које се од давнина покушавало дугачким бедемом заштитити од напада с копна. Радови на подизању бедема, који је први пут саграђен још у VI вијеку, за владавине цара Јустинијана I (527–565),⁶ почели су 29. марта, а завршени 2. маја 1415. године. С обзиром на чињеницу да цариградска влада није имала довољно новца за градњу, те да је Млетачка република одбила да пружи тражену материјалну подршку, терет подизања овог бедема сносило је локално становништво.⁷ Велики труд и напор који су становници Пелопонеза уложили у поновно подизање бедема није им донио дуготрајну корист, јер су Османлије, предвођене Тураханом, војсковођом султана Мурата II, већ у мају 1423. године разрушиле Хексамилион и опустошиле Пелопонез.⁸

⁴ *Константијин Филозоф и његов Живој Сџефана Лазаревића десјојџа српског, њо двама српскословенским рукописима*, изновице издао В. Јагић, Гласник СУД 42, Београд, 1875, репринт Горњи Милановац, 2004, 271; уп. Константин Филозоф, *Живој Сџефана Лазаревића, десјојџа српског*, прев. и нап. Г. Јовановић, Београд, 2009, 43.

⁵ Како је наведено у литератури, Османлије су први пут заузеле Солун 9. априла 1387. године, али се град нешто касније ослободио опсаде. Ур. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije, vrijeme Jovana VIII Paleologa 1425–1448*, Zagreb, 1989, 18, нар. 28. Више података о овој опсади Солуна у: G. T. Dennis, *The Second Turkish Capture of Thessalonica*, *Byzantinische Zeitschrift* 57, 1964, 53–61.

⁶ Овај податак из историје градње Хексамилиона пружају византијски историчари Лаоник Халкокондил и Георгије Сфранцис, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, I, Budapestini, 1922, 173. Уп. Г. Сфранцес, *Хроника, Пад Византијског царства*, прев. и прир. М. Станковић, Београд, 2011, 40.

⁷ I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 153–154.

⁸ *Исио*, 197.

Константин Костенечки је кратко поменуо и повратак Солуна под власт Византије.

„Дође из западних предела грчки цар Манојло у Калипоље; после Ангорске битке дође ту са истока и најстарији син муњевитог Бајазита. И ту, (Манојло) на мору (тј. на лађи), а (Сулејман) на копну склопише чврсто пријатељство, као отац са сином. Тада се враћа и Солун у грчке руке. Томе Сулејману цару сва дела беху добра и благоразумна; али га је победило вино, више него друге царевице – није могао да га се одрекне па се због њега и царства лишио.“⁹

Други град царства у турском посједу је остао до половине јуна 1403. године, када је од стране Бајазитовог сина Сулејмана, у складу с одредбама уговора у Галипољу, склопљеног највјероватније фебруара исте године, враћен Византији.¹⁰

Занимљив, тачан и за хагиографску литературу потпуно некарактеристичан је податак о пороку султана Сулејмана. О његовом сукобу са братом Мусом, те судбини која га је задесила, условљеној поменутиим пороком, Константин Филозоф је писао на другом мјесту.¹¹

У даљем излагању биограф деспота Стефана о Солуну каже: „Дође, дакле, цар грчки у Цариград; (цар) Јован му се као оцу покори (и) склони се у Солун; овај му тада даде (Солун) на управу.“¹²

Битно је истаћи да, иако су подаци које доноси Константин Филозоф углавном тачни, на овом мјесту није наведен сасвим прецизан редослијед догађаја. Деспотовом биографу је била позната својеврсна дијархија у Византијском царству, али је итинерер Јована VII био донекле измијењен. Он није одмах по повратку старијег василевса у Цариград отишао у Солун, већ је најприје, у јуну 1403. године, прогнан на острво Лимнос, одакле је својевољно отишао на Лезбос, тражећи подршку од свог таста Франческа II Гатилузија.¹³ У међувремену је

⁹ В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 279. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 50–51.

¹⁰ По одредбама овог споразума, Византија је извукла највећу корист, јер јој је враћена западна обала Мраморног мора од престонице до Панидоса, затим обала Црног мора од Цариграда до Месемврије, Солун са Халкидичким полуострвом и обала Солунског залива, као и острва Скопелос, Скијатос и Скирос. Уп. М. Николић, *Византијски њисци о Србији (1402/1439)*, Београд, 2010, 51. Ставови о датуму споразума у Галипољу се разликују. Док М. Николић, *Византијски њисци*, 51, наводи да је то било у јануару или фебруару 1403, I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 102, и С. Мешановић, *Јован VII*, Београд, 1996, 104, изричито наводе да је до споразума дошло у фебруару исте године.

¹¹ В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 299. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 72.

¹² В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 279. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 51.

¹³ Уп. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 106. У историографији постоји неусаглашено мишљење о овим догађајима. Тако Мешановић, *Јован VII*, 109, позивајући се на вијести шпанског путописца Руја Гонзалеса Клавихоа износи став који противрјечи

султан Сулејман, који је познавао прилике у Византијском царству и био свјестан чињенице о постојању два цара, предао Солун василевсу Манојлу II, да би га он неколико мјесеци касније, у измијењеним политичким околностима, препустио синовцу Јовану VII.

Наредни помени Солуна у *Живоју десјојиа Сѿефана Лазаревића* јављају се у вези са догађајима из 1410/1411. године, када су вођени сукоби између тадашњег османлијског султана Сулејмана и његовог брата Мусе, претендента на престо. Након што је описао директан сукоб двојице супарника, који се одиграо 11. јула 1410. године код Једрена и завршио Мусиним поразом, биограф српског деспота наводи да је султан Сулејман потом дуго прогонио Мусу, све више се одајући пићу.¹⁴ И поред успјеха, које је имао у сукобима с братом, Сулејман је, изгледа, подлегао апатији. Одлучивши да са мало присталица који су му преостали из Једрена крене према Цариграду, он се повлачио кроз тракијска села, док су га Мусини људи прогонили и, на крају, ухватили и убили.¹⁵

Након Сулејманове смрти, која се према свједочанствима византијских кратких хроника догодила 17. фебруара 1411. године,¹⁶ наступила је скоро двоипогодишња владавина султана Мусе (1411–1413). Византија се опет нашла у незавидној ситуацији, јер је у претходном периоду пружала подршку султану Сулејману, који је изгубио престо. У покушају да поправи свој положај, цариградска влада је пружила ослонац и уточиште новом претенденту на султанов трон, Сулејмановом сину Орхану.¹⁷ Орхан је у Цариграду боравио још од споразума у Галипољу 1403. године. Током боравка у престоници, спријатељио се са Манојловим сином Јованом VIII. О овом догађају податке је оставио и Константин Филозоф, који наводи да „сина цара Сулејмана, Орхана, који је остао у Цариграду, посла цар грчки у Силиврију“.¹⁸

Ђурићевом, односно наводи да је василевс Манојло II синовца протјерао на Лезбос, одакле је он отишао тасту на Лемнос. Пошто је породица Гатилузи, без сумње, управљала острвом Лезбос, односно његовом престоницом Митиленом, наводи Сање Мешановић се не чине оправданим. За више података о породици Гатилузи уп. *Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 824 (А. М. Talbot, А. Kazhdan).

¹⁴ В. Јагић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 299. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 72. Византијски историчар Лаоник Халкокондил на страницама свог историјског дјела наводи да су Сулејмана, „јер је истрајавао у пијењу вина ујутро и увече“, напустили вође јаничара Хасан и Евренос-бег и пришле Муси са одредима лаке коњице, cf. *Laonici Chalcocandylae*, I, 163–164.

¹⁵ В. Јагић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 300. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 74; М. Николић, *Византијски ѿисци*, 62.

¹⁶ Р. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchronicken*, I, Wien, 1975, 637.

¹⁷ Уп. *Историја српског народа*, II, Београд, 1994², 86 (Ј. Калић); М. Николић, *Византијски ѿисци*, 63.

¹⁸ В. Јагић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 301. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѿефана Лазаревића*, 75. Необичне вијести о његовој судбини доноси византијски историчар Дука, који наводи да је Орхан пред смрт прешао на хришћанство и сахрањен је у ма-

Дјело Константина Костенечког одликује збркан начин излагања и не баш увијек јасна хронологија, тако да сасвим тачно вријеме опсаде Селимврије није могуће дати. Мусина неуспјешна опсада овог трачког града догодила се у јесен 1411. године. Податак Константина Филозофа о османлијским војводама односи се на Јусуфа,¹⁹ поглавара Константинове земље, тј. области између Ћустендила, Куманова и Кратова, које су некада вјероватно припадале деспоту Константину Дејановићу, и Јигит-пашу, крајишког војводу.²⁰ Оба великаша су, ако је вјеровати опису деспотовог биографа, због оптужбе да су одговорни за Мусин сукоб са претендентом на престо Мехмедом, затворени у Дидимотику, али су одатле успјели побјећи и вратити се у своје области. Добили су подршку деспота Стефана и обећали да ће му служити.²¹

У даљем приповиједању о овим догађајима, биограф српског деспота наводи да је убрзо и Муса стигао пред Селимврију и да је, планирајући да убије свог вазала Ћурђа Бранковића због његове раније лојалности султану Сулејману, отровао Ћурђу вечеру. Ипак, имавши противотров уз себе, деспотов сестрић је преживио, али се од дејства отрова и разболио, због чега се лијечио под зидинама Селимврије. Након што је добио обавијештење да ће га Муса убити до краја дана, Ћурађ се са својим одредима предао браниоцима Селимврије.²² За Ћурђево бјекство султан Муса је, по свједочанству које нам даје Константин Филозоф, оптужио свог војсковођу Михаил-беја, који је потом побјегао новом претенденту на престо, Мусином брату Мехмеду.²³

Занимљиво је да је у Ћурђевом доласку до Солуна учествовао и византијски цар Манојло II Палеолог. Он је преговарао са Млечанима у Константинопољу да помогну, односно уступе једну лађу, којом би Ћурађ дошао из Селимврије и пребацила га у други град Византијског царства. Млетачки баило у Цариграду је затражио упутства из Вене-

---

настиру Светог Јована Претече у цариградској четврти Студион. Cf. Ducas, *Istoria Turco-Bizantină (1341–1462)*, Bucuresti, 1958, 135–137. Ур. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 145. Оно што је проблематично у Дукиној верзији о Орхановој судбини је чињеница да византијски писац Лаоник Халкокондил, а и биограф деспота Стефана, Константин Филозоф, о чијем казивању ће бити још говора у даљем тексту, доносе сасвим другачије вијести, по којима је Муса ухватио Орхана и ослепио га. Уп. М. Николић, *Византијски њисци*, 69.

¹⁹ Податак о територији којом је владао Јусуф доноси М. Пурковић, *Кнез и де-сјоји Сѣефан Лазаревић*, Београд, 1978, 99.

²⁰ Уп. М. Николић, *Византијски њисци*, 70.

²¹ В. Јагић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 303. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 77.

²² В. Јагић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 301–302. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 75–76.

²³ В. Јагић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 301. Уп. Г. Јовановић, *Живој Сѣефана Лазаревића*, 76.

ције, одакле је стигао одговор да се након обављеног превоза упути извињење султану Муси, уз објашњење да је капетан брода био приморан да превезе Ђурђа и његову пратњу, која се састојала од 150 људи, коња и оружја.²⁴

Причање Константина Филозофа о Ђурђевом боравку у Солуну је збркано и помало неповезано, са повременим екскурсима неvezаним за ту тематику. Он наводи да је Ђурађ напустио град прије доласка војске коју му је деспот Стефан послао у помоћ.

„Најзад (деспот) није знао право стање ствари. Дошавши, узеше (Ђурђа) и без икаквог страха одоше. Пре њиховог доласка (Ђурађ) беше изишао (из Солуна).“²⁵

Међутим, када је видио да Мусини војници контролишу околне путеве, што је значило и да се Муса вратио у подручје око Солуна, Ђурађ био присиљен да се врати у град. Мусин повратак у околину Солуна биограф деспота Стефана је описао на другом мјесту, непосредно након што је завршио причање о султановом нападу на Србију. Иако начин приповиједања Константина Филозофа на први поглед сугерише другачију хронологију, тај напад се одвијао у зиму 1412. године. Султан Муса је из бугарских предјела око Софије, преко планине Чемерник, продро у Врање, опљачкао земљу ћесара Угљеше Влатковића и упутио се ка Новом Брду. Према подацима српских летописаца, први Мусин неуспјешан покушај освајања овог рударског града био је 10. јануара 6920, односно 1412. године.²⁶ Ипак, брза противакција деспота Стефана спријечила је обимнија освајања, па се Муса повукао са територије српске државе и кренуо према Солуну.²⁷

Потом слиједи опис Мусиног сукоба са византијским претендентом Орханом. Причање Константина Филозофа о борби Мусе и Орхана допуњава византијски писац Лаоник Халкокондил, који није опширан као деспотов биограф, али пружа занимљиве податке о догађајима који су омогућили издају принца Орхана, након чега је он ослијеplен по наређењу султана Мусе.²⁸

„Муса се повуче и уђе у арбанашку земљу, гдје је чуо да Орхан, син цара Сулејмана, морем стиже у Солун, а из Солуна да је (ушао) у

²⁴ N. Jorga, *Notes extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, 205.

²⁵ В. Јагић, *Животопис Стефана Лазаревића*, 303. Уп. Г. Јовановић, *Животопис Стефана Лазаревића*, 77.

²⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци, 1927, 223, бр. 618.

²⁷ В. Јагић, *Животопис Стефана Лазаревића*, 305. Уп. Г. Јовановић, *Животопис Стефана Лазаревића*, 80; *Историја српског народа*, II, 86 (Ј. Калић).

²⁸ *Laonici Chalcocandylae*, I, 166–167. Уп. М. Николић, *Византијски писци*, 69.

његове земље. Пође у потеру, сустиже (га), (али к њему, тј. Орхану) пребеже много (Мусиних) пешака, па умало не беше поражен пошто га је сустигао. Ипак, међутим, издадоше дете (Орхана); он га ухвати, ослепи и многе изабране (Орханове) ту погуби.²⁹

Наредни помен Солуна у дјелу Константина Филозофа везан је за борбе деспота Стефана Лазаревића и султана Мусе.

„А Стефан, чувар побожности, сазнавши за сестрића свога (Ђурђа) да је дошао из Силиврије у Солун посла читаву своју војску. Посла и напред поменуте исмаилћанске војводе; шаље и тобожњег сина Саучијева, да би га, што би се рекло, учинио царем.“³⁰

О томе ко је, у ствари, био Саучијев син, који се у *Живојџу десџојџа Сџефана* помиње само овом приликом, постоје неусаглашена мишљења у науци. По једном тумачењу ријеч је о Мурату, унуку султана Мурата I, а сину Сауци-Челебије.³¹ По другом мишљењу, Саучијев син је Дауд Саучевић, Мусин брат од стрица.³²

Ова вијест Константина Филозофа има изузетну важност, јер показује да је деспот Стефан током 1412. године истицао сопственог кандидата за османлијски престо. У сваком случају, избором да подржи Саучијевог сина у османлијским међусобним борбама, деспот Стефан се, бар у том тренутку, током 1412. године, нашао на супротној страни од Византије и није подржао Сулејмановог сина Орхана, којег је као сопственог кандидата за престо означила цариградска влада.³³ Оваква политичка неусаглашеност у односу на Византијско царство постаје још израженија, ако се зна да је 1410. године византијски цар Манојло II Палеолог потврдио српском владару титулу деспота, добијену 1402. године. Иако тај чин није представљао било какву ва-

²⁹ В. Јагић, *Живојџ Сџефана Лазаревића*, 306. Уп. Г. Јовановић, *Живојџ Сџефана Лазаревића*, 80.

³⁰ В. Јагић, *Живојџ Сџефана Лазаревића*, 303. Уп. Г. Јовановић, *Живојџ Сџефана Лазаревића*, 77. Силиврија, поменута у горњем одломку, представља средњовјековни град Селимврију, у провинцији Тракији, на обали Мраморног мора. Више података о историјату овог града у оквиру Византијског царства пружа С. Мешановић, *Последњи век византијске Селимврије*, Зборник радова Византолошког института XXXVII, Београд, 1998, 259–273.

³¹ Након што је, за разлику од свог оца, преживио ослепљење, Мурат је као младић отишао у Угарску и у браку са хришћанком добио синове Орхана и Дауда Челебију. Умро је 1432. године. Ово мишљење заступа F. Babinger, *Dâvûd Çelebi, ein osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts*, Südost-Forschungen XVI, München, 1975, 297–311, а прихвата М. Николић, *Византијски њисци*, 71.

³² Уп. М. Пурковић, *Кнез и десџојџ Сџефан*, 100. Ово мишљење прихвата Г. Јовановић, *Живојџ десџојџа Сџефана*, 77, нап. 113, док М. Николић, *Византијски њисци*, 71, нап. 328, сматра да је овакво тумачење немогуће, имајући у виду хронологију коју је понудио Франц Бабингер.

³³ Уп. М. Николић, *Византијски њисци*, 72.

залну зависност српског деспота у односу на византијског василевса, он је морао подразумевати у том тренутку пријатељске односе између Византије и Србије. Деспот Стефан је, самосталним одабиром претендента у турским међусобицама, друкчијег од оног којег је подржала византијска влада, бар накратко морао пореметити пријатељске односе са Византијским царством.

Сем тога, овај податак појашњава касније причање Константина Филозофа о склапању савеза деспота Стефана и Бајазитовог сина Мехмеда и помаже у прецизном утврђивању хронологије деспотове сарадње са коначним побједником у турским међусобним борбама на почетку XV вијека.

Живої десїоїа Сїефана Лазаревића наставља се описом Мусиног напада на Солун. „Сличан Фоки, оном старом ратнику, крете опет на Солун и разруши град звани Хортијат. У (самом) Солуну ништа не успе. Ђурађ је још био у Солуну.“³⁴

У литератури је забиљежен, по мом мишљењу, погрешан покушај тумачења поређења султана Мусе и византијског војсковође Фоке. Гордана Јовановић сматра да се под Фоком подразумева „славни византијски војсковођа, који убија цара Маврикија, узурпира престо и постаје цар (602–610)“.³⁵ Међутим, ова аргументација није добра из бар два разлога. Поменути владар са почетка VII вијека прије доласка на престо није био славни војсковођа, већ само подофицир, који је од стране побуњених војника проглашен, а потом у Цариграду, уз приста-нак сената и дема, и крунисан за цара.³⁶

Постоји још један индиректан разлог због којег сматрам да није ријеч о поменутом цару. Тешко је вјеровати да је Константин Филозоф могао знати за цара Фоку, чија се кратка владавина током прве деценије VII вијека није одликовала никаквим славним догађајима, већ напротив општим неповјерењем и анархијом. Стога, претпостављам да се под личношћу Фоке може подразумевати византијски цар Нифифор

³⁴ В. Јагић, *Живої Сїефана Лазаревића*, 306. Уп. Г. Јовановић, *Живої десїоїа Сїефана Лазаревића*, 80–81. Више података о утврђењу Хортијат изнад Солуна и тамошњим борбама Византинаца и Турака у: К. Р. Matshcke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar, 1981, 83 sq. Због недоступности цитирано према М. Николић, *Византијски њисци*, 72, нап. 331. Византијски историчар Јован Кантакузин, причајући о борбама око Солуна у последњој фази грађанског рата 1321–1328. године, помиње мјесто Хортаиу, што сасвим одговара Филозофовом називу Хортијат. Уп. *Византијски извори за исїорију народа Југославије*, VI, Београд, 1986, 324 (С. Ћирковић, *Јован Канїакузин*).

³⁵ Уп. Г. Јовановић, *Живої десїоїа Сїефана Лазаревића*, 80, нап. 119.

³⁶ Уп. Г. Острогорски, *Исїорија Византије*, Београд, 1996, II фототипско издање, 101.

II Фока (963–969), који је и прије почетка своје владавине Ромејским царством, а и током ње, био одличан војсковођа. У крајњем случају, мада се то чини мање вјероватним, могао би то бити синовац Нићифора II, војсковођа Варда Фока, који је крајем осамдесетих година X вијека учествовао у грађанском рату против византијског цара Василија II (976–1025).³⁷ Постоје и индикације да је цар Фока из дјела Константина Костенечког истоимени деда цара Нићифора Фоке, који је ратовао у Италији током владавине Василија I.³⁸

Податак деспотовог биографа да се Ђурађ још увијек налазио у Солуну док су трајале борбе око града Хортијата расветљава иначе врло неповезано причање о овим догађајима. Захваљујући овом податку, постаје јаснији ток и пишчевог приповиједања и цјелокупних војних акција турског султана Мусе. Као што је одлично примијећено, Муса је најприје извршио поход на Србију почетком 1412. године, потом опседао Селимврију, Цариград и Солун, да би онда крајем 1412. или почетком 1413. опет пошао у поход на државу српског деспота.³⁹

У тексту Константина Филозофа се може прочитати како се завршио боравак Ђурђа Бранковића у Солуну. То је уједно и посљедњи помен овог града у Константиновом дјелу. Након одласка султана Мусе из Солуна, сестрић деспота Стефана Лазаревића је одржао саветовање са стричевим присталицама који су се налазили у граду и одлучено је да већина пође главним путем, да би заварала султанове људе, а да Ђурађ са петорицом изабраних људи иде околним путевима кроз планине.⁴⁰ Судићи по подацима које доносе млађи летописи, Ђурађ је успио да стигне у Србију 23. октобра 1412, односно 1412. године.⁴¹ Убрзо по његовом повратку, свакако до краја године, непосредно прије напада султана Мусе на Србију, дошло је до измирења деспота Стефана и његовог сестрића. Према свједочењу Константина Филозофа, деспот је Ђурђа прихватио као сина.⁴² На основу текста *Живоїѧ десїоїѧ Сїѧефана Лазаревића*

³⁷ О великим војним успјесима Нићифора Фоке и његовој владавини уп. *исїѧо*, 272–279. О Варди Фоки, *исїѧо*, 285, 288–289.

³⁸ *Исїѧо*, 234. Овом проблему биће посвећен други рад, који је у припреми.

³⁹ Уп. М. Николић, *Византијски ѧисци*, 73–74. О Мусиној опсади Цариграда нема података у дјелу Константина Филозофа, али нема сумње у то да се она догодила, о чему податке пружају византијски историчари Дука и Лаоник Халкокондил, cf. *Ducas, Istorica*, 127–129; *Laonici Chalcocondylae*, I, 166.

⁴⁰ В. Јагић, *Живоїѧ Сїѧефана Лазаревића*, 303–304. Уп. Г. Јовановић, *Живоїѧ Сїѧефана Лазаревића*, 78.

⁴¹ Љ. Стојановић, *Сїѧари срїски родослови и леїѧоїси*, 223, бр. 619.

⁴² В. Јагић, *Живоїѧ Сїѧефана Лазаревића*, 304. Уп. Г. Јовановић, *Живоїѧ Сїѧефана Лазаревића*, 78. О измирењу Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића уп. *Исїѧорија срїског народа*, II, 87 (Ј. Калић); М. Спремић, *Десїоїѧ Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд – Бања Лука, 1999, 67–68. Мусин напад на државу српских деспота догодио се у јануару 1413. године. Уп. С. Мишић, *Поход сулїѧана Мусе на Десїоїѧовину 1413.*

може се утврдити правац кретања султана Мусе током његовог похода на државу српских деспота у зиму 1413. године. Османлијски султан је најприје дошао у град Сврљиг и Соколницу, гдје је управљао његов одметнути војвода Хамза.⁴³ Након тога опљачкао је Болван и Липовац, а потом Сталаћ, да би, заузевши друге градове, стигао до Копријана.⁴⁴ То је био и посљедње освојен град на територији Србије.

Након Мусиног пљачкања деспотове државе у зиму 1413. године, Стефан Лазаревић је према казивању Константина Костенечког, преко гласника из Мале Азије, позвао Мусиног брата, трећег Бајазитовог сина Мехмеда, и понудио му савез против владајућег султана. Њима се ускоро прикључио и Ђурађ Бранковић, претходно признавши врховну власт претендента Мехмеда, те угарски и босански великаши.⁴⁵ Под мађарским великашима се првенствено мисли на мачванског бана Јована Моровића, вазала угарског краља Жигмунда Луксембуршког, а под босанским на војводу Сандаља Хранића.⁴⁶ Савезници су се састали у Крушевцу, одакле су кренули према југу, ка Мусиним областима. Ускоро су се деспот Стефан, Сандаљ Хранић и угарски великаши повукли, а поход су наставили Мехмед и Ђурађ Бранковић, који је командовао цјелокупном војском деспота Стефана.⁴⁷ До коначног обрачуна

године и истаочна српско-турска граница, Историјски гласник 1-2, Београд, 1987, 75–88.

⁴³ Под Соколницом се подразумејева данашње насеље Горња Соколовица, чијим је освајањем и скретањем према градињима Болвану и Липовцу, султан Муса избјегао да опседа добро утврђени Соко град. Уп. С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 84; уп. *Лексикон градова и њихових средњовековних српских земаља према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд, 2010, 275–276, са прегледом литературе о овом средњовековном насељу.

⁴⁴ В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 307. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 81–82. Насеље Болван се налазило код данашњег села Бована, на изласку из Моравичке клисуре код Алексинца, уп. С. Мишић, *Лексикон градова*, 50. Тврђава Липовац се налази 10 km источно од Алексинца, на јужној страни Озренских планина, уп. С. Мишић, *Лексикон градова*, 169. Сталаћ се налази на саставу Западне и Јужне Мораве, на сјеверној ивици Мојсињских планина, уп. С. Мишић, *Лексикон градова*, 284–288, са прегледом литературе о овом средњовековном граду. Копријан је, у ствари, тзв. Курвин Град, 11 km јужно од Ниша, близу мјеста гдје се Топлица улијева у Јужну Мораву. Вјероватно је саграђен на мјесту византијског града Комплиса, који се помиње у хрисовуљи Василија II из 1019/1020. године, као једно од пет мјеста у Нишкој епархији. Град је обновљен као погранично утврђење кнеза Лазара 1372. године. За преглед историјата овог средњовековног насеља са литературом уп. С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 78.

⁴⁵ В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 307. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 82.

⁴⁶ Уп. М. Спремић, *Десетог Ђурађ*, 68.

⁴⁷ В. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, 307–308. Уп. Г. Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 82–83.

са султаном Мусом дошло је на територији Бугарске, испод планине Витоше, у којем је Мусина војска доживјела пораз, а Муса ухваћен у бјекству и удављен у оближњој ријечи Искер. Датум овог догађаја доносе само бројни српски летописи, у којима се може прочитати да је Муса убијен 5. јула 1413. године.⁴⁸ Сви летописци се слажу у томе да је Муса убијен од стране свог брата Кришчије, како летописци називају Мехмеда, али аутори *Врхобрезничког*, *Осџојићевог* и *Верковићевог леџописа* погрешно наводе да је у томе учествовао деспот Стефан Лазаревић.⁴⁹

На крају можемо истаћи да су подаци које о Солуну доноси Константин Филозоф, без обзира на повремену хронолошку замршеност његовог излагања, вјеродостојни. Може се примијетити и добра обавијештеност деспотовог биографа о турским међусобним сукобима током прве двије деценије XV стољећа, те добро познавање византијских наративних извора тог времена. Од посебног значаја су свједочанства Константина Костенечког о сукобима деспота Стефана Лазаревића и његовог сестрића Ђурђа Бранковића против Мусе, сина Бајазита I, у периоду од 1410. до 1413. године, као и обавијештење да је деспот Стефан у једном тренутку турских међусобних борби правио политичке планове, који су били супротстављени намјерама владе у Цариграду, јер је као кандидата за османлијски трон подржао Мурата, сина Сауци Челебије, за разлику од византијског цара Манојла II, који је подржавао Бајазитовог сина, принца Орхана.

Boris Ž. Babić

THESSALONIKI IN LIFE OF DESPOT STEFAN LAZAREVIC FROM CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

S u m m a r y

This article contains the analyses of Thessaloniki citing in Life of Despot Stefan Lazarevic, a work written by Constantine of Kostenets who was better known by nickname The Philosopher. The second city of the Byzantine Empire was cited eight times in the context of narrative on events that took place in the last decade of the XIV century and in the first and early second decade of the XV century. It is period known in the history as period

⁴⁸ Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и леџописи*, 224, бр. 622.

⁴⁹ *Исџо*, 224, бр. 622ж.

of fights between Ottoman princes, sons of Bayezid I (1389–1402), for the Turkish throne, respectively the period which started immediately after the Battle of Ankara and it lasted until Mehmed I took over the power. The course of these fights affected destiny of representatives of Serb nobility, members of Lazarevic and Brankovic families. It is necessary to emphasize that data on Thessaloniki given by Constantine the Philosopher are credible despite occasional chronological confusion in his presentation. One may also observe that despot's biographer was well-informed about Turkish internal fights during the first two decades of the XV century and also about Byzantine narrative sources of this period. Special significance must be given to the testimonies of Constantine the Philosopher about fights of despot Stefan Lazarevic and his nephew Djuradj Brankovic against Musa, son of Bayezid I in period from 1410 to 1413 and the information that despot Stefan, in one moment of the Turkish internal fights, made political plans that were opposite to the intentions of the government in Constantinople, since he supported Murad, son of Saudzi Celebi as candidate for the Ottoman throne while Byzantine emperor Manuel II supported Bayezid's son, prince Orhan.

Keywords: Thessaloniki, Byzantine empire, Constantine the Philosopher, Stefan Lazarevic, Djuradj Brankovic, Ottoman's sultans.

Анђела Ђ. Гавриловић*
(Филозофски факултет Универзитета у Београд,
Институт за историју уметности)**

О ИКОНОГРАФСКИМ СПЕЦИФИЧНОСТИМА СЦЕНЕ ВИЗИЈА СВЕТОГ ПЕТРА АЛЕКСАНДРИЈСКОГ У ЦРКВИ СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У РЕСАВИ

Тема овог рада је иконографија сцене Визије Светог Петра Александријског у католикону манастира Ресаве, задужбине деспота Стефана Лазаревића (1389–1427), посвећене Светој Тројици (1407–1418). Посебан нагласак у раду стављен је на архијерејске одежде александријског прелата, а нарочито на надбедерник поменутог светитеља, који је украшен необичном, у источнохришћанској уметности изузетно ретком и репрезентативном представом шестокрилог небеског бића. Овај, у ранијој науци, незапажен детаљ је у српској уметности до времена пада деспотовине 1459. године јединствен када је реч о представама Визије Светог Петра Александријског, а можда и шире у том смислу, када је реч о византијској уметности у целини. Он указује на изузетну рафинираност уметника који су осликали ресавски католикон, чији живопис представља једно од пет ремек-дела српске средњовековне уметности.

Кључне речи: иконографија, специфичности, сцена Светог Петра Александријског, надбедерник, значење, црква Свете Тројице у Ресави, XV век.

Католикон манастира Ресаве, посвећен Пресветој Тројици (1407–1418), удаљен око 3 km од града Деспотовца, уз католикон манастира Дечана, представља најмонументалнији и најраскошније украшен споменички ансамбл српске средњовековне уметности.¹ Тематски и иконо-

---

* andjela1321@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Библиографија о манастиру Ресави је веома обимна, па овом приликом наводимо најважније монографије и студије: Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић,

графски изузетно богат сликани репертоар ове велике српске светиње састављен је од низа уобичајених, али и веома ретких детаља, који ово сликарство сврставају у уметност највишег ранга и који указују на нарочиту рафинираност овог живописа присутну у уметности земаља под византијским културним утицајем.

Једна од бројних сцена у ресавском живопису, која се издваја својим необичним положајем у цркви, јесте и композиција Визија Светог Петра Александријског (сл. 1). О сцени Визије Светог Петра Александријског је у српској и византијској уметности доста писано,² а о истоименој композицији у самом ресавском католокону разматрано је каткад врло детаљно.³ Тако је Јадранка Проловић овој композицији у Ресави посветила чак неколико страница своје драгоцене и волуминозне монографије о овој српској светињи.⁴ Ипак, један важан иконографски детаљ – надбедреник – остао је у досадашњој науци незапажен. О њему ће у раду бити речи. Он смислу и поруци ове сцене даје специфичну тежину. Раније је у науци истакнуто да се према својој вредности: „Од свих досад познатих композиција, о којима је реч, у целокупном византијском сликарству, сцена Визије св. Петра Александријског из Манасије с правом се може сматрати највећим ликовним дометом.“⁵ Представа којом је украшен надбедреник Светог Петра Александријског у Ресави управо је један од елемената који у значењском смислу сцени даје на квалитету уметничких домета и посебности.

Композиција Визије Светог Петра Александријског у Ресави је очувана у потпуности и налази се на јужној страни североисточног пиластра, у зони стојећих фигура, северно од царских двери.⁶ У ле-

Манасијир Манасија, Београд, 1928 [2018]; В. Ђурић, *Ресава*, Београд, 1963; С. Томић, Р. Николић (ред.), *Манасија. Историја – живопис*, Београд, 1964; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 99–105, посебно нап. 136 са старијом литературом; Б. Живковић, *Манасија. Црпљежи фресака*, Београд, 1983; *Манасијир Ресава. Историја и уметност*, Дани српскога духовнога преображења II, Деспотовац, 1995; Б. Тодић, *Ресава*, Београд, 1995; Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манасијир Ресава*, Београд, 2007; J. Prolović, *Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*, Wien, 2017; Г. Симић, С. Вукадиновић, *Утврђење манасијира Ресаве: од замисли до остварења*, Београд, 2018.

² G. Millet, *La vision de Pierre d'Alexandrie*, in: *Mélanges Charles Diel*, II, Paris, 1930, 99–115; Ch. Walter, *L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris, 1970, 246–248; idem, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London, 1982, 213–214; Arch. S. Koukias, *The Depiction of the Vision of Saint Peter of Alexandria in the Sanctuary of Byzantine Churches*, Зограф 32, Београд, 2008, 63–71; А. Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије у Пехкој папирјаршији*, Београд, 2018, 115–116.

³ G. Millet, *La vision*, pl. VII; Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Ресава*, 82, сл. 63; С. Томић, Р. Николић, *Манасија*, 56–57; J. Prolović, *Resava*, 237–240, Abb. 162.

⁴ В. претходну нап.

⁵ С. Томић, Р. Николић, *Манасија*, 57.

⁶ Б. Живковић, *Манасија*, VIII/4; J. Prolović, *Resava*, 237.

вом делу сцене насликан је александријски епископ као старац седе косе и кратке седе браде са нимбом, у стојећем ставу у раскошним архијерејским одежама, руку испружених према младом Христу, који је изображен наспрам њега на Часној трпези. Христос је приказан као дечак озбиљног погледа, са крстастим нимбом, раздраног хитона, како десном руком одашиље благослов александријском прелату, док левом придржава хитон. Стоји бос на Часној трпези, прекривеној црвеном тканином, под којом се указује црвено ткиво мермерног стуба. Под Часном трпезом клечи у погнутом ставу безбожни Арије, приказан као човек зрелих година, у погнутом ставу, леђима окренут Светом Петру Александријском, како у левој руци држи отворени свитак.

Свети Петар Александријски одевен је као архијереј у стихар са црним рекама, полиставрион са плавим крстовима, златни епитрахил, омофор са златним крстовима, који му пада преко руку, а поред епитрахила се јасно уочава и златни надбедреник. Надбедреник александријског архијереја украшен је шестокрилим небеским бићем. Овај детаљ је необичан и репрезентативан, а у источнохришћанској уметности је изузетно редак.

Овом приликом нисмо били у могућности да проверимо да ли је тај иконографски детаљ присутан на још неком месту у цркви Свете Тројице у Ресави, али је врло могуће да је тај мотив јединствен у сценама Визије Светог Петра Александријског не само у српској уметности до времена пада деспотовине 1459. године већ и византијској уметности уопште. Тај иконографски детаљ указује на изузетну рафинираност уметника који су осликали ресавски католикон. Живопис ове светиње, подсетимо, према казивању средњовековног писца *Карловачког родослова* с почетка XIV века (1418–1427), представља једно од пет ремек-дела српске средњовековне уметности.⁷

Представа шестокрилог небеског бића изображена на надбедренику остала је непримећена очигледно због чињенице да је изведена у истој, златној боји, као и сам надбедреник. Ипак, појединости представе се уочавају: округло лице небеског бића у средишту крила и три пара крила, од којих је горњи пар скупљен, средњи пар крила раширен, а доњи, као и горњи, скупљен. Преостале површине ромбоидног поља овог дела одежди украшене су златним, флорално-геометријским орнаментима, а руб је опточен низом бисера.

Да би се разумео посебан вид украса надбедреника Светог Петра Александријског, неопходно је осврнути се на детаље из

⁷ Ђ. S. Radojčić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd, 1960, 161.

његовог житија.⁸ Осим самих житија, подаци о Визији Светог Петра Александријског могу се наћи и у триодима – у *Службама Првом васељенском сабору*, о чему ћемо нешто касније говорити.⁹ Оно што је важно нагласити, то је да подаци из писаних хагиографских извора стоје у складу са значењем фреске, као „ликовним хагиографским извором“, објашњавајући је и дајући одговор на разлоге украшавања архијерејских одежди александријског епископа.

Као што је добро познато, Свети Петар Александријски је живео у време незнабожачких царева Диоклецијана и Максимијана и био је епископ града Александрије у Египту. Светитељ је управљао црквом у тешким временима, пуним „страхота и мука“, када „тамнице беху препуне хришћанских мученика, и крв њихова заливаше све улице и градове и околна поља.“¹⁰ Био је изгнан за Христа и, док је био у прогонству, својим посланицама је утврђивао и крепио силом Светог духа свој верни народ, молио се за њега да не отпадне од вере. Ипак, свакако најпознатија епизода из житија Светог Петра Александријског везана је за јеретика Арија, који „поче усред пшенице сејати кукољ проклетог ђаволског учења, хулећи Божанство Господа нашег Исуса Христа, и тако хулом шкодећи Цркви Божијој.“¹¹ Свети Петар је обуздавао Арија, претећи му, да не разара добро исповедање Свете Тројице, беспрекорно предато Цркви Христовој. Непоправљивог Арија, другог Јуду, Свети Петар је проклео као богохулника и одлучио од Цркве. Незнабожачки Максимијан је наредио да светитеља ухвате и окују, што је и учињено. Верни народ стао је уз свог духовног челника, а да би спречио крвопролиће, Свети Петар Александријски је предложио да се изврши његово тајно погубљење, чиме би се извршила царева воља. На то је Арије желео, тобоже, да се покаје, али је Свети Петар пренео своју визију својим наследницима на трону епископа Александрије. Управо ту визију у сну илуструје ресавска фреска: „Само Арија обдацујем, јер је он и од самог Бога одбачен, хулећи тајну Свете Тројице, на коју херувими и серафими не смеју гледати и само непрестано певају: Свет, свет, свет Господ Саваот.“ Бестидни јеретик чини поделу између Оца, Сина и Светога духа. „Јер из срца његова тече река хуљења на свемогућег Сина Божијег: он назива створењем Онога који је Створитељ свега

⁸ За житије Светог Петра Александријског в. F. X. Weninger, *Lives of the Saints: Compiled from Authentic Sources*, Vol. 2, New York, 1876, 665–666; J. Viteau, *Passions des saints Écatherine et Pierre d'Alexandrie*, Barbara et Anysyia, Paris, 1897, 69–85; H. Delehaeye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis, 1902, 256–258; J. Поповић, *Житија свейих за новембар*, Београд, 1977, 743–749.

⁹ В. доле.

¹⁰ J. Поповић, *Житија*, 743.

¹¹ *Исио*, 744.

видљивог и невидљивог, и кога пророци и апостоли и еванђелисти проповедаше [...] А то што сам га проклео, учинио сам не од себе, него по вољи Христа Бога мог, који ми се ноћас јавио. Јер када се ја по обичају мољах, светлост велика изненада обасја тамницу, и ја угледах, Господа мог Исуса Христа у облику дванаестогодишњег јуноше, коме лице сијаше јаче од сунца, тако да нисам могао гледати на неисказану славу лица Његова. Беше Он обучен у белу ризу, но раздерану од врха до дна; придржавајући је обема рукама на прсима Он покриваше Наготу Своју. Када све то угледах, мене спопаде трепет и ужас: и са великом страхом молећи Му се, упитах: Ко ти, Спасе, ризу раздра? Господ одговори: Раздра ми је безуми Арије, јер одвоји од мене људе моје, које стекох крвљу Својом. Него пази и не примај га у црквену заједницу: јер он смишља зло и непријатељство против мене и против мојих људи. Ето, хоће да моле тебе за њега да му опростиш; али ти их немој послушати и немој примити у стадо вука као овцу. Заповеди Ахилу и Александру, који ће после тебе бити епископи, да га не приме него да га пред свима прокуну. Ето, дакле, ја вам казах што ми је наређено; а ви ако не послушате и не извршите што вам је наређено, ја нећу бити крив за то.¹²

У хагиографским изворима је помен Светог Петра Александријског одређен за 25. новембар, па се у пролозима под овим датумом излаже његово житије. Пролошка житија наглашавају најважније догађаје из његовог живота. Она отпочињу податком о месту епископовања светитеља, најпре истичући да он „беше епископ Александрије у време цара Максимијана“ – *бѣше при максиміанѣ црѣи кѣспѣ александръскын*.¹³ Свети Петар је у овим житијима означаван као *сѣѣнноуѣѣникъ* – „свештеномученик“¹⁴, односно као *оугитѣль влѣбѣтстѣю и православномуѣ оугитѣльѣ наказатѣль*, тј. као „учитељ побожности и православног учења“.¹⁵ У поменутиим књижевним саставима највише пажње је, с разлогом, посвећено епископовом сукобу са Аријем, односно светитељевој визији, коју илуструје ресавска фреска.¹⁶

Пракса украшавања епископских надбедреника у византијском сликарству била је резервисана само за најексклузивнија уметничка дела, а први посведочени примери јављају се од времена XII века. Надбедреник није увек приказиван као део архијерејских одежди, а још је ређе носио одређени украс. Међу ретким споменицима српске и шире византијске уметности у којима су архијереји насликани у ол-

¹² *Истѣо*, 748.

¹³ Рукопис НБС бр. 705, fol. 52v (стиховни пролог за целу годину, 1350–1400); Дечани бр. 59, fol. 215v–216r (стиховни пролог за септембар–децембар; око 1503).

¹⁴ Рукопис НБС бр. 705, fol. 52v.

¹⁵ *Истѣо*, 216r.

¹⁶ Уп. нпр. рукопис НБС бр. 705, fol. 52v–53r.

тарском простору приказани са украшеним надбедреницима издвајају се манастир Андреаш и црква Богородице Одигитрије у Мистри.¹⁷ Када је реч о сликарству ресавског католикона, оно што се уочава јесте чињеница да не носе сви архијереји надбедреник са украсом у виду одређене фигуралне представе.

Надбедреник као део архијерејских одежди представља четвороугаоно, ромбоидно платно, које се привезује за један од четири угла о појас на десно бедро, по чему је тај део одежди и добио назив. Он носи посебно значење, које је у контексту сцене Визије Светог Петра Александријског веома важно. Епископи носе овај део одежди као подсећање на то да су примили духовни мач – Реч Божију. Надбедреник, наиме, означава духовни мач – Реч Божију, којом је епископ наоружан против јеретика и којом ће посећи и уклонити оне који не верују и који су се приклонили нечистом животу. Овакво значење надбедреника се исказује и у речима молитве изговаране у тренутку привезивања надбедреника. Према речима Светог Симеона Солунског, надбедреник означава победу над смрћу и васкрс Спаситеља, што стоји у складу са молитвом при стављању надбедреника: „Припаши, јуначе, уз бедро своје мач свој, част своју и красоту своју“ (Пс. 45). У овом стиху псалмопевац Давид прво приказује Господа као војника, а „знаци Његове победе над ђаволом представљају његово војничко оружје, јер овим речима Давид призива Христа у борбу са ђаволом како би одневши победу над њим људе ослободио власти ђавола. Давид наоружава Христа по људским законима да би Га показао као страшног, јер војници око бедара везују свој мач.“¹⁸ Свети Атанасије Александријски објашњава да псалмиста овим стихом „подстиче Јединородног да војује за нас [...] Он, као Бог, не носи видљиви мач; Он је силан, односно, Он је Господ на војскама, и то Му припада по природи. Он је и прекрасан за оне, који су у стању да познају Његов долазак (Његово оваплоћење) и да разумеју Његову надземаљску лепоту. Мач на бедрима носи као претњу неверујућима и противничким (демонским) пуковима. Псалам о неверујућим каже: Ако се не обратите, мач свој наоштриће (Пс. 7, 13).“¹⁹

Свети Петар Александријски приказан је на ресавској фресци у својству духовног војника – архијереја са надбедреником, који означава његов духовни мач – Христа, Реч Божију. У минејима – у *Службама Првом васељенском сабору*²⁰ делимично и суштински се описује кључни

¹⁷ J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Wien, 1997, 100–104; P. Ετζεόγλου, *Ο ναός της Οδηγητρίας του Βροντοχίου στον Μίστρα. Οι τοιχογραφίες του ναρτηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου*, Αθήναι, 2013, πίν. 3.

¹⁸ Patrologia graeca 128, 492A–B.

¹⁹ Patrologia graeca 27, 208D.

²⁰ В. доле.

догађај из живота Светог Петра Александријског – његова визија. Реч је о Аријевом учењу, које је на сабору осуђено. Текст *Службе* стоји у складу са ресавском представом визије александријског архијереја и духовно је појашњава, а уједно објашњава и везу те визије и Првог весељенског сабора. Овом приликом цитирамо стихире „на Господи возвах“ из триода пуног састава, који се данас чува у Санкт Петербургу. Овим стихирама започиње вечерње и поју се у недељу пред Вознесење (у питању је најстарији препис *Службе Првом васељенском сабору* из XIII века):

И чрква родн се прѣжде
 д(ь)нъннцѣ .ωт[ь] ђ(ть)ца без
 матере прѣжде вѣкѣ. и арни
 твар те а не б(ог)а славить
 дрѣзнѣбѣ. принѣтаеть те творца
 къ тваремъ несмыслнѣ. вещь
 огнѣ вѣчнаго сѣкѣ събраю. нъ
 сборъ нже въ никен. с(ы)на
 б(о)жна те проповѣда г(оспод)н.
 великнѣ ради твоѣѣ млостн.

Из утробе се роди пре
 Данице, Од Оца без
 матере пре векова. И Арије се
 дрзну да слави творевину,
 а не Бога. Безумно прибѣрајући
 Творца творевини.
 Приправивши себи огањ Вечни. А
 сабор у Никеји, Као Сина
 Божијег Те проповеда, Господе.
 Ради твоје велике милости.

Арни безоумнын прѣс(ве)тыне
 прѣсѣче тро(н)це јединство
 безначельно неподобнѣ
 нноплеменьна соущества .тѣмъ
 же ω(ть)ци б(ог)оносни съшьдъше
 се оусрьдно .рѣвностъю
 разграюще се. тако же
 тезвнтѣнннѣ нлнѣ.
 д(оу)ховнымъ оусѣкають мьчѣмъ.

СТОУДОУ ПОВЕЛѢВШАГО ХОУЛНАТА.
 ИАКО ЖЕ Д(ОУ)ХЪ ШСОУДНИ.

Пресвете Тројице Јединство
 Безначално неприлично
 раздељујући Њихове суштине. Зато
 се богоносни оци сабраше
 усрдно. И ревношћу се
 разгараше. Као
 Тесвићанин Илија.
Секући духовним мачем
 онога који проповедаше хулу.
 Онога Кога и Дух осуди
 (подвукла А. Г.).²¹

Управо тај духовни мач, поменут у *Служби Првог васељенског сабора*, изображен је шестокрилом небеском силом, чији је она „ликовни синоним“, а чији је синоним и сам надбедреник. У складу са значењем надбедреника и датим тумачењем, сматрамо да у шестокрилој небеској сили приказаној на ресавској фресци треба препознати херувима, иако се и серафими сликају са шест крила, будући познати по епитету „шестокрили“.²² Наиме, премда су херувими означени као „четворокрили и многооки“, а серафими као „шестокрили“ у византијској књижевности, а тиме и у богослужбеним текстовима, не постоји јасна разлика између описа изгледа, односно одлика херувима и серафима, па се ови описи преклапају. Овакво стање се одсликава и у уметности, где се обе небеске силе сликају на различит начин. На детаљу фреске Раја из циклуса Страшног суда у цркви Благовештења у манастиру Грачаници херувим је приказан како у десној руци држи мач и у левој копље, а натписом је означен као „огњено оружије“, односно ѿгњно ѿроужнѣ (сл. 2).²³ У том својству је ова небеска сила насликана на архијерејској одежди прелата у Ресави. Херувим има традиционалну улогу чувара храма или чувара уопште,

²¹ Т. Суботин Голубовић, *Служба Првом васељенском сабору у најстаријем српском тирпиду (РНБ Ф. П. I. 68)*, Црквене студије 15, Ниш, 2018, 701; за датовање преписа в. *исѿо*, 700, 700.17.

²² Као аналогију за представе херувима на очуваним надбедреницима можемо навести надбедреник липовског митрополита Данила из 1563. године, који се данас чува у Музеју Српске православне цркве. У центру надбедреника је приказан Христос у стојећем ставу као архијереј у двострукој, ромбоидној мандорли златне светлости, која прати облик надбедреника. Са његових страна извезена су четири херувима, означена натписима као херувими.

²³ Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд–Приштина, 1988, сл. 104.

бранитеља светиње.²⁴ У том смислу је он и изображен на надбедренику Светог Петра Александријског, који је приказан у својству чувара праве вере и чувара који Христову цркву брани од јетерика. На овај начин се може објаснити и илустровање сцене Визија Светог Петра Александријског у саставу композиције Првог васељенског сабора, као што је то учињено у неким споменицима, рецимо, у припрати цркве Митрополије у Мистри.²⁵ Са историјског становишта његова појава чуди, јер је Свети Петар поднео мученичку смрт 311. године, четрнаест година пре Првог сабора у Nikeји. Међутим, са аспекта значења ове композиције њено место у оквиру поменуте сцене је сасвим оправдано. Композиција Визије Светог Петра Александријског тако представља подсећање на Први васељенски сабор, одржан у Nikeји 325. године, на којем је Аријево учење осуђено и означено као јерес. Посматрање сцене Визије александријског архијереја и иконографског детаља надбедреника у контексту посвете ресавског католикона Светој Тројици носи такође специфичну тежину. Свети Петар Александријски је приказан са херувимом на надбедренику, који га на посебан, врло директан, а уједно и рафиниран и дискретан начин представља као чувара ресавског храма, Цркве, Свете Тројице и учења о Светом Тројству. У том својству су и арханђели приказани на стубовима ресавске цркве. У контексту наведеног, цитирамо речи Теофана Керамевса (1129–1152), који, објашњавајући јеванђеоски стих: „И теби ћу дати кључеве царства небеског“ (Мт. 16, 19) и говорећи о вратима која се тим кључевима отварају, каже: „Двер је Христос, који је рекао: ’Ја сам двер’“, а истинити кључ тих врата, који је Господ поверио корифеју апостола, јесте вера да би јеретицима била непроходна врата царства небеског. У том смислу су „вратима пакла“ названи противници и непријатељи вере, а Господ „почетком и вратима царства небеског“ и зато он узвикује: „Ко кроз мене уђе, спашће се“, „Уђите на уска врата“, јер „широка врата воде у пакао“.²⁶ Сцена Визије Светог Петра Александријског је и постављена на тако истакнуто место у цркви уз олтар у Ресави, јер стоји у најдиректнијој вези са посвећењем цркве. Раздрана туника Христа јуноше у почетку је метафорично тумачена као раскол, да би касније постала алузија на раздељено Свето Тројство, а Арије онај ко онемогућава Сину јединосусност са Оцем.²⁷ Визија, с једне стране,

²⁴ О херувиму као чувару улаза у храм в. А. Gavrilović, *The Representation of the Cherub in the Nartex of the Dečani Monastery Above the Portal Leading to the Nave. Contribution to the Research of the Iconography and Meaning of the Cherub in Serbian Medieval Art*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 46, Нови Сад, 2018, 24.

²⁵ G. Millet, *La vision*, pl. 82.

²⁶ *Patrologia graeca* 132, 965A–B.

²⁷ Рукопис НБС 795, fol. 53r; Walter, *L'iconographie*, 246–248.

симболизује доктрину Сина, коју је Арије одбацио, како се поцепана туника објашњава у литургији Првог сабора у Nikeји: „Ризу Спаситељу, ко подели? Арије, ти рече. Од три личности Светог Тројства, једнаких у части, он раскомада моћ. Ускрати ти да будеш део Тројства.“²⁸

У складу са горенаведеним, можемо закључити да херувим на надбедренику Светог Петра Александријског овог епископа приказује као истакнутог борца за православље, као учитеља речи Христове, који је чувар Цркве и праве вере, који устаје у одбрану православног учења о Светом Тројству и брани га од насртаја јеретика Арија. Следећи цитат из минеја изједначава херувима са пламеним оружјем Светог духа, који је, како смо видели, и на фрескама означаван као „огњено оружје“: *Ѡроуѡжнѣм ѡгњнѣмъ дѣа сѣлю. Ѧрїа хоуа'нааго. вѡствѣннѣмъ соудѡмъ заклалъ ѣсн* : ÷ – „Огњеним оружјем Духа Светиога, Арија хулнога, Божанственим судом, си уништио“ (подвукла А. Г.).²⁹

Додајмо на крају и казивање Светог Симеона Солунског које се односи на надбедреник: „Неки од најстаријих (првих јереја), тј. ставрофори и неки од архимандрита имају и надбедреник, а то је дар архијерејски као и крст, јер нико осим архијереја не може носити крстове на фелону и на глави и надбедренике. Овим лицима се даје да носе крст на глави и надбедреник при свештеним радњама и што су они први између осталих, јер једни добијају хиротонију судије – најважније црквено служење, други се постављају за пастире душа и за економе, ради чега и носе одличја првог пастира, на ког су дужни да се угледају.“³⁰ На основу овог навода јасно је да нису сва црквена лица имала право ношења надбедреника, као и да је Свети Петар Александријски у Ресави њиме истакнут и украшен као личност која врши пастирску делатност, као наоружани духовни пастир Цркве и свог духовног „стада“. Тако лик херувима на надбедренику истиче резултат тешке црквене распре у историји Цркве и позитиван исход заседања Првог васељенског сабора, дајући овом историјском догађају посебан печат и истичући победу учења о Светој Тројици.^{31*}

²⁸ *Исио* (са изворима и литературом).

²⁹ За натпис „огњено оружје“ на фресци в. Б. Тодић, *Грчаница*, сл. 104; за цитат из минеја в. рукопис Дечани бр. 40, 200г (mineј за новембар 1415/1425).

³⁰ *Patrologia graeca* 155, 261D, 264A.

^{31*} Порекло илустрација: 1. Миодраг Марковић; 2. BLAGO Fund.

Anđela Đ. Gavrilović

ON THE ICONOGRAPHIC SPECIFICITIES OF THE SCENE OF THE
VISION OF ST. PETER OF ALEXANDRIA IN THE CHURCH OF THE
HOLY TRINITY IN THE RESAVA MONASTERY (1407–1418)

S u m m a r y

The subject of this paper is the Vision of St. Peter of Alexandria in the catholicon of Resava monastery, the foundation of Serbian Despot Stefan Lazarević (1389–1327), dedicated to the Holy Trinity (1407–1418). In the paper we especially discuss the priest's attire, particularly the epigonation of the mentioned saint, decorated with unusual, in East-Christian art especially rare and representative depiction of the six-winged celestial being. This detail, unnoticed in previous bibliography, is with most probability unique in Serbian medieval art in the scenes depicting the Vision of St. Peter of Alexandria and maybe in the same context even in Byzantine art in general, what remains for future research. This motif testifies to the extraordinary refinement of the highly learned painter who painted the church of Holy Trinity in Resava, whose paintings represent "one of the five chef-d'ouvres of Serbian medieval art". It is concluded that the celestial being in question is a cherub, whose role is to protect the Church and Holy Trinity from heresy, namely, Arianism.

Keywords: iconography, specificities, the scene of the Vision of St. Peter of Alexandria, epigonation, meaning, the church of Holy Trinity in Resava, 15th century.

Сл. 1. Визија Светог Петра Александријског, црква Свете Тројице у Ресави
(1407–1418)

Сл. 2. Херувим – огњено оружје, детаљ сцене Страшног суда и Раја, црква Благовештења, Грачаница (1318–1321)

Миливоје С. Сџасић*

(„ПОЛИТЕХНИКА“ – школа за нове технологије, Београд)

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ О СВЕТОМ САВИ

Милош Црњански види Светога Саву као верско-културног, просветног и политичког визионара који је утемељио национало биће свога народа. Он Савином животу и делу приступа као историчар, књижевник, дипломата и новинар. У овом раду говорићемо о следећим делима Милоша Црњанског: његовој књизи *Свети Сава*, роману *Сеобе*, путопису *Љубав у Тоскани*, мемоарској прози *Ембахаде* и чланцима које је објављивао у периодичи. Указаћемо на то да се аутор увек, непосредно или посредно, држао хронотипа српског православља које је утемељио Свети Сава.

Кључне речи: Свети Сава, Милош Црњански, Срби, православље, национални идентитет, црква.

Проблем очувања националног идентитета у књижевном стваралаштву, али и у политичким ставовима, био је важан Црњанском у времену када је југословенској држави постепено почео да прети распад после убиства краља-ујединитеља Александра Карађорђевића. Зато пише о Светом Сави као централној личности српског националног и културног наслеђа.

Посебно место у таквом приступу има његова књига *Свети Сава*,¹ написана поводом 700 година од светитељеве смрти, у којој је снагом свога књижевног талента показао да је све што је Свети Сава створио проистицало из његове високе националне и религиозне свести.

Дело има девет насловљених одељака.² Први је својеврстан пролог о Словенима, а последњи се може сматрати епилогом, где се говори о прослави Светог Саве. Оваква подела чини композицију прегледном

---

* dundomaroje1955@gmail.com

¹ М. Crnjanski, *Sveti Sava*, Beograd, 1934.

² Наслови одељака гласе: *Средњовековна просвета Србије, Родитељи Светиога Саве, Младосиј Светиога Саве, Немања у Светиој Гори, Повраћајак Светиога Саве у ошачасијво, Свети Сава као државник, Одлазак Светиога Саве из Србије, Смрт Светиога Саве и Прослава Светиога Саве.*

јер се могу уочити две главне особине Савиног рада: национална усмереност и благонаклони однос према Католичкој цркви, као нашој другој народној цркви.

Црњански је као прототекст узео Теодосијево *Житије Светог Саве* и надградио га својим коментарима. Тако је настао специфичан метатекст, у којем се прецизира однос између онога што је написао сам Црњански и одломака из Теодосијевог *Житија* који су цитирани. Поред тога, у фрагментарном поступку прелама и, старији, Доментијанов животопис Светог Саве, али и делове текстова страних средњовековних хроничара. Све је приказао у сопственом виђењу, истичући посебну везу светитеља са нашим народом и снагу која се из тога црпи. Главна идеја Црњанског била је да истакне да је све што је Свети Сава створио проистицало из његове високе националне свести. Зато књига и почиње сликом претхришћанских времена и оспоравањем тезе германских и романских историчара, која је важила све до словенофилског XIX века, да су, при доласку на Балкан, Јужни Словени били најгори од свих варварских народа.

Словенска култура је у корену српске духовне традиције. Црњански проблематизује мотив варварства, цитирајући Јована Ефеског, који о Словенима говори изразито негативно, и Вилхелма Тирског, који за Србе каже да су необуздан и необразован народ, који је само храбар и ратоборан. Овим хроничарима супротставио је своју слику необичне душе Словена „што је сачувала у себи присну везу са светлошћу небеских пожара, тамом шума, и животом бившим, у травама и водама, у спокојству земљорадничком, најбољој страни, и сад још, у бићу нашег народа.“³

О просвећивању, у хришћанском смислу те речи, може се говорити тек са почетком организације цркве. Од IX века јавља се снажан немачки, латински, византијски и грчки утицај на Словене. Зато Црњански помиње Скадарску, Барску, Будванску и Улцињску бискупију, које су шириле католичанство у приморју, али истиче развој српске писмености. За њега је словенски језик био једини чијом би применом у богослужењу могла настати права народна словенска култура, али то је онемогућила Западна црква својим односом према „варварском језику“ и само су Срби сачували велике трагове материјалне и духовне културе, чији су заступници постали Немањићи. У њихово време Србија „и ѿ просвећености својој, може да се ѿреди са другим, срећнијим државама европским. А ѿрви ѿросвећеније међу њима је Свети Сава.“⁴ На

³ М. Црњански, *Свети Сава*, Шабац, 1988. Сви цитати наводе се према овоме издању.

⁴ Истакнуто курзивом у издању из 1988. године.

почетку тог периода „блиста“ Мирослављево јеванђеље, али још више легенда о Сави просветитељу.

Црњански доживљава сукоб Византије и Рима и раскол у хришћанској цркви као највећу несрећу у Европи и у том светлу сматра ту подељеност и на Балкану „нашом најдубљом несрећом“. Зато се бави српским земљама, где је, захваљујући Светом Сави, створена српска традиција и просвета.

„Растко Немањић“, каже Црњански, „монах од ране младости, чијем примеру, после, бар у старости, следе толики Немањићи и њини ближи сродници, оличава једну династију просветитељску исто толико колико и ратничку и то на тешком и горком тлу за просвету, на земљишту увек крвавог и вечно немирног Балкана.“ Од његовог доба Србија је уређена јер се православље спушта у најниже друштвене слојеве, пошто Сава, а потом и други Немањићи, посрбљују средњовековну византијску просвету. Његови просветитељски почаци сачувани су у Теодосијевом *Житију Светог Саве* у причи о Растковом бекству у манастир. Црњански истиче да је млади принц у тренутку пострига био близак оцу и да је знао да у потаји може да рачуна на Немањину подршку, јер је, по Теодосијевом писању, викнуо вођи потере да је уверен да ће у Светој Гори дочекати оца и „наситити се слатке и вечне љубави његове“.

Од тог тренутка, мисли Црњански, Сава је започео живот који би лично на легенду и да није било Теодосијевог причања. Постао је аскета. Тај живот учинио му се правим, јер је, према Теодосијевим речима, „чист и безметежан, беспутан и бестелесан“. Стално му се враћа идеја да замонаши оца и такве поруке шаље у Рашку, али Црњански наглашава да би било узалудно тврдити да је само та жеља утицала на остарелог Немању да остави световни живот.

Аутор ове књиге развијао је свој однос према Светом Симеону и Светом Сави на основи личне реконструкције. Суштина његове интелектуалне и емотивне перспективе јесте у томе да се историјске чињенице уведу у субјективни став да је Немања, потоњи монах Симеон, био ратник и владар који се закалуђерио пред крај живота, а да је Растко, био предодређен за духовни живот, испуњен борбом за стварање самосталне Српске цркве и очување народног бића. Позивајући се на цитате из Теодосијевог *Житија*, остварује прожимање историјских, националних, политичких и књижевних идеја. Тако израста његова визија српске културе и државности, јер је у Савиној личности видео средишњу духовну фигуру тога времена. Дијалог са прошлосту омогућио је Црњанском да у поетски разрађеним коментарима споји историјско и легендарно у Савином животу, за који је карактеристичан

„савез са Богом“. Истиче се да је Сава од ране младости књигољубив и богољубив, што значи да је аутор усвојио Теодосијеву идеју да најмлађи Немањин син иде путем љубави према обоженој људској суштини, коју представља Христос.

Савин лик спаја временске токове. Црњански наглашава свети-тељев духовни живот, који је изван овоземаљског схватања времена и материјалне пропадљивости. Зато је Растково замонашење пут до духовног узрастања. Лидија Р. Томић о томе каже:

„Занос је синоним одбране и молитве, у исто вријеме начин којим се ослобађа и брани визија другачијег свијета. Символизација Хиландара говори о настајању црквене аутономије. У интеракцији мисли Црњанског и средњовјековних животописаца настаје 'светла легенда' стваралачке енергије оца и сина. [...] За Саву је отац с правом могао да служи као свијетао примјер; Црњански се ослања на мисао да се у Немањиној борби с туђином и богумилима садржи побуна и отпор. Они се сједињују у Савиној духовној побуни, спасоносној у непролазној суштини постојања.“⁵

Зато Црњански говори о складу националног и духовног подвига. Уверен је у то да је Савин пут оживотворење Немањиног подвига и у том светлу види учеснике у догађајима важним за питања српске земље и традиције. На пример, Сава се не мири са политиком свога брата Стефана према Венецији и Римокатоличкој цркви јер је одан православљу. Доследност том путу Црњански описује метафорично: „Сава је био заглаван само у душу своју и планине балканске, у којима се дизаху манастири и испосне ћелије.“

Ипак, писац не пренебрегава интересе страних земаља и династичке односе са другим владарима и каже да је Сава свестан *свога* (истакао М. С.) пута, којим, са братом Стефаном, води свој народ. Истакао је да Теодосије изричито помиње утицај Савиних речи на Вукана, који се постидео што је прекршио очев завет о братској слози и правдао се да је узрок његове непокорности наговор властеле, а не његова воља. Он цитира Теодосија, који поносно каже да је српска земља тада „била великога простора“. Тако симболизује духовност Србије, која носи величину Савиног подвига.

Поетизовање историјских чињеница говори о томе да је ово дело резултат аутопоетичности Црњанског у схватању места Светог Саве у историји српске државе, цркве и културе. Иако је по образовању историчар, он не пише историографски. Његова духовна комуникација са временом о којем говори казује о лирском односу према Светом Сави.

⁵ Л. Р. Томић, *Свети Сава у књижевном контексту Милоша Црњанског*, Срби-стика данас II, Бања Лука, 2017, 219.

Пише о „светој легенди“ и „легенди Саве просветитеља“, наглашавајући да је светитељ своје „отачаству водиља мисаоне енергије да црква и држава буду српске“.

Црњански је Савино дело окренуо будућности и зато се у књизи *Свети Сава* преплићу прозно и поетско одређивање према животу и светости као светлости надахнућа. Он доживљава Светог Саву као будућу мисао, рођену из светлости, на вечном путу усмереном ка народу као живој Цркви. Сава је досегао узвишену духовну лепоту, због које Црњански верује да је светитељ означио „културну епоху која се назива немањићском, али би се могла звати и светосавска“. Овом књигом потврдио је непролазну суштину Савиног рада и свој доживљај националне културе повезао са светитељевим осећајем за народни живот. Светог Саву назива „извором што жубори вековима“ и „просвећеним династом“, истичући да се његово спаљено тело преобратило у метафору српства, јачу од свих других. Зато Лидија Р. Томић каже:

„На трагу смо суматраистичке трансмисије Савине биографије у поетски каледоскоп Савиног националног заноса и мисаоности. Казивањем Савиног живота аутор рефлектује свој однос према духовној суштини Савиног пута. Тако је лик Светог Саве постао симбол српског народа, веза Савиног живота, средњовјековног живописа и поетског доживљаја контемплације Милоша Црњанског.“⁶

У овом делу спојене су одлике романсиране биографије и историјског прегледа живота Светог Саве. Црњански је показао смисао за историјско и дубоко људско посматрање и разумевање Савине личности и критика се о књизи углавном изразила похвално,⁷ али било је и оних који су мислили другачије.⁸

Без обзира на спорадичне негативне критике, ова књига је начинила помак у буђењу наше националне свести јер је аутор представио Светог Саву као личност која има и национални и словенски значај, не пропустивши да у завршном поглављу осветли и прослављање светитељевог дела кроз српску историју. Његов значај разумео је и Мехмед-паша Соколовић, који је обновио Пећку патријаршију, иако је

⁶ Исто, 224.

⁷ О књизи су похвално писали В. Вујић, *Једно књижевно дело о Светом Сави*, Првда, 2. III 1935, Д. Костић, *Књига 2. Црњанског о Светом Сави*, Време, 21. XII 1934. и Ђ. Слијепчевић, *Милош Црњански – Свети Сава*, Хришанска мисао 1, 1935. Црњански је за ову књигу добио награду Српске краљевске академије.

⁸ П. Поповић каже да ово дело има само пригодну вредност и да је аутор дао „једно јевтино поетизирање без вишег стручног знања и правог разумевања“, П. Поповић, *Литература о св. Сави*, Прилози XXVII, 1935, 342. С. Штедимлија сматра да књига „imade izrazito nacionalističko-propagandnu svrhu“ и постиже само то да се на историјску улогу Светог Саве гледа „као на ulogu hegemoniste i nasilnika“, С. Štedimlija, *Novije publikacije o Sv. Savi*, Nova Evropa XXVIII, 1935, 28–30.

био потурчени Србин, а важност Савиног дела увидео је и неписмени кнез Милош Обреновић, који се борио против грчког језика у Српској цркви, водећи се светосавском идејом да црква треба да буде словенска и народна. Уласком светитеља у српске школе, сматра Црњански, почело је и буђење наше националне свести у новом времену.

Идеју о историјској државотворној снази Савиног православља Црњански је пренео и у свој роман *Сеобе*, где је оно поистовећено са српским народом и његовом новом земљом, коју би звао Нова Србија.

У првој књизи значај српског националног бића у функцији је индивидуализације главног јунака Вука Исаковича. Реч је о идеалу душе, јер Вук жели да поведе Србе из Хабзбуршке монархије у православу Русију, којом је занесен, као што је у књизи *Свети Сава* Растков прелазак из световног у монашки, тј. духовни живот био резултат дубоког хришћанског заноса. Вуков занос Русијом био је мотив да се Срби ослободе свог срамног положаја у Хабзбуршкој монархији и одбрана визије другачијег света у који треба отићи. Вук види себе као вођу нове сеобе и тако Црњански у његов лик транспонује усаглашеност националног и личног духовног подвига, какав је Свети Сава остварио у својем духовном узрастању. Зато Вук остаје веран православљу иако је оно сметња напредовању у војној служби на бечком двору.

Он је индивидуализован и рускословенским језиком јер Савиног српкословенског више нема. Рускословенски је језик Руске православне цркве, а да би српски народ био самосвојан као у доба Светог Саве и одолео нестајању, треба да буде у пуном складу са својом православном вером.

Црњански је преобликовао и однос оца и сина. У књизи *Свети Сава* истакао је да је Немања сину могао бити светао узор јер Немањина борба против спољашњих непријатеља и богумила садржи побуну и отпор, који су се сјединили у Савиној духовној побуни против световног живота, спасоносној за непролазност њега као појединца и српског народа. У *Сеобама*, Вук, под утицајем очевих обећања да ће бити могућности за поновни повратак у опустошену Србију, живи у војсци мирно, чак безбрижно, очекујући да ће се догодити нешто добро. Тек после очеве смрти „осетио је да ништа боље не бива и тек тада примети око себе благишта и баруштине, беду својих људи, живот, сваки дан исти чемерни живот, у селима и шанчевима, по кућама на води, по колибама и оборима, по рупама ископаним у земљи.“⁹

Као што у књизи о Светом Сави у главном јунаку обједињава земаљско и небеско, развијајући његово спознавање вечног живота, не само своје душе већ и целог српског народа, тако је у Вуковом лику

⁹ М. Црњански, *Сеобе*, Београд, 1981.

јаким контрастом представио живу свест „сербског национа“, који, за разлику од Савине вечности, корача у празнину и бесмисао, јер га нагриза неправда коју му чине они којима верно служи.

Светосавска свест о узалудности земаљских лага истакнута је у лику Вуковог брата, трговца Аранђела, који, смрћу снахе Дафине, коју је волео, губи смисао живота, јер је сањао о нечему што је „непролазно, и што уздиже над животом у неко вечно плаветнило“, а доживео је пад. За разлику од њега, Вук ће ратовање заменити жељом да за њим остане траг у вечности: зида цркву и жели да се изради слика Светог деспота Штиљановића, која ће остати и кад њега више не буде било.

У *Другој књизи Сеоба* значење националног бића Срба постављено је на ширем историјском плану. Питање континуитета поставља се као питање завичаја и верности родној грудни. У књизи *Свети Сава* Савин лик обележен је чежњом да национално и духовно преваспита свој народ, борећи се за људску правду и ред у друштву, тј. да у словенском наслеђу види прихватање хришћанства и народну Српску цркву, једну и недељиву на просторима немањих државе, стуб народног јединства, док је у *Другој књизи Сеоба* напуштање завичаја повезано са променом обичаја, морала и саме српске заједнице. Долази до новог удруживања. Павле Исакович, главни јунак овог дела романа, види да је суштина тог удруживања у успостављању хармоније православља по узору на идеје Светог Саве, јер су се Срби поделили на оне који су за иселјавање из Хабзбуршке монархије у Русију и оне који су против тога. Српски митрополит је на челу ових других и говори да греше они који одлазе, да су те селидбе велике несреће и да не треба напуштати Аустријско царство, „где сродници наши, и преци наши, почивају, по тамницама и у гробљу“.¹⁰

Ипак, упркос злу сеоба, Павле Исакович оствариће сан Вука Исаковича о одласку у Русију. Он је прожет судбином свога народа и зато га називају апостолом, што је асоцијација на Саву као апостола Српске цркве. Бол његових сународника, разједињених и лишених отаџбине, разара његову веру у смисао људског постојања, али жели да верује у могућност среће и наговара браћу да се иселе. За њега је прошли живот као кошмаран сан јер се још сећа своје умрле младе жене и кроз та сећања носи слику завичаја, који је напустио. Зато је разочаран што се православна Русија, од које је много очекивао, битно не разликује од Аустријске царевине. И она је апсолутистичка монархија и за српске досељенике у њој нема решења за проблем који су имали у Хабзбуршкој монархији. Зато је судбина Павла Исаковича и народа који је довео трагична.

¹⁰ М. Црњански, *Сеобе. Друга књига I*, Београд, 1981.

Исаковичи су добили ниже чинове од оних које су имали и у својој огорчености заборавили су „сербску завист рођачку“ насталу у сукобу Павла и Трифуна. Ово је транспозиција мотива мирења браће пред невољом, који постоји и у књизи *Свети Сава* када се говори о сукобу и помирењу Стефана и Вукана.

Као што је Црњански рекао у књизи о Светом Сави, љубав према књизи, молитви и посту усмерила је Немањиног најмлађег сина ка љубави према обоженој суштини људског постојања. И Павле Исакович чита као бајку *Житије Светог Јована Златоустог* (богословско дело које му је Вишњевски дао да му се наруга) и ужива, јер је Златоусти¹¹ доказао да је љубав према ближњем и сиромашном права тајна и да вера није довољна за спасење јер Бог не присиљава већ привлачи оне који хоће да буду привучени. У таквој љубави он је трагичан. Сукобљава се са генералом Костјуриним, који све проблеме решава нападом. Павле има супротно, светосавско решење: молитву. Она је пут до божанског у човеку. Тада остаје сам, остављају га чак и браћа.

Идеју извођења Срба из мрака Аустријског царства отелотворује и Трифун Исакович. Могли бисмо рећи да је он префигурација Светог Саве и његове улоге у стварању српске традиције. Ратује од своје седамнаесте године, што је аналогија са животом Светог Саве, јер се и Растко замонашио као седамнаестогодишњак. Ретко је весео и сваку несрећу сносио је са неком чудном меланхолијом, а у Русији се изменио. Водио га је нагон да живи јер би на његовом месту хиљаде његових сународника живело исто тако само да их је неко заштитио и дао им храну.

Значај Савине цркве посебно је наглашен у *Другој књизи Сеоба* у лику калуђера Микаила Ванија. Он се не може ослободити чулности, али ту ману писац је потиснуо животном филозофијом да се човек није родио за испосника и да у „нашем светом и слатком православљу“ нема пакла, јер је Христос откупио све грехе својом смрћу, као и да се све прашта ономе ко се покаје. Много важније је што Вани помаже Павлу да оствари своје циљеве у Бечу. Такав калуђер не може укаљати чистоту Савине цркве јер је његово понашање надјачано националном важношћу православља, којем он користи својим радом и друштвеним везама. Да би народ био одуховљен и одолео нестајању, мора бити у пуном складу са вером, па црква не кажњава Ванија, који својим радом и друштвеним везама користи српском циљу.

¹¹ О учењу Светог Јована Златоустог опширније в. у: Д. Н. Јакшић, *Животи и учење Светог Јована Златоуста*, Краљево, 2011.

Зато су сеобе остале без утицаја на духовни идентитет Срба. Отаџбина је духовна вредност и генерал Костјуков каже да „само људи могу одселитсја, отечество се одселитсја не может.“¹²

Пишчево духовно доживљавање завичаја резултирало је врхунским лирским изразом у путопису *Љубав у Тоскани*. Он Тосканом путује као кроз свет својих мисли и осећања и улазак у Италију пореди са уласком у неки други живот, јер су путописне чињенице преобразжене у његов лични свет, где је љубав све што је видео и у којем следи пут духовног заноса и узрастања Светог Саве. Те осећајне везе света претвориле су се у преиспитивање себе и трагање за лепотом живљења коју је изгубио, као што је и Свети Сава трагао за суштином свога бића далеко од завичаја, у тишини карејске испоснице.

У путопису о Сан Ћимињану он признаје да опасност није у томе да се врати, већ да се не врати. Сетио се завичаја: „И тако, при уласку у фиорентинску земљу, пред градом црвеног Крина, неколико пута тихо, изрекох име Срема.“¹³ Сазнање о свету изван завичаја носи тежину открића суштине завичаја јер је писац био на путу властитог избора завичајности. У писцу се родила духовна веза између средњовековног градитељства у Сан Ћимињану, чувеном по својим кулама из XIII века, и онога што су у Србији оставили Немањићи и што је сачувано у нашој народној поезији. Транспоновао је тосканско у свој однос према завичају јер је Тоскана побудила у њему родољубиви понос и завичај му се учинио „драг и добар, мој, па какав био“. Овим заносом, којим се ослања на Савину идеју да словенски народи источних простора имају јединствени континуитет хришћанске културне традиције, али различит од доба које је претходило ренесанси на Западу, дао је субјективну слику веза прошлости и бића свога завичаја, у којој су оне „само степени све дубље интериоризације“, како каже Олга Ступаревић.¹⁴ Варирао је суматраистичку идеју из књиге *Свети Сава* да је „душа моћна из даљине“. Као што је Свети Сава знао где је граница између отаџбине и личног идентитета, јер је изабрао да оде из родне Србије и живи на Светој Гори, тако је и Црњански, удаљен од свога завичаја, доживео своје везивање за Срем. То је потврдио у разговору са Драшком Ређепом вођеним у Новом Саду 1972. године: „Завичај је оно што осећате на

¹² М. Црњански, *Сеобе. Друга књига II*, Београд, 1981.

¹³ М. Црњански, *Путописи*, Сабрана дела Милоша Црњанског. Књига шеста, Београд, 1966.

¹⁴ О. Ступаревић, *Расправа о путопису Црњанског Љубав у Тоскани*, у: Милош Црњански. Теоријско-естетички приступ делу, Београд, 1996, 246.

срцу свом. Срем. [...] Завичај је тамо где сте ви, сећање вас везује, жеља да се вратите.“¹⁵

Своју идеализацију завичаја и свога народа Црњански је напустио у својој мемоарској прози *Ембахаде*. Аутор бележи своја сећања на догађаје у периоду од 1928. до 1945. године, када је био у дипломатској служби у Берлину, Риму и Лондону. Пошто су култура и политика Срба чврсто везане за прошлост, лајтмотив *Ембахада* постаје архетипска братска неслога из времена Светог Саве, али дата метафорично кроз неслогу српских, хрватских и словеначких политичара у вези са опстанком државе. Нема ниједног одлучног, а слаби и утицај СПЦ због конкордата, који се припремао са Римокатоличком црквом. Високог морала, који је у своме народу утемељио Свети Сава, скоро да нема међу српским политичарима. Неки су постали доушници страних обавештајних служби, док други шире интриге, лажи и увреде на рачун неистомишљеника. Главно место у овој ружној слици српских дипломата заузела је мржња. Као што је сукоб Стефана и Вукана запретио опстанку целовите српске средњовековне државе, тако и у бурним временима пред избијање Другог светског рата „страшна безумна мржња“ постаје главна одлика унутрашње политике у Краљевини Југославији, а у њеној дипломатији владају „разулареност, ђеф, својеглавошћ“. Износећи овакво стање, Црњански је оспорио прошлост као најважнији чинилац српског националног бића, упркос своме одушевљењу за стара времена и Светог Саву као зачетника колективног постојања нашег народа. Иронично ће закључити да „сви знамо како се пише историја“. То значи да у овом случају она није учитељица живота јер би сви „големаши“ желели да за собом оставе једну књигу о прошлости, најчешће написану у своју одбрану, али те књиге пишу се у иностранству, што је јетка алузија на ауторову мисао из *Лейџиса у Тоскани* о доживљавању завичаја из даљине. Зато он пише горко и без икаквог обзира да се зна истина.

У *Ембахадама* је видна ауторова тежња да у складну целину уобличи своје сведочење о несрећи државе која пропада, покушавајући да се определи између национализма и фашизма, јер није могао да занемари ружну слику стварности, као што није хтео да се одрекне своје визије Српства, јаког још од времена Светог Саве.

Црњански се животом и делом Светог Саве бавио и као новинар. О томе је писао у листу *Време* и своме недељнику *Идеје*.

У *Времену* је објавио два прилига.

¹⁵ Из књиге разговора са Милошем Црњанским *Испунио сам своју судбину*, Политика, Књижевни подлистак, 12. II 1992.

Први, *Свети Сава*, написан је поводом Савиндана.¹⁶ На почетку, пошто је поменуо Немању и Стефана Првовенчаног, истиче да је црква, када је само у њој било „животних закона и моралне стеге“, допрла у најшире народне слојеве захваљујући Сави, који најбоље оличава снагу једне династије колико ратничке, толико и просветитељске. Он је био стуб на коме и сада почива поверење већине народа.

Затим укратко поетизовано парафразира делове Теодосијевог *Житија Светог Саве*. Говори о Растковом одласку у Свету Гору и његовој духовној жеђи, у којој је, као хришћански јелен, тражио извор надземаљског и био једнак испосницима, иако је био „судбина читавог једног народа“. Ипак, био је, пре свега, „народан и практичар“. Подигао је са оцем Хиландар, који је постао и остао средиште српског духовног живота, написао животопис свога оца и тако постао први српски књижевник, доводио зидаре, клесаре и сликаре из Византије и зидао цркве чак и по селима, а где није могао, дизао је бар крст, како сведочи Доментијан.

Једна од његових највећих заслуга била је што је његова црква говорила „као Методијева, народним језиком, што су сузно тражили од Рима и глагољашки католици. Писменост у његовом добу постаје општа и његови ученици епископи и књижевници надмоћни и над војством постају вођи. Кад је нестало државе, народ се склонио у његову народну цркву, једини кров над главом.“

Црњански закључује чланак констатацијом да се при буђењу националне свести и јединства свих Словена у XIX веку сваки наш писмени човек сећао светитеља јер му је то сећање усађивало у душу осећај наше дубоке националне патње и чежњу за бољом судбином у неком новом времену, које је нашем народу обећавала свака словенска књига.

Други чланак, истим поводом, објавио је две године касније, под истим насловом.¹⁷

Започиње га навођењем легенди које су се провлачиле кроз историју и свест чешког, мађарског, шпанског и француског народа. Наша, о Светом Сави, није била ништа мање непролазна. Дуго је била наивна, али њена је ширина била у томе што су црква и држава биле скоро једно. У првим вековима после његове смрти она се по манастирима и пећком предању заснива на организовању православља, али најбоље је што је народ усвојио слику Саве као свеца који залази међу људе и помаже им.

¹⁶ Време, 27. I 1932.

¹⁷ Време, 27. I 1934.

Кад је Синан-паша решио да спали светитељеве мошти, Савин лик био је у народу симбол борбе против турске власти, а тако је било и док су трајали покушаји покатоличавања Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку.

Црњански даље објашњава да су слику Светог Саве као школског светитеља створиле „пречанске поете нашег рационализма“. Међутим, он се не може сматрати само просветитељем, јер, пре свега, у њему треба гледати творца наше средњовековне државе и оснивача црквеног сталежа који има идеју Српства, не заснивајући је на антикатоличком расположењу, јер није пристајао ни на покорност византијском утицају.

Оно што је најбоље у светосавској легенди јесте словенство и идеја да казна стиже свакога ко се противи државној власти јер је Сава створио народну цркву, која је суштински иста као држава.

Мислећи на своје време, аутор каже да литерарна легенда о Сави као школском свецу добија сјај политичке идеологије, у коју су уграђени искуство и љубав према народу, „али и статички појмови морала, највиши закон терора“. То је доказ колико у њој још има живог предања.

На страницама свог недељника Идеје Црњански је коначно раскинуо са идејом југословенства и преоријентисао се на „посматрање ствари из чисто српског интереса“. ¹⁸ Тако би се начело културне самосвојности вратило у оквире српске културе. Надахнуће за овакву концепцију била је одлука Светог архијерејског сабора СПЦ да 1935. годину прогласи светосавском. Тим поводом он пише чланак *Наша хиљадугодишња култура*, којим ће у 1934. години обележити своје новинарско интересовање за јубилеј седамстогодишњице Савине смрти. ¹⁹

У овом чланку Црњански каже да права снага наше хиљадугодишње културе није само у династији Немањића, него и у цркви и црквеној просвећености и непоновљивом моралу, који је допро до најширих народних слојева. Утицај Савин и његових главних замисли трајали су до цара Душана, Лазаревића и Бранковића. Још у време писања Мирослављевог јеванђеља на двору краља Владислава сакупљена је библиотека старих црквених и научних дела, а у доба трећег Савиног братанца Уроша Србија се по култури могла мерити са Угарском, Бугарском и Византијом.

Начела Савине друштвене правде и народног морала одразила су се и кроз идеје теократије и просвећивања и Црњански на крају истиче да о високом Савином моралу сведоче Доментијан, Теодосије и Данило, а хуманост и мистицизам следио је чак и краљ Милутин, који

¹⁸ М. Црњански, *До њога мора доћи*, Идеје, 15. VI 1935.

¹⁹ Идеје, 13. XII 1934.

је одлазио међу сиротињу и делио милостињу. Тога није било код неких западних народа, који се данас хвале својом културом и традицијом.

У Идејама су исте године објављена још два прилога о Светом Сави: *Свети Сава* Станоја Станојевића²⁰ и *Свети Сава под окупаацијом* Драг. Костића.²¹

У првом аутор истиче да је Савина црква имала великог успеха у народу јер је била постављена на националној основи и опширно говори о томе да је све што је светитељ учинио оставило дубоког трага у нашој историји и осигурало му захвалност потомства.

У другом чланку реч је о томе да се Аустроугарска плашила утицаја Светог Саве на дух народа у окупираној Србији и забранила ширење и продају *Зборника молитва и тумачења св. Божанствене литургије њобожној српској православној омладини*, који је издат у Новом Саду 1916. године. У том зборнику била је и *Песма Светоме Сави*, чији су стихови, по достави Земаљске владе за Босну и Херцеговину, могли служити великосрпским пропагандним циљевима.

У „светосавској“ 1935. години у Идејама је објављено неколико прилога у вези са Светим Савом.

На самом почетку године Црњански је објавио приказ зборника Уроша Џонића *Свети Сава у народним и уметничким њесмама* из пера Драг. Костића.²² Приказивач каже да је то најпотпунији, а самим тим и најбољи зборник до тада, јер је његов аутор остао у улози библиографа, али не и књижевног критичара, јер није спремао антологију. Дата су потребна објашњења о свакој песми и добар библиографски преглед објављених песама, као и других књижевних форми у којима се у уметничкој књижевности јавила обрада Савине легенде, као и кратких песама које су по било чему у вези са Светим Савом. Једина Костићева замерка била је што Џонић није поделио песме на народне, народске и уметничке јер би се тако избегле неке омашке.

Непосредно пред Савиндан Црњански је објавио свој приказ књиге Станоја Станојевића *Свети Сава*.²³ Он каже да се међу књигама које су се појавиле пред прославу празника ова највише истиче јер је Станојевић „строго на научном тлу“ учинио Савину легенду јасном и одређеном. Поједини делови Савиног живота, по мишљењу Црњанског, још нису били тако јасно представљени, нарочито они из времена архиепископског рада, а синтеза византијског утицаја на Србију јасна је и природна, те аутор приказа закључује да други пишу есеје, а Станоје Станојевић историју.

²⁰ Идеје, 20. XII 1934.

²¹ Идеје, 27. XII 1934.

²² Идеје, 3. I 1935.

²³ Идеје, 24. I 1935. У приказу Црњански износи и своје историчарске ставове.

Иако никада није полемисао са Савом Штедимлијом поводом негативног приказа књиге *Свети Сава*, Црњански му је одговорио у уводнику под насловом *За Саву М. Штедимлију краљ Милутићин је само фалсификатор новца*,²⁴ изазван као историчар, писац и родољуб. Он каже да се хватао за главу од резултата „истраживања“ које је Штедимлија изнео у свом приказу књиге *Свети Сава*, али би у вези са национализмом радо дискутовао са најбољим и са најгорим. Међутим, бесмислена је свака полемика са аутором који у уста рањеног Црногорца, кога боле ране и разговара са женом, ставља парадоксалне речи из којих произлази да је Свети Сава био творац цркве и државе које су поробиле најшире народне слојеве и да смо имали владара који је био само фалсификатор новца (Зета, 24. фебруар 1935).

Истицањем светосавља у први план, Идеје су се уклопиле у програмску идеју коју су 1932. године зачели богослови окупљени око часописа Светосавље. Зато се уредништво Идеја огласило протестом што није остварено све што је прокламовано када је проглашена светосавска година:

„Зашто се није одржало оно што је оглашено; да ће ова година бити посвећена светосављу? Зар се не уме тај програм, ни да оствари, ни да испуни, ни да одбрани?“²⁵

Потврда веза Идеја и богословске интелигенције био је и прилог Милоша Црњанског *Нови часопис*.²⁶ То је приказ првог броја месечника Хришћанска мисао, који препоручује читаоцима у нади да ће се „наше православље пренути и видети које је време и какви су задатци пред њим.“²⁷

У вези са књижевним делом Светог Саве поставило се питање неприкосновености Павла Поповића, о чему Црњански пише у уводнику *Пером у срце*,²⁸ иронично примећујући да овај гради научне претпоставке које може оправдати само својим ауторитативним „мени изгледа“ и на крају каже да је необјављивањем и скраћивањем написа из Братства (стр. 44) уређивачки одбор Гласника Југословенског професорског друштва нехотице јасно признао да би по неприкосновени научни ауторитет П. Поповића било незгодно да се поновним објављивањем тог

²⁴ Идеје, 9. III 1935.

²⁵ Идеје, 20. III 1935.

²⁶ Идеје, 6. IV 1935.

²⁷ Оправдање удруживања црквене и световне интелигенције на темељима православља види се и у чланку Црњанског *Луначарски и икона*, Време, 20. II 1935, где истиче да православље не сматра изгубљеном духовном и политичком снагом јер је остало национално, има битне одлике хришћанства и није неспојиво са идејом националне хришћанске државе.

²⁸ Идеје, 11. V 1935.

написа у Гласнику још више истакне критичност, која је можда остала незапажена у Братству.

Међу текстовима о Светом Сави најзначајнију политичку конотацију има *Сћаљивање моштију Свѣтог Саве*,²⁹ јер аутор истиче политичку важност светитеља у његовом времену и у XX веку, пошто је Сава цркву и народ обдарио духом и идентитетом, који су се показали као витална снага у његовом очувању. Православље као суштина хришћанства и самостална црква постали су стварност захваљујући Светом Сави. У том јединству функционишу национална и верска свест јер су национализам и родољубље две изразите особине Савине личности. У подацима о њему и писању његових ученика изразито се понављају мисли родољубља и Црњански наглашава: „На последњем часу, томе теологу и познаваоцу догмата, првом српском архиепископу, на души је мисао која се слободно може назвати: Србија.“ Зато је његовом смрћу највише погођена црква и архиепископ Арсеније тражи од краља Владислава да не остави тело онога који је поднео „многе подвиге и безбројне туге ради српске земље“ да лежи ван отаџбине, јер већ тада Арсеније сматра Саву за творца Цркве, краљевине и свих устава и закона православља. Тако српство није само географски појам већ и „замисао и осећај који малакше, али се изнова рађа.“ Зато Синанпаша односи Савине мошти из Милешеве и спаљује их на Врачару, желећи да казни Србе јер је на њиховим устаничким заставама у Банату био Савин лик.

Црњански на крају овог чланка, везујући се за духовне корене православља, ниподаштава материјалистички поглед на свет јер материјалиста не може схватити да у том пепелу може бити ирационалне снаге, која је јача од свих других, увек ће бити ту и присутна у свему што нас чека.

Пишући о Светом Сави, Црњански је настојао да искаже свој специфични доживљај националне свести и културе. Поседовао је смисао за дубоко људско посматрање човека и уживљавање у време у којем он живи. Зато је у свим радовима о Светом Сави тежио да уобличи интегралну слику српског народа, испољавајући своје идеолошко убеђење, али и ширину уметничког бића.

---

²⁹ Идеје, 18. V 1935.

Миливој С. Спасић

МИЛОШ ЦРНЯНСКИ О СВЯТОМ САВВЕ

Резюме

В работе изображён подход Милоша Црнянского к жизни и произведению Святого Саввы. Он его видит как религиозно-политического провидца, основавшего национальное существо своего народа. О нём говорит и как историк, литератор, дипломат и журналист. Стремился к оформлению интегрального изображения сербского народа, выражая идеологические установки, но и великодушные своего художественного существа и, придерживаясь, непосредственно, или косвенно, хронолога сербского православия, созданного Святым Саввой.

Ключевые слова: Милош Црнянски, Святой Савва, сербы, православие, национальный идентитет, церковь.

ПРЕПИСИ ДЕЛА О СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ У РУКОПИСНОЈ ЗБИРЦИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

У овом раду се скреће пажња на текстове из рукописне збирке манастира Хиландара који су посвећени кнезу Лазару. У хиландарској ризници сачувана су четири књижевна дела посвећена овом славном српском владару: *Похвала Свeтoм кнезу Лазару* Андонија Рафаила, *Слово о кнезу Лазару* непознатог Раваничанина, *Пролошко жиџије Свeтoг кнеза Лазара* и *Служба Свeтoм кнезу Лазару*. Ова дела сачувана су у укупно једанаест преписа, који су настајали од XV до краја XVIII века. У раду су истакнуте основне одлике поменутих дела и дате су најважније палеографске напомене о сачуваним преписима.

Кључне речи: Хиландар, кнез Лазар, слово, житије, похвала, служба.

Косовска битка представља прекретницу за историју и судбину српског народа. Након пропасти Српског царства кнез Лазар је постао средишњи књижевни јунак, пре свега, због свог подвига и мученичке смрти. Из тог разлога потиснут је до тада веома изражен култ Немањића. Током три деценије после битке, сачињено је десет књижевних дела посвећених кнезу великомученику. У стварању косовског култа учествовало је више писаца: Данило III, монахиња Јефимија, непознати раванички монаси, деспот Стефан Лазаревић, Андоније Рафаил. Ипак, утемељивачем косовског култа сматра се патријарх Данило III (Данило Бањски или Данило Млађи).¹ Он је изабран за патријарха непосредно после Косовског боја, 1390. године. На почетку своје службе организо-

---

* milovanovicksenija@gmail.com

** докторанд

¹ *Сјиси о Косову*. Монахиња Јефимија, кнез Лазар, кнегиња Милица, Вук Бранковић, Непознати раванички монаси, Давид, Јелена Балшић, Андоније Рафаил Епактит, деспот Стефан Лазаревић, Најстарији српски записи о Косову, прир. М. Грковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књ. 13, Београд, 1993; ул. Ђ. Трифуновић, *Сјара српска књижевности*, Београд, 2009.

вао је пренос моштију кнеза Лазара из цркве Светог Спаса у Приштини у манастир Раваницу. Сматра се да је патријарх Данило Светом кнезу Лазару посветио четири списа: *Похвално слово*, *Службу*, *Пролошко жиџије* (*Синаксар*) и *Повесно слово*. Сви ови текстови настали су поводом преноса Лазаревих моштију са Косова, ради успостављања и одржавања култа у Раваници (1390/1391. године). Иако написани у различитим жанровима, ови текстови су обједињени мартиролошком симболиком, те су чести мотиви крста, венаца и других елемената литургијског песништва у коме се славе ранохришћански мученици. У складу са мартиролошком поетиком, Лазарева смрт представљена је као мученичка победа, при којој царство небеско побеђује земаљско царство. Четири Данилова текста представљају књижевно обликовани тематски круг у коме се утемељује култ кнеза Лазара. Поред поменутих жанрова (слово, служба и житије),² Данило је у своје радове уградио и микрожанр – плач, у коме дочарава узвишена осећања кнегиње Милице.

Трагични догађаји на Марици и на Косову дали су подстрек за проналажење духовних одговора за којима је народ трагао. Стварањем култа великомученика Лазара обновљена је стара хришћанска категорија мариријума. Кнез Лазар је постао симбол за духовну победу кроз пораз. Како наводи Димитрије Богдановић, црква је добила снажан подстицај вере у духу старе изреке: *Semen est sanguis christianorum* (*Крв хришћана је семе нових хришћана*).³ Читава косовски циклус старе књижевности служио је јачању народног духа у тешким тренуцима, а у њему се налази и првобитни извор косовске усмене епике.

Приликом сеобе под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића, многа материјална и духовна добра народ је понео са собом. Као важни симболи прошлости и традиције, понете су и мошти светитеља. Тако су се у Угарској нашле и мошти Светог кнеза Лазара, које су пружале подстрек народу кроз симболику духовне победе у поразу. Култ Светог кнеза Лазара постао је поново веома изражен у годинама након Велике сеобе. На то указује и податак да је Кипријан Рачанин по доласку у Угарску саставио дужу стихиру овом светитељу, са општим местима средњовековне химнографије.

У хиландарској ризници сачувани су преписи четири књижевна дела посвећена овом светом српском владару: *Похвала Светом кнезу Лазару* Андонија Рафаила, *Слово о кнезу Лазару* непознатог Раваничанина, *Пролошко жиџије Светог кнеза Лазара* и *Служба Светом*

² Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних њојмова*, Београд, 1990.

³ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1 – сџара српска књижевности*, Београд, 1991, 169.

кнезу Лазару. Ова дела сачувана су у укупно једанаест преписа, који су настајали од XV до краја XVIII века.

Сматра се да је *Пролошко житије Свѣтог кнеза Лазара* саставио Данило Бањски одмах након преноса моштију у Раваницу, ради успостављања светачког култа. Заједно са службом и словом, ово дело је чинило тематску целину о славном подвигу светитеља. Пролошка житија су углавном кратка, јер су предвиђена за читање на литургији. Записују се у синаксарима – зборницима у којима су житија распоређена према редоследу датума и месеци у години. Словенски назив за синаксар је пролог, па се упоредо употребљавају називи пролошко и синаксарско житије. У поменутом делу говори се о пореклу, животу и подробније о ратничком подвигу и мученичкој смрти кнеза Лазара. Посебно је истакнут идеолошки моменат – мучеништво као наговештај Христовог васкрсења, тријумф жртве и опредељење за вечни живот. *Пролошко житије Свѣтог кнеза Лазара* у Хиландару је сачувано у четири преписа, настајала у раздобљу од три века.

Рукопис под бр. 425 назива се *Пролог стѣиховни лейњи* и сачињен је средином XV века.⁴ Написан је српском редакцијом, полууставним писмом.⁵ Спроведен је ресавски правопис. У питању је стиховни пролог за летњу половину године. Синаксар кнезу Лазару налази се међу јунским пролозима. Исписан је на листовима 156а–157б. Приликом палеографских проучавања примећен је велики број морфолошких дублета графема. На семантички релевантна места указано је мастилом црвене боје – киноваром, а иницијали су стилизовани.

Рукопис под бр. 482 представља зборник који је писао јеромонах Орест из Раванице у манастиру Хиландару 1536. године. Рукопис је написан полууставним писмом са елементима брзописа, српско-словенским језиком, ресавским правописом.⁶ У питању је зборник литургијско-хагиографских списа и у њему се налазе три текста посвећена Светом кнезу Лазару: служба, пролошко житије и слово, у коме се описује страдање и пренос моштију. Уочава се да је зборник настао као дело више писара. Пролошко житије написано је на осам листова хартије (140а–147б), неуједначеним словним облицима.

Рукопис под бр. 509 представља *Србљак* који је саставио јеромонах Антоније у скиту Свете Ане на Атосу 1643. године.⁷ Рукопис је напи-

⁴ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1978, 164; уп. и исти, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара – палеографски албум*, Београд, 1978.

⁵ П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1990 и даље за опис писма текстова које посматрамо.

⁶ *Истио*, 184.

⁷ *Истио*, 192.

сан на српскословенском језику, полууставним писмом. Доследно је спроведен ресавски правопис и нема орнаментике. Реч је о зборнику српских житија и химнографских текстова. Житије је исписано на четири листа хартије (185а–188а). У ортографском погледу, слова су већма уједначена, текст је прегледан и лако читљив. Иницијали су украшени двобојним орнаментима, уз употребу црвеног и црног мастила.

Рукопис под бр. 787 представља зборник старих српских житија, сачињен 1788. године.⁸ Написан је црквенословенском редакцијом, брзописним писмом. Поред синаксара кнеза Лазара, рукопис садржи *Житије Миџрофана Украјинца*, Теодосијево *Житије Свештог Саве*, Доментијаново *Житије Свештог Симеона* и Теодосијево *Похвално слово Свештом Симеону и Свештом Сави*.

Служба Свештом кнезу Лазару такође се приписује Данилу Бањском, на шта посебно указује доста сродних елемената са *Службом краљу Милутину*. Претпоставља се да је настајала у етапама, а да је свој завршни облик добила радом каснијих редактора, после 1402. године.⁹ У хиландарској ризници сачувана су три преписа ове службе.

Рукопис под бр. 287 представља *Србљак* написан у другој половини XVIII века (после 1761. године). Написан је типографским писмом, црквенословенском редакцијом.¹⁰ Рукопис је украшен вињетама, које су прецртане из штампане књиге. Поред *Службе Свештом кнезу Лазару*, рукопис садржи бројне службе: Стефану Првовенчаном, Стефану Штиљановићу, деспоту Стефану, Арсенију Српском, краљу Милутину, Стефану Дечанском, цару Урошу, Јовану Деспоту, Сави, Максиму Српском, Симеону и Ангелини. У додатку је исписана стихира Вавдења, што указује на то да је књига намењена Хиландару. *Служба* је исписана на странама 184а–207а.

Служба је записана и у већ поменутом рукопису под бр. 509, који је саставио јеромонах Антоније, на странама 174а192а. Текст је написан на српскословенском језику, полууставним писмом. Доследно је спроведен ресавски правопис и нема орнаментике.

Најопширнија варијанта службе записана је у рукопису под бр. 482. У питању је зборник јеромонаха Ореста из прве половине XVI века. Текст је написан на осамдесет страна (117а–156б), полууставним писмом са елементима брзописа, на српскословенском језику. Изнад наслова исцртани су разнобојни орнаменти. Стилизовани иницијали издвајају смисаоне целине текста. Препис ове службе по-

⁸ *Истио*, 266.

⁹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968, 184–249.

¹⁰ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 126–127.

служио је приликом обликовања *Србљака* Српске књижевне задруге.¹¹ Српскословенски текст овог преписа објављен је 1989. године.¹²

Слово о Светиом кнезу Лазару, како се сматра, дело је непознатог раваничког монаха.¹³ Настало је између 1392. и 1398. године. Претпоставља се да је писац учествовао у преносу моштију са Косова у Раваницу. Страдалнички подвизи српског владара сликовито су представљени у религиозно-морализаторском тону, са тежњом да поучно утичу на читаоце. Косовско страдање тумачи се као казна за велику грешност народа. Прожимају се апстрактне слике са материјалним појмовима – слика неутешног плача дочарава се помињањем приста ништа, тамносног корабља и једрила. Приметно је преплитање наративних и поетских елемената, који чине складну целину. Посебно је лирски интонирана тужбалица кнегиње Милице:

*Авај мени, свети́лосѣи моја,
како зађе од очију мојих!
Како ѿшамне лейоѿа моја!
Како увену, слаѿки мој цвеѿе!
Како ћуѿећи ѿролазиш крај нас!
Где је слаѿкоглагољиви језик?
Где су медоѿочива усѿа?
О горе и хумови и дрвеѿа дубравна,
усѿлачиѿе са мном данас!
Од сада ѿочиѿе, очи моје,
суза ѿшоке окрвављене!¹⁴*

У хиландарској ризници *Слово о Светиом кнезу Лазару* сачувано је у два преписа. У питању је већ помињани зборник јеромонаха Ореста из XVI века (рукопис под бр. 482). У њему је *Слово* исписано на седамнаест листова папира (1566–1716) српском редакцијом, полууставним и брзописним писмом. У најновијем раду Ирене Плаовић истакнуто је да овај препис има знатне недостатке у односу на једини до сада познати исправни препис из светогорског манастира Пантелејмона бр. 22.¹⁵

¹¹ Србљак. *Службе. Канони. Акаѿисѿи*, књига друга, прир. Ђ. Трифуновић, прев. Д. Богдановић, Београд, 1970, 143–199.

¹² Ђ. Трифуновић, И. Шпадијер, *Служба светиом кнезу Лазару*, у: Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989, 193–221.

¹³ Ђ. Трифуновић, *Срѿски средњовековни сѿиси о кнезу Лазару и косовском боју*, 113–131.

¹⁴ Т. Јовановић, *Хрестѿомаѿија средњовековне књижевносѿи. Том II – срѿска књижевносѿи*, Београд, 2012, 95–96.

¹⁵ И. Плаовић, *Слово о светиом кнезу Лазару Неѿознаѿог Раваничанина у срѿскословенској рукописној ѿрадицији*, Археографски прилози 38, Београд, 2016, 39–59.

Други препис налази се у хиландарском рукопису бр. 505. То је *Србљак* састављен крајем XVIII века. Написан је црквенословенском редакцијом, полууставним и курзивним писмом.¹⁶ У рукопису нема орнаментике. Одређени словни облици, својствени руском писму, доследно су примењени. *Слово* је исписано на девет листова папира (221a–229a). На последњој страни текст је организован у облику пера.

Похвалу Свeјџом кнезу Лазару, поред оне коју је саставила монахиња Јефимија, написао је и Андоније Рафаил – последњи од десет писаца који су у трдеценијском периоду своја дела посветили страдању кнеза Лазара. Андонијева *Похвала* написана је 1419/1420. године и њом се славе Лазарев живот, подвиг и пренос моштију. Датирање постоји у самој похвали – наведено је да је написана 6928. године по византијском рачунању времена. Аутор за себе наводи да је епактит, односно дошљак. Претпоставља се да је дошао из византијских крајева. У његовој похвали приметан је особен стил, са неологизмима, калковима насталим према грчком језику и сложеним језичким конструкцијама. У његовом раду стил *илејенија словес* достиже свој врхунац, иако се испољава још у Доментијановом стваралаштву. Апстрактне поетске слике доприносе утиску мистичне и херметичне књижевности. Емоционална изражајност представља тежњу да речи о светитељу изразе бар део његове суштине и да изазову поштовање какво је изазивао и он сам. Спајањем материјалног и духовног света стварају се онеобичене слике:

А ѿада, ѿада, у крволикој ѿучини ѿешко ѿрејливљивог мора, рајници ѿрисианишије гробаља веслима оружја брзо досигоше и на неки без муке улаз наше ѿрироде [ѿођоше], уз вршишѿуће коње, узвике од болних рана. А ѿихов оишиши вајај и заједнички ѿуиј кроз невесело исцвешале цвештове – сѿрадалничко ѿоље, маглоликим облаком ѿуге лагано ѿрекри се и на силни ѿлач нагоњаше оне који ѿамо очима ѿоглед уѿуђиваху, где су насликане завидљиве двери ѿобожносѿи, које евиријан рукоубисѿивним ѿрсѿима оѿвори, где се сурово најадаше ногом безумља, врлином ѿорока, као шѿо рече Арисиоѿел, где нови од земље ѿрус и у ваздуху многобројни звекеѿ од звездосијајућих оружја, где у новонасѿалом изгледу војници [уѿуђиваху] Богу сѿењуће крике.¹⁷

Истакнута је поетика исихазма, којом се пркоси турским освајањима. Приметан је и топос афектиране скромности – аутор исказује бојазан да ће настрадати као Озан, који се нашао крај заветног ковчега. Сликвито је описан сукоб Лазареве и Муратове војске, као и тужбалица кнегиње Милице.

¹⁶ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манасѿира Хиландара*, 191.

¹⁷ Т. Јовановић, *Хресиомаѿија средњовековне књижевносѿи. Том II*, 151.

Похвала Светио́ме кнезу Лазару чува се у два преписа у рукописној збирци манастира Хиландара. Најпре је налазимо у *Србљаку* јеромонаха Антонија из прве половине XVII века (рукопис под бр. 509). Текст је написан на српскословенском језику, полууставним писмом, на шеснаест листова папира (193а–207б).¹⁸ Иницијали су уметнички стилизоване. При парцелацији реченице, писар се водио прозодијским карактеристикама, па су реченице подељене на акценатске целине – енклитике и проклитике писане су заједно са акцентованом речју. Овај препис *Слова* објавио је Ђорђе Трифуновић, поредећи га са другим преписима.¹⁹ Постоји велика вероватноћа да је на основу овог преписа урађен и један рускословенски препис у Хиландару 1780. године, који се данас налази у Патријаршијској библиотеци у Београду (бр. 51).²⁰

У *Србљаку* састављеном крајем XVIII века (рукопис под бр. 505) исписана је ова похвала на листовима 205а–220б.²¹ Текст је писан црквенословенском редакцијом, полууставним и курзивним писмом. Нарушено је средњовековно начело спојеног писања речи. Почети важних смисаоних целина обележени су црвеним мастилом, киноваром.

Својеврсни каталог списа о кнезу Лазару сачињен у овом раду показује шта су хиландарски монаси желели да имају у својој библиотеци. Поред тога, једанаест поменутих преписа указује на утемељен култ косовског страдања и косовског страдалника на тлу Свете Горе. Тај култ није слабио ни вековима након битке, с обзиром на то да су списи који славе кнеза Лазара преписивани све до краја XVIII века. Очекивало би се да сачувани број преписа дела посвећених Светом кнезу Лазару који се данас налазе у рукописној збирци манастира Хиландара није коначан и да их је вероватно било више. С обзиром на то да су рукописи из овог манастира одношени с временом, али и пропадали на разне начине, вероватно их је било још који су садржавали дела о којима је овде реч. Ипак, и оволики број преписа указује на то да нема друге рукописне збирке која у толиком броју преписа чува дела о Светом кнезу Лазару. Хиландар се и тим поводом показује као највреднија ризница рукописног блага из српске духовне прошлости. Он представља незаобилазно рукописно извориште и приликом обухватнијих проучавања не само списа о кнезу Лазару и Косовском боју него и других тема које воде ка сагледавању српског књижевног наслеђа.

¹⁸ *Истио*, 192.

¹⁹ Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару Антонија Рафаила*, Зборник историје књижевности, 10, САНУ, Београд, 1976, 147–179.

²⁰ *Истио*, 150.

²¹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 191.

Ksenija V. Milovanović

TRANSKRIPTE DER ARBEIT DES HEILIGEN FÜRSTEN LAZARUS
IN DER MANUSKRIPTSAMMLUNG DES KLOSTERS HILANDAR

Z u s a m m e n f a s u n g

In diesem Artikel hat die Autorin die Texte in den Manuskriptsammlungen des Klosters Hilandar, die dem Fürsten Lazar gewidmet sind. In Hilandar hat es gespeichert vier literarische Werke, die diesen berühmten serbischen Herrscher gewidmet sind. Lob den Heiligen Fürsten Lazar von Andoni Rafailo, Buchstabe des Fürsten Lazar von unbekannter Mönch des Kloster Ravanica, Vorworts Leben des Heiligen Fürsten Lazar und die Liturgie des Heiligen Fürsten Lazar. Diese Arbeiten wurden in insgesamt elf Abschriften erhalten, die vom 15. bis Ende des 18. Jahrhunderts geschaffen wurden. Das Papier skizziert die wichtigsten Merkmale dieser Handlungen und sind die wichtigsten paleographic Noten von erhaltenen Handschriften gegeben.

Schlüsselwörter: Hilandar, Fürst Lazar, Buchstabe, Leben, Lob, Dienst.

ПРИЛОГ

БИБЛИОТЕКА МАНАСТИРА МАНАСИЈЕ

У раду је представљен почетак рада на уређивању библиотеке манастира Манасије, које се одвија према свим релевантним националним и међународним библиотечко-информационим стандардима. Представљен је садржај библиотечког фонда и целине које га чине (седам), а указано је и на ретке и вредне књиге у њему, као и врсте књижне и некњижне грађе. Овим активностима се доприноси и разрешавању општег питања статуса манастирских библиотека.

Кључне речи: манастир Манасија, манастирска библиотека, уређење библиотеке, библиотечки фонд, библиотечко-информациони стандарди.

Благословом Његовог преосвештенства епископа пожаревачко-браничевског господина др Игнатија Мидића и игуманије манастира Манасије, мати Павле, а поводом обележавања 600. година манастира, почело је сређивање манастирске библиотеке.

Овим је начињен први корак у уређивању ове манастирске библиотеке према свим релевантним националним и међународним библиотечко-информационим стандардима.

Библиотека се налази у згради манастирске трпезарије и сатоји се од две повезане просторије.

У већој просторији, која је намењена и за читаоницу, а која је знатно веће површине, налазе се застакљени, дрвени ормани, испуњени књигама, и столови за рад.

Овде су смештене све нове публикације, и то првенствено духовног садржаја.

Већи део је верска литература, Свето писмо, Света Јеванђеља и друге богослужбене књиге; минеји требници, псалтири.

---

* silvanacaki@gmail.com

Али има и белетристике, историје, етнологије, филозофије, политике, привреде, права, студије о језику књижевности, уметности, као и приручника.

У библиотеци је смештено око 7.500 библиотечких јединица, а у плану је и даље попуњавање библиотечког фонда, и то углавном верском литературом. У фонду је мало књига у више примерака.

Највећи број публикација у библиотеци чине монографије о црквама и манастирима, један мањи део је периодика у појединачним бројевима без континуитета и један мали део некњижна грађа (фотографије, разгледнице, нотни материјали).

Монографија има на различитим језицима. Највише на руском, француском и немачком језику. Али, има и мањи број на књига на енглеском, италијанском и грчком језику. Посебно су интересантне енциклопедије на француском и немачком језику.

Приликом сређивања, класификација и смештај фонда извршени су, према УДК систему, у највећем броју са УДК ознаком 2, и сложене су по азбучном реду.

Дакле, највећи део фонда је из области теологије и религије, јер се библиотека формира као манастирска, а не општег типа.

На посебном месту у овој просторији изложене су вредне рукописне књиге:

- рукописи минеја за месец септембар из друге половине XV века, цела књига;
- лист рукописног минеја за месец новембар из XV века;
- рукописна књига *Чудеса Богородице* из 1736. године;
- рукописна књига *О аниѿхрисѿу* из 1780. године.

У посебној застакљеној витрини чува се Четворојеванђеље штампано у Москви 1856. године. То је поклон руске царице Марије Александровне манастиру Манасији 1857. године.

У мањој просторији издвојене су старе и ретке књиге на руском језику, које су углавном богослужбене.

Током целог XIX века књиге неопходне за Божју службу углавном су набављане из Русије због истог богослужбеног језика (црквенословенски руске редакције), да би постепено почеле да се штампају и у Србији. И друге богословско-педагошке књиге дуго су превођене са руског језика.

Фрмирано је седам целина у библиотеци.

1. Старе књиге до 1867. године – световне, укупно 43.
2. Старе књиге до 1867. године – верске, укупно 41.
3. Књиге штампане после 1867. године – верска литература.
4. Књиге штампане после 1867. године – световна литература.

5. Ретке књиге 1912–1913. године, укупно 20.

6. Ретке књиге 1914–1918. и 1941–1945. године, укупно 22.

И на крају у посебном делу полица, а као седма целина, књиге на руском језику.

У овој просторији смештена је и архивска грађа, која, овог пута, није била предмет обраде.

Рад на обради библиотечке грађе још није почео. За то ће бити задужени библиотекари из Патријаршијске библиотеке

Овим је начињен врло важан корак у уређивању ове манастирске библиотеке према свим релевантним националним и међународним библиотечко-информационим стандардима, као и у разрешавању општег питања статуса манастирских библиотека.

Silvana N. Cakić

LIBRARY OF THE MANASIJA MONASTERY

S u m m a r y

The paper presents the initial activities aimed at organizing and cataloguing the library of the Manasija Monastery in accordance with relevant national and international library and information science standards. It presents the library holdings and its units (seven) and highlights the rare and valuable books and various types of books and non-book library materials in the holdings. These activities also contribute to defining the status monastic libraries in general.

Keywords: Manasija monastery, monastic library, organizing and cataloguing a library, library holdings, library and information science standards.

*ТРИБИНА „ДВА ВЕКА ОД ПРВОГ ИЗДАЊА
ВУКОВОГ СРПСКОГ РЈЕЧНИКА“,
22. АВГУСТ 2018. ГОДИНЕ*

Рада Р. Стџијовић*
(Институт за српски језик САНУ, Београд)**

ВУКОВ РЈЕЧНИК – ДВЕСТА ГОДИНА ОД ОБЈАВЉИВАЊА (1818–2018)

У раду се говори о значају првог издања *Српског рјечника* Вука Караџића, о Вуковој језичкој и правописној реформи, о лексици речника, као и о језичким особинама које речник сврставају и у дијалекатске и у речнике савременог српског књижевног језика.

Кључне речи: Вук Караџић, *Српски рјечник*, књижевнојезичка реформа, правописна реформа.

Заслуге Вука Стефановића Караџића за српску културу значајне су и бројне. Он је прикупио и спасао од заборављања драгоцено српско народно стваралаштво – народне песме, приповетке и пословице. Упознао је тадашњу културну Европу са њима. Описао је живот и обичаје српског народа и оставио сведочанство о историјским догађајима свога времена. И, најзад, он је творац садашњег облика књижевног језика, утемељеног на народној основи, као и фонолошког правописа, по коме сваком гласу одговара по једно слово.

Језичку и правописну реформу Вук је спровео у првом издању свога речника, који је изашао у Бечу 1818. године под називом *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима скупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић*.¹

* rada.stijovic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Литература о овом Вуковом лексикографском остварењу и његовим дометима је велика. Овде наводимо избор из литературе који је коришћен у припреми овог текста: А. Белић, *Вукова борба за народни и књижевни језик: расправе и предавања*,

Подстицај да напише *Рјечник* Вук је добио 1815. године од Јернеја Копитара, слависте и цензора словенских књига, који је живео и радио у Бечу. У Бечу је Вук започео рад на *Рјечнику*, а наставио га је у сремском манастиру Шишатовцу, као гост архимандрита Лукијана Мушицког. Тамо му је Копитар послао старије речнике – Арделија Дела Беле, И. Белостенеца, Јоакима Стулија, Андрије Јамбрешића, као и Речник Руске академије – који су му служили као подсетник да из њих узме речи које је чуо у српском народу. Године 1816. Вук се са прикупљеним речничким материјалом (нешто преко 26.000 речи) вратио у Беч и заједно са Копитаром наставио рад на речнику. Он је читао Копитару речи и објашњавао му њихово значење, а Копитар их је преводио на немачки и латински језик.

Српски рјечник из 1818. године написан је да буде први речник српског књижевног језика заснованог на народној основи. Он то и јесте, али је уједно и први српски дијалекатски речник. То је речник говора Вуковог родног Тршића, говора који је у свом памћењу и језичком осећању носио сам Вук. Дијалекатски карактер му дају не само покрајинске речи већ и поједине фонетске дијалекатске црте које је Вук у другом издању *Рјечника* напустио стварајући наддијалекатски карактер књижевног језика. Дакле, речник из 1818. године био је речник једног дијалекта са свим његовим особинама, као што су, нпр., потпуно одсуство гласа *x* (*буа*, *дуовник*, *замаујем*), најновије, тј. јекавско јотовање (*ћераџи*, *ћевојка*, *ћед*), петварање *мн* у *мл* (*млого*, *мложина*), односно у *вн* (*џаван*, *џавница*), затим *мњ* у *мљ* (*сумља*, *сумљаџи*), група *џн* на месту групе *ћн* (*несрејњик*, *синојњи*, *јомојњик*), вокатив типа *Аница*, *Милица*, *Ружица* итд.

Вук је у *Рјечник* унео, пре свега, лексику сеоске средине, богатту, најчешће, терминологијом материјалне културе – сточарства и земљорадње и свега што је у вези с тим (*крилоња*, *кусоња*, *медоња*, *мркуља*, *сивуља*, *двиска*, *шиљеже*, *изјагњџи*, *јаловиџи се*, *којиџи*, *одјавиџи*, *јландиџије*, *јланинка*, *оглав*, *суруџка*, *урда* итд.), одевања и обувања (*анијерија*, *бињџи*, *зубун*, *долама*, *назувак*, *обувача*, *џозлуци*, *ћурак* итд.); унео је Вук и називе посуђа (*земљаница*, *касџрола*, *кујусара*, *лећен*, *лубура*, *чобања*), јела (*брашњеница*, *јечменица*, *симџи*, *џицвара*, *јрженица*), разних заната и других занимања (*воденичр*, *гвожђар*, *зидар*, *ковач*, *козар*, *кобасичар*, *јудар*, *чувар*, *млинар*,

у: исти, О великим ствараоцима, *Изабрана дела Александра Белића*, књ. VI, Београд, 1998, 8–178; П. Ивић, *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела Павла Ивића, књ. IV, Сремски Карловци – Нови Сад, 1991; М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад, 1990; М. Селимовић, *За и јројив Вука*, Београд, 1987; Р. Стијовић, *О лексици Синодовог јревода Новог завјешта у односу на лексику Вуковог јревода*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVIII/1*, Нови Сад, 2014, 69–81.

ојанчар, солар), затим лексеме које нас обавештавају о друштвеним односима и околностима (*ага, азнадар, арамбаша, беглук, газдалук, јатак, кмеј, муфтија, ћерзибаша, ћелал, ферман, чилук*), а богато је заступљена и војна терминологија, која говори о Србима устаницима у Турској и граничарима у Аустрији тога времена (*баруј, бимбаша, вишек, врајкорац, овицир, њешадија, сабља, ушанчији се, џебана*).

Рјечник није сасвим лишен ни апстрактне лексике (нпр.: *безумље, дојасији се, домислији, зависји, јад, избор, слушња, милосји, њошићење, сјрах, ћуга, ћајна, узрок, чезнуји, укор, ум*), као ни израза који су из црквеног језика продрли у народни говор.²

У речнику има и речи које не припадају тршићком говору – преко двеста речи из Војводине, око шездесет речи из других делова Србије (без Вуковог родног краја), као и педесетак из Босне и Херцеговине. Има у њему и стајаћих речи из фолклорних умотворина и личних имена из рачанског поменика.

Овај речник није само лексикографско остварење већ и етнографско и фолклорно, што је била замисао Јернеја Копитара. Вук је ради бољег разумевања неких речи уносио у речник и народне пословице, загонетке, песме, описивао обичаје и веровања.

Велики значај *Српског рјечника* из 1818. лежи и у томе што је у њему Вук коначно реформисао ћирилицу. Познато је да је Вуковој реформи писма претходила реформа Саве Мркаља. Мркаљевој азбуку, донекле усавршену,³ Вук је употребио још у *Писменици* (1814), јер, како је написао, „за српски језик лакша и чистија не може бити од ове“. У *Рјечнику* је дао коначну верзију ћирилице. На предлог Лукијана Мушицког узео је слово *ђ* уместо *дъ*, увео је знак *џ* и латиничко слово *ј* уместо дотадашњег *ј* за обележавање овог гласа. Савет да узме латиничко *ј* Вук је добио од Копитара, који се надао да ће ово слово прокрчити пут ћирилично-латиничкој азбуци коју би једнога дана прихватили сви јужни Словени, а намера му је била и да српску азбуку одвоји од православне традиције. Ово је изазвало најжешћи отпор Вуковој реформи и оштре приговоре да се шокачи српска азбука. Не мање приговора на *Рјечник* било је и због опсцене лексике, коју је Вук из другог издања избацио.

² Црквена лексика је, пре свега, српскословенска, коју је Вук чуо у народу или од трношких калуђера (нпр., *мошији, ојшији, ојшијина, вавијек, васиони*), нешто мало и рускословенска, коју је преузео из манастирских књига у Шишатовцу (*двери, честји, љубезан, живоначални, измицајушчи*), а има и редакцијски неутралних, које по свом гласовном лику могу припадати обема редакцијама (нпр., *одежда, бденије, моленије, Преображеније, Срејеније, њисанија*).

³ Вук је у *Писменици* спојио је диграфе у: *љ, њ, ђ* и *дъ*. Оставио је Мркаљево слово *ј*, а о *џ* ништа ни он, као ни Мркаљ, није рекао.

Писање на својеврсном народном језику постојало је и пре Вука, као и идеја о књижевном језику на народној основи.⁴ Народним језиком писао је и Саво Мркаљ, и Лука Милованов, а нарочито ваља поменути Доситеја Обрадовића, који је писао народним језиком, али је, за разлику од Вука, када би му недостајао апстрактан израз, употребљавао црквенословенске речи, не сматрајући за потребно да речи као *состіојаније* или *безумије* преобликује по српском народном моделу у *сїање* или *безумље*. С доситејевским језиком завршио се еволутивни развој књижевног језика код Срба.

Вук Караџић је револуционар. Он је радикално раскинуо са средњовековном традицијом, као и са језичким типовима који су били њихова модернизована варијанта (славеносрпски и доситејевски) и утемељио књижевни језик на новоштокавском ијекавском источнохерцеговачком (херцеговачко-крајишком) дијалекту.⁵

Победом Вукове реформе било је доста изгубљено у области апстрактних појмова, а, по речима П. Ивића, и у вези с еластичношћу и елеганцијом реченице. Међутим, у вуковски и поствуковски књижевни језик ушле су и многе особености дотадашњег језика. Вук је и сам уносио црквенословенске речи и изразе за којима се указала потреба – на стотине већ у предговору *Рјечника*, а нарочито много у преводу *Новог завјейи*.

Прекид с традицијом смањило је способност српског језика да се богати из руског, и то у време кад се у Русији појављују ствараоци светског формата. То је и била Копитарева намера, како је у научној литератури више пута истицано – увођењем народног језика и заменом црквенословенског и славјанског одвојити Србе од Руса и тако утрти пут аустро-словенској политици, која се спроводила на бечком двору још од времена Марије Терезије.⁶ Ипак, треба рећи, да се руски књижевни језик управо у то време одвајао од црквенословенског, који је Србима био мост ка руском. Павле Ивић сматра да Вуку нису могле остати дуго скривене Копитареве намере, али да је истрајавао на своме

⁴ Меша Селимовић је 1967. године у студији *За и њрошив Вука* дошао до закључка који би се могао сажети у његову реченицу: „Вук није пао с неба, већ је дошао после многих.“ Овај Селимовићев став уклопиће се у оно до чега ће студиозним проучавањем доћи лингвисти новосадске школе на челу са Александром Младеновићем – до постојања континуитета у развоју савременог српског књижевног језика, чији је део и сам Вук.

⁵ Други, екавски новоштокавски дијалекат – шумедијско-војвођански наметнуо се сам као говор културно, економски и у сваком другом погледу развијеније и надмоћније средине. Ова два дијалекта су била најраспрострањенија и њима су уједначено говорили Срби свих трију вера.

⁶ У поменутој расправи Селимовићев каже: „У истом циљу дворска канцеларија је, још од времена Марије Терезије, форсирала увођење простонародног језика.“

путу јер су његови „мотиви били друге природе – родољубље, ’љубав к роду својему’, која га је навела на описивање свог језика“. Сличног је мишљења, између осталих, и Меша Селимовић, који каже „да је Вук своје дело стварао ’за слободни живот свога народа, а не за живот под аустроугарском доминацијом“.

Када се говори о Вуковој реформи, треба имати у виду да је највећи део српског народа тога времена био неписмен, а да се међу Србима у Аустроугарској интелигенција тек стварала. Вуков књижевни језик био је веома лак, приступачан обичном свету. Њега су Срби знали у највећој мери самим тим што су знали свој матерњи говор. Довуковски, славеносрпски језик морао се учити, а није био ни нормиран, није имао чврста правила.

На крају, треба високо вредновати и то што је у тим слободарским, револуционарним временима Вуковим делом отворен пут народној поезији, која је, како је приметио П. Ивић, постала једна од главних полуга препорода националног осећања.

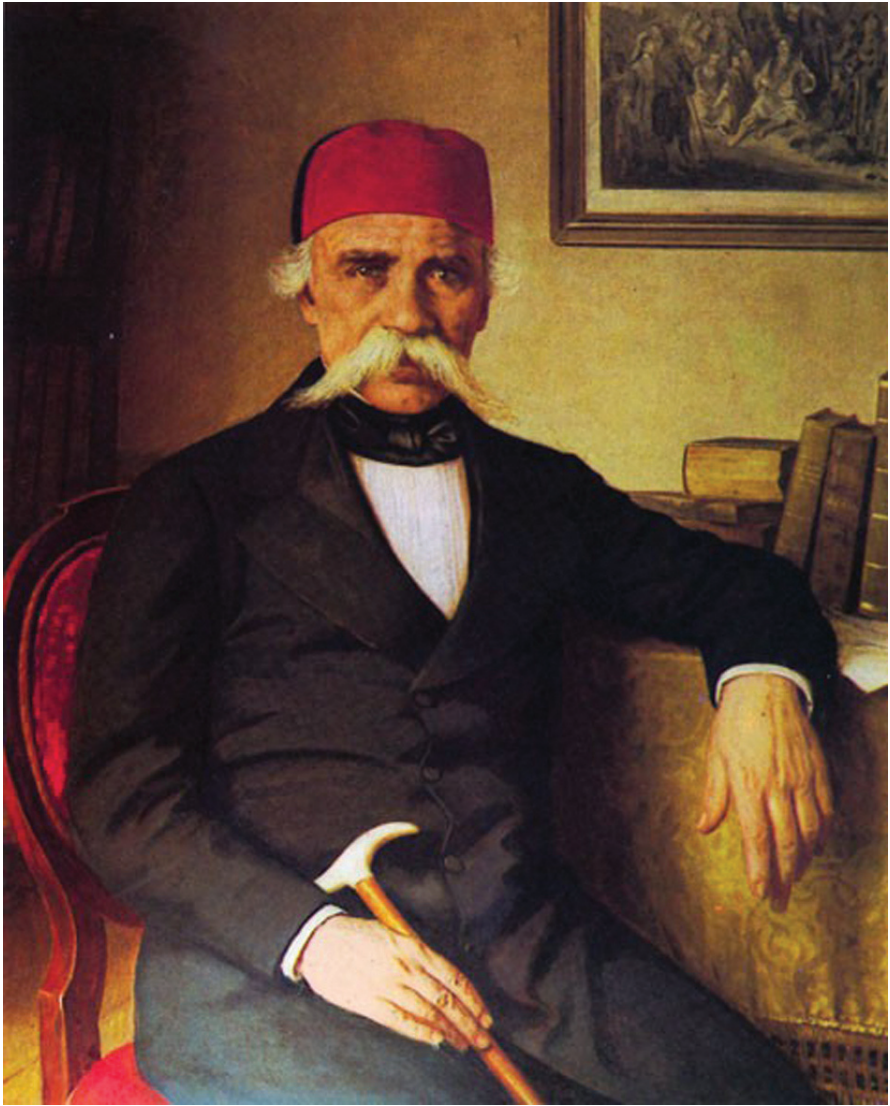
Rada R. Stijović

VUK'S DICTIONARY: 200TH ANNIVERSARY OF PUBLICATION
(1818–2018)

S u m m a r y

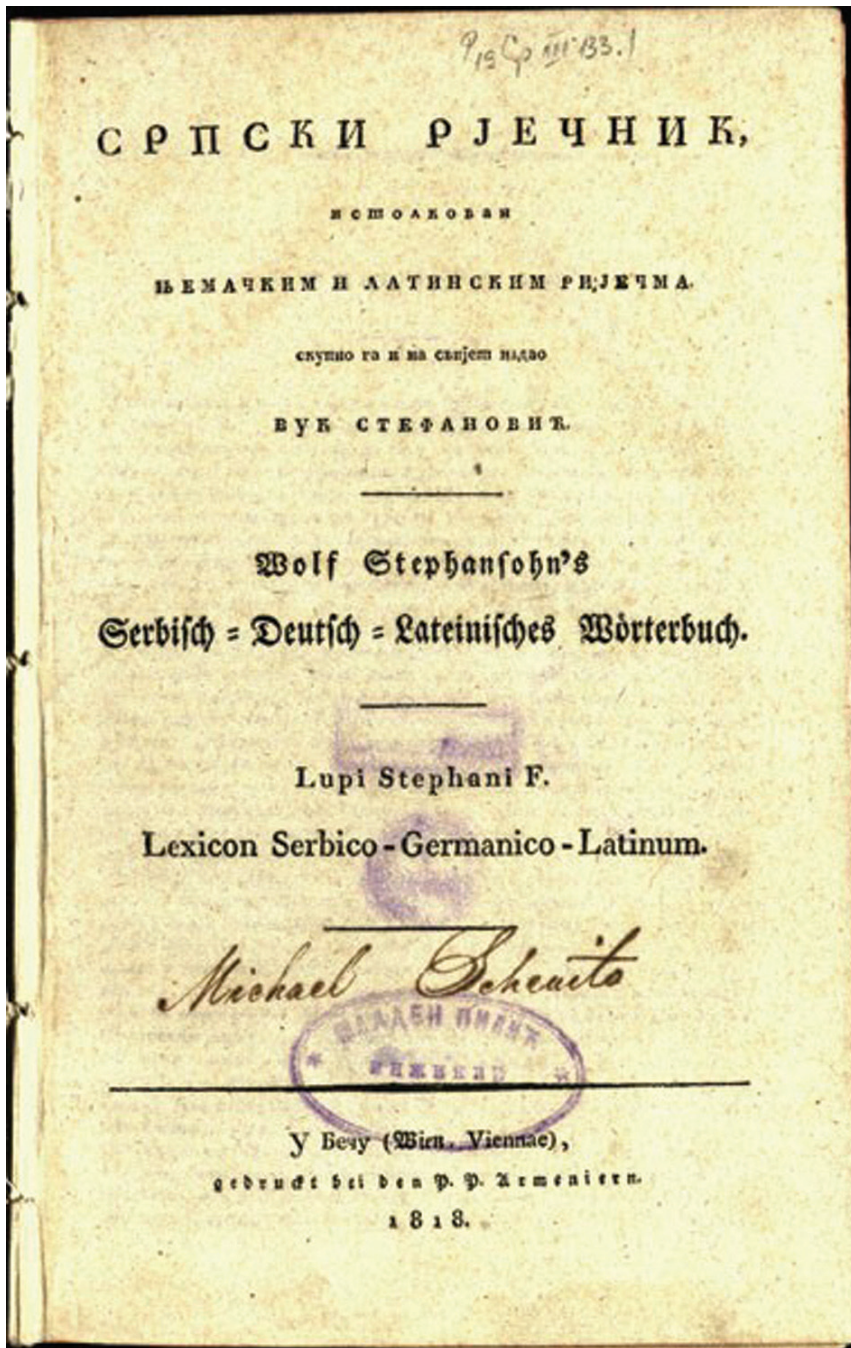
The paper discusses the significance of the first edition of Vuk Karadžić's *Srpski rječnik* (*Serbian Dictionary*), Vuk's orthographic reformation, the lexicon covered in the *Dictionary*, and the linguistic features that make it comparable to dialect dictionaries and dictionaries of the modern Serbian literary language.

Keywords: Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, reformation of the literary language, orthographic reformation.

Сл. 1. Вук Стефановић Караџић

Сл. 2. Српски рјечник исполкован њемачким и латинским ријечима
скупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић

ИЗЛОЖБА „СРПСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА ОД ВУКА ДО ДАНАС“

Прегледним текстом којим се представља значај изложбе „Српска лексикографија од Вука до данас“ указује се на њене најзначајније сегменте. Изложба је приређена у склопу одржавања Међународног конгреса слависта у Београду (20–27. август 2018. године). Главна тема изложбе јесте развој српске лексикографије од периода првог издања Вуковог *Рјечника* (1818), као великог културно-историјског догађаја од којег почиње развој савременог српског књижевног језика с народним језиком у основи, па до данас.

Кључне речи: српска лексикографија, Вуков *Рјечник*, дескриптивни речници, специјални речници.

Изложба „Српска лексикографија од Вука до данас“ представљала је главну пратећу манифестацију XVI Међународног конгреса слависта, који се одржао у Београду од 20. до 27. августа 2018. године. Конгрес као манифестацију посвећену словенским језицима, књижевностима и културама организовали су Међународни комитет слависта и Савез славистичких друштава Србије, уз суорганизацију Српске академије наука и уметности и Филолошког факултета Универзитета у Београду.

Више од 1000 учесника показало је значај Конгреса посвећеног словенским језицима и књижевностима, који је окупио научнике слависте из 43 државе света (од Америке до Јапана, Јужне Кореје, Кине, Индије, Немачке, Русије, Пољске...). Према програму који је направио Петар Буњак (обухвата: секције, тематске блокове, округле столове, постер-реферате), предвиђена су 1674 наступа. Славистички центри у све-

---

* natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ту су мање или више развијени, али је занимљиво, рецимо, да у Јужној Кореји две стотине студената проучава српски језик, књижевност и културу. Конгрес слависта свечано је отворен 20. августа, најпре интонирањем химне *Боже њравде* (у извођењу хора „Обилић“, АКУД „Бранко Крсмановић“).

Такође, у оквиру програмских активности одржан је Округли сто „Александар Белић у историји славистике“, што је омаж академику Александру Белићу, некадашњем председнику САНУ, који је 1939. године спровео припреме за одржавање III Конгреса слависта у Београду, али га је отказао због почетка рата у Пољској. Посебне теме XVI Међународног конгреса слависта су: „Двеста година *Српског рјечника*“, „Александар Белић у историји славистике“, „Завршетак Првог светског рата и његов утицај на развој славистике“. У Библиотеци града Београда изложено је око 2.500 наслова најважнијих славистичких издања објављених од претходног Конгреса одржаног у Минску 2013. године. У холу Филолошког факултета приређена је изложба посвећена српској књижевности у Првом светском рату и Александру Солжењичину.

Аутори изложбе „Српска лексикографија од Вука до данас“, која је отворена 20. августа и трајала до 5. септембра у Галерији Музеја науке и технике САНУ, јесу проф. др Рајна Драгићевић, председник Савеза славистичких друштава Србије, и др Ненад Ивановић, научни сарадник Института за српски језик САНУ. Наравно да је српска лексикографија постојала и пре Вука. Нарочито је у XVIII веку публиковано више двојезичних речника, али тема изложбе јесте период од првог издања Вуковог *Рјечника*, као великог културног и историјског догађаја од којег почиње развој савременог српског књижевног језика на народној основи (ранији облици српског књижевног језика датирају од XII века, од српскословенске редакције, те рускословенског и све до славеносрпског), па до данас. Стога се српска лексикографија дели на предвуковску и поствуковску. Поствуковска лексикографија пролази кроз српску, тј. српскохрватску фазу, све до распада СФРЈ, након чега српска лексикографија наставља свој самостални пут.

Први циљ изложбе јесте да се у српској култури обележи двеста година од објављивања првог издања *Српског рјечника* Вука Стефановића Карацића (1818). Обележавање годишњице објављивања овог кључног дела, којим се утемељује савремени српски књижевни језик, представља важан задатак српске научне и културне историографије.

Други циљ изложбе је културни, с намером да се скрене пажња јавности на значај српских речника као „књига које су више од књига“, тј. да се представи српска лексикографија. Речници су ризница лексич-

ког блага, етнографских и културолошких података о историји српског народа. Уз ово, речници одражавају и духовне и научне идеје које је српски народ пратио у различитим раздобљима, као и његове хоризонте у системском разумевању света око себе и језика којим се служи.

Трећи циљ изложбе је научни, а састоји се у упознавању страних слависта са развојем најважнијих српских речника кроз време. У овом контексту, изложба има и дидактички карактер: њен задатак је да упути стране слависте у развој лексикографских идеја и концепција у српској лингвистици XIX и XX века. Укратко су представљени историјат, грађа, концепција и развој неких од најважнијих општих и специјалних речника у XIX, XX и XXI веку. Изложбу прати репрезентативни каталог, који представља обимну колективну монографију о развоју српске лексикографије од Вуковог *Рјечника* до савремених речника српског језика. Уредници каталога су академик Милосав Тешић, проф. др Рајна Драгићевић и др Ненад Ивановић.

У тзв. „Вуковој соби“, којом започиње изложба, изложени су лични предмети Вука Стефановића Караџића – фес са кићанком (који је носио на глави до краја живота иако је био обучен у грађанско одело), путни бележник са записима речи, клешта за хартију, Вуково стоно звонце, наочаре, перо и држач за пера, дивит с мастионицом, бркалка за мастило, његова путна торба, његов примерак *Рјечника* из 1818. са допунама, Вукове белешке, записи речи. Посебно је занимљива карта његовог путовања у крајеве где се говори српским језиком. Та путовања су омогућила настанак карте са пунктовима где је бележио говоре, а и реформу коју је касније спровео у другом издању *Рјечника* (1852), када је забележио фонему *x*, као и када је чуо говоре без јекавског јотовања. Стога у првом издању из 1818. године стоје нпр. лексеме *ајдук* и *ђевојка*, а у другом из 1852 – *хајдук* и *дјевојка*. Изложени предмети углавном су позајмљени из Музеја Вука и Доситеја, као и из Архива САНУ.

Вукове оригиналне цедуље (фише) припремане за *Српски рјечник* указују на то како је он бележио, анализирао и обрађивао речи. Вук је радио речник српскога језика по узору на тадашње речнике других језика, а текстови његових цедуља сведоче о језичким проблемима са којима се суочавао и о начинима на које их је сагледавао (подела речи на значења, обрада термина, дефинисање речи страног порекла и др.). На овом месту изложени су и прилози разних сакупљача грађе, који су Вуку слали речи, као и поједини минијатурни предмети које је Вук сам дељао како би Јернеју Копитару помогао у прецизном значењу и тачном превођењу српске речи. Вук Врчевић, Вук Поповић, као и бројни неименовани сакупљачи грађе, слали су писмима Вуку по 20, 30 или 100 речи, што указује на чињеницу да се већ у XIX веку осећала велика

потреба за једним речником који би објединио све речи из свих крајева у којима се говори српским језиком.

Из Вукове собе улази се у простор посвећен пројектима српске лексикографије у XIX веку, првенствено *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности (познатом као *Речник САНУ*).

Важан сегмент изложбе јесте и представљање рада Ђура Даничића, најпре на *Рјечнику из књижевних стјарина српских*, који је завршио 1861. године и који је понудио Друштву српске словесности да га публикује, али је због расправе о свом делу повукао рукопис с намером да га штампа о свом трошку. Међутим, објављивање рукописа новчано је помогла кнегиња Јулија Обреновић (рођена Хуњади). Овај речник је важан за историју словенске лексикографије и славистику уопште. Други речник који је Даничић започео да ради јесте *Рјечник хрватско-га или српскога језика*, у издању Југославенске академије знаности и умјетности (радио је у периоду 1880–1882).

Лексикографски пут даље води до Академијиног великог *Речника српског књижевног и народног језика*, започетог посебном посланицом Стојана Новаковића 1888. године, а стазом Даничићевих речи упућених том приликом Стојану Новаковићу. Идеја о том речнику се појавила половином XIX века у Друштву српске словесности. На иницијативу Стојана Новаковића, 1899. године послат је позив, заправо, публикована је објава у Српским новинама – *Позив за куљење речи њо народу*, намењена представницима српске интелигенције да шаљу речи којих нема у Вуковом *Рјечнику*. Момчило Иванић и Пера Ђорђевић су били саставили и *Ујујисиво за куљење речи њо народу*. Позиву су се одазвали чиновници, свештеници, студенти, официри, ђаци гимназија и др., свако ко је био писмен и ко је могао да обрати пажњу на речи свога краја, па су у Академију почеле да стижу збирке речи. Тако се до средине XX века сакупило преко 300 збирки речи из свих крајева српског говорног подручја (око 450.000 речи). На пример, Владан Арсенијевић, професор Српске учитељске школе у Карловцу, прикупио је и послао збирку од укупно 250.000 речи. Ова грађа присаједињена је грађи од 4 милиона примера речи ексцерпираних из књижевних дела, стручних књига и периодике, односно публицистике. Занимљиво је истаћи да су значајан допринос изради *Српског рјечника* из 1852. године, као и *Речника САНУ* дали сакупљачи.

Историјско-политичке околности утицале су на то да две огледне свеске овог речника изађу у специфичним условима и са већим временским размаком: прва је штампана 1913. године уочи Првог светског рата (Момчило Иванић: *Српски речник књижевнога и народнога језика*

по материјалу *Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије*), а друга 1944. године за време Другог светског рата: *Речник српскога књижевног и народног језика (огледна свеска)*.¹ После Другог светског рата основан је Институт за српски језик 1947. године, те је први том *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* објављен 1959. године, а у својству главног уредника потписао га је Александар Белић.² У јулу 2018. године из штампе је изашао и 20. том овог најобимнијег и најзначајнијег дескриптивног речника српског језика са граничним речима *йеџогодан–йогдегод*. У темељу његове израде стоји дело великана, као што су Стојан Новаковић, Александар Белић³ и Митар Пешикан, чијим је лексикографским знањем израђиван, унапређиван и самим тим добио данашњи облик.

Касније се почело и са израдом *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске. То је описни речник средњег обима са око 150.000 речи, који обрађује лексику од Вука до педесетих година XX века. Израда је започета Новосадским договором 1954. године, а завршена 1976. године, с тим што је у изради прва три тома учествовала и Матица хрватска. Следећи дескриптивни речник јесте *Речник српскога језика* (познат и као *Једнојомник*) у издању Матице српске. Овај речник мањег обима обрађује око 80.000 речи. Започет је у време распада Југославије, а завршен је 2007. године. Тако, описни речници савременог српског језика подразумевају тезаурус *Речник САНУ* као речник великог обима, *Речник Матице српске* као речник средњег обима и *Једнојомник*, као речник малог обима.

У другом делу изложбе представљени су начини обраде речи у специјалним речницима, као што су историјски, етимолошки, дијалекатски речници, асоцијативни, фреквенцијски, семантичко-деривациони речник и термилошки речници, док је један зид галерије био прекривен представљеном хронологијом значајних догађаја у

¹ Аутори овог издања били су Радосав Бошковић, Кирил Тарановски, Јован Вуковић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић и др.

² Сарадници при изради првог тома били су Милош Московљевић, Михаило Стевановић, Миливој Павловић и Радомир Алексић. Након Белића, уредници даљих томова *Речника САНУ* до 20. тома су: Михаило Стевановић, Митар Пешикан, Мирослав Николић, Милица Радовић Тешић, Стана Ристић и Рада Стијовић.

³ Више о Белићевом лексикографском научном раду в. Н. Ивановић, *Лексикографска мисао Александра Белића (1926–1955)*, у: Александар Белић, српски лингвиста века. Књ. 1. *О Александру Белићу на Научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2016)*, Београд, 2016, 319–343; Н. Јошић, *Белићева лексикографска гледишта* и *Речник САНУ*, у: исто, 345–355; С. Ристић, Н. Ивановић, *О лексикографији Александра Белића – из необјављених рукописа*, у: Александар Белић, српски лингвиста века. Књ. 2. Александар Белић и страни слависти. Под кровом Српске академије наука и уметности, Београд, 2017, 195–260.

српској лексикографији у последња два века. Такође, презентовани су и речници страних речи, као и речници нових речи.

Главне идеје изложбе јесу да се покаже историјски развој српске лексикографије од Вука на овамо, као и чињеница да је Вук на много начина предвидео развој савремене лексикографије. Жеља аутора изложбе била је да се прикаже научна димензија процеса развоја српске лексикографије током две стотине година, али и културно-историјска. Вук Стефановић Караџић је своју реформу први пут представио у *Српском рјечнику*, за који је академик Павле Ивић говорио да је од свих појединачних дела у српском језику и култури најзначајнији, јер од тог дела почиње савремени српски језик и књижевни српски језик у чијој основи је народни језик. Осим првог издања, на изложби је представљено и друго издање *Српског рјечника* (обухвата око 47.500 речи, а објавила га је Штампарија Јерменског манастира у Бечу), као и остала издања, хронолошки, укључујући и фототипска. Такође, изложен је и избор литературе о *Српском рјечнику* са сигнатурама, који бројношћу и тематском разноврсношћу сведочи о великом значају ове књиге за двеста година њеног постојања, а указује и на многе нове перспективе за даља проучавања.

Узимајући у обзир да су речници много више од књига, може се рећи да они представљају одраз цивилизацијског нивоа говорника неког језика, њихових знања о свету и начина на који га поимају и оцењују, кроз њих се може учити и историја наших најзначајнијих институција у друштву. Како се лексика мења кроз време, речници пружају и слику стварности и представе о културно-историјском степену развоја одређеног народа. Због тога се може рећи да изложба „Српска лексикографија од Вука до данас“, кроз слику о српским речницима, верно приказује и слику српске науке и културе у последњих двеста година.

Nataša S. Vulović

THE EXHIBITION “SERBIAN LEXICOGRAPHY FROM VUK
TO THE PRESENT”

S u m m a r y

This overview presenting the significance of the exhibition “Serbian Lexicography from Vuk to the Present” points out its highlight moments. The exhibition was organized as part of the International Congress of Slavists in Belgrade (20–27 August, 2018). The main theme of the exhibition is the development of Serbian lexicography from the period of the first edition of Vuk’s *Rječnik* (1818), as a momentous cultural-historical event which marks the beginning of the development of contemporary Serbian literary language with vernaculars at its core, up to the present day. The authors of the exhibition (Dr Rajna Dragičević, president of the League of Slavistic Societies of Serbia, and Dr Nenad Ivanović, scientific fellow of the Institute for the Serbian Language of SASA) prepared the exhibition material thematically according to a number of parameters, unifying it within specific scientific-chronological lexicographic stages.

Keywords: Serbian lexicography, Vuk’s *Rječnik*, descriptive dictionaries, specialized dictionaries.

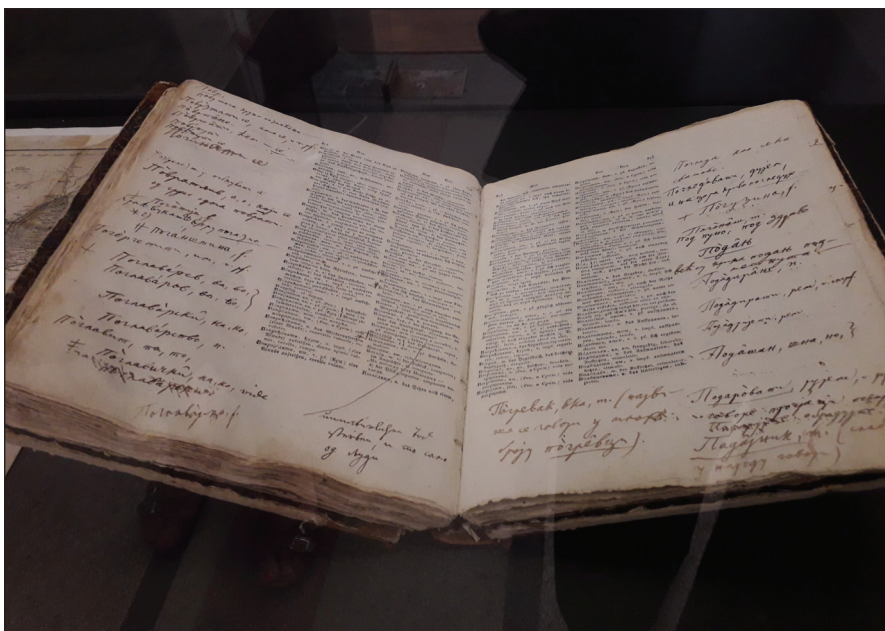
Сл. 1. Из „Вукове собе“ – Вукови лични предмети: фес, наочаре, мастионица

Сл. 2. Из „Вукове собе“ – Вуков радни сто

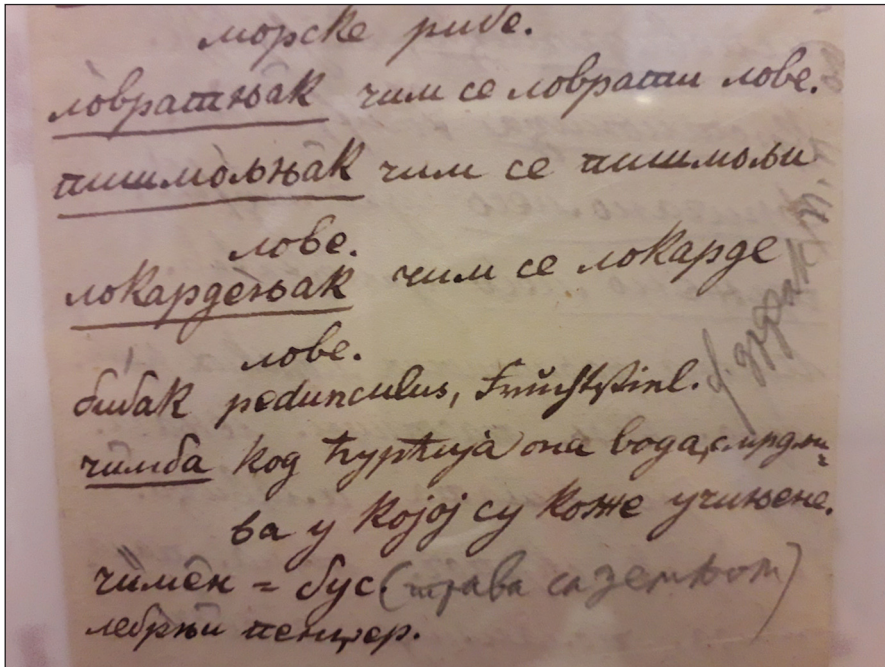
Сл. 3. Из „Вукове собе“ – Вукови лични предмети: торба

Сл. 4. Вуков примерак Рјечника са исписаним допунама

Сл. 5. Вуковим путевима за српским говорима

Сл. 6. Вукова цедуља (фиша)

Марина Љ. Спјасојевић*
(Институт за српски језик САНУ, Београд)**

РЕСАВА И ПРВО ИЗДАЊЕ СРПСКОГ РЈЕЧНИКА ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЦИЋА

У раду се указује на „место“ Ресаве у *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића из 1818. године. Прво се говори о припремама за издавање *Српског рјечника* кроз систем пренумерације и удео кнеза Милосава Здравковића Ресавца у томе. Други део је посвећен „ресавском наречју“ у самом *Рјечнику* и малобројним лексемама из овог краја које су се нашле у њему.

Кључне речи: Српски рјечник, 1818, Вук Стефановић Караџић, Ресава, кнез Милосав Здравковић Ресавца.

Крајем новембра 1818. године у Бечу, у штампарији Јерменског манастира, завршено је штампање речника међаша српске лексикографије, али и књиге која је умногоме одредила развој српског књижевног језика, књижевности и имала утицаја на судбину других хуманистичких дисциплина, попут етнографије, фолклористике итд. То је књига са насловом *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима скупио и на свијет издао Вук Стефановић Караџић*, позната као Вуков први *Српски рјечник*.¹ У овом прилогу говорићемо, с једне

* marina.spasojevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ За историјат настанка овог речника и његов пријем у јавности, с једне, и његове лексикографске и лингвистичке карактеристике в. Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд, 1924; М. Поповић, *Вук Стефановић Караџић 1787–1864*, Београд, 1964; исти, *Памћивек (Српски рјечник Вука Сп. Караџића)*, Београд, 1983; А. Белић, *О великим сивараоцима*, Изабрана дела Александра Белића, књ. VI, Београд, 1998; П. Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Поговор у: *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 2, Београд, 1965 (прештампано у П. Ивић, *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела Павла Ивића IV, Сремски Карловци – Нови Сад, 1991, 5–184).

стране, о материјалној потпори приликом припреме за штампу Вуковог *Српског рјечника*,² где ћемо успоставити копчу између Вука и кнеза Милосава Здравковића Ресавца, а с друге стране, указаћемо на оно што је у Вуковом *Рјечнику* обележено као ресавско (наречје, како га Вук назива) и има ли речи из ресавског краја у њему. Циљ овога текста није пуко повезивање локалног у јубиларној години са Вуковим *Српским рјечником*, већ и да се, између осталог, покаже како су све поре српства, сви српски крајеви на свој начин уткани не само у ово Вуково дело већ и у целокупно настојање Вуково за успостављање књижевног језика на народној основици.

Са Вуковим радом и припремама за издавање *Српског рјечника* јавност је била упозната преко Новина српских од 1816. године тако што се Вук огласио *објавленијима* (огласима) три пута. Најпре, марта 1816. године,³ потом у исто време после две године – марта 1818. године⁴ и на крају средином исте године.⁵ Прво и друго објавленије имали су идејни и пропагандни циљ. Наиме, Вук је желео да представи речник и његов значај у тежњи за успостављањем књижевног језика на народној основици, а тим идејним постулатима да подстакне читаоце на претплату – пренумерацију. Треће *објавленије* је кратко и дато је са циљем да се допуни пренумерација, јер средстава није било.⁶

Податке о путевима и странпутицама до Вуковог *Рјечника*, пре свега, доноси нам његова преписка.⁷ Из Вукових писама ишчитавамо која је питања морао решавати како би постигао свој циљ: прво, стручна, језичка – граматичка (фонетска, пре свих, која су првом издању дала печат једног дијалекта, док се у издању 1852. године ствара надијалекатска база: писање *x*, одустајање од јекавског јотовања итд.), избор дијалекатске основице, графијско-ортографско (графеме *ђ*,

² Уп. М. Спасојевић, *У сусрећ двестойојој годишњици Вуковог првог издања Српског рјечника*, Даница, српски народни илустровани календар за 2017, Београд, 2016, 260–269.

³ Прво објавленије (оглас) и позив на пренумерацију (претплату) за *Српски рјечник* Вук је написао у Шишатовцу 20. марта 1816. године, а штампано је на два непагинирана листа 4°, као додаток Новинама српским у Бечу за број 88 од 18. априла, број 112 од 16. маја и број 172 од 23. септембра 1816. године. На последњој страници сваког од ових бројева налазила се белешка која је скретала пажњу на Вукову објаву.

⁴ Друго објавленије штампано је на два листа великог формата 8°, исто као додаток Новинама сербским у бројевима 20, 21 и 22 од 9, 13. и 16. марта 1818. године, са уредничком белешком на крају.

⁵ Треће објавленије штампано је у броју 58 од 20. јула 1818. године Новина српских.

⁶ О садржају објавленија и фазама на изради и издавању *Рјечника* в. М. Спасојевић, *У сусрећ двестойојој годишњици Вуковог првог издања Српског рјечника*.

⁷ Вук Стеф. Караџић, *Прейска I (1811–1821)*, Сабрана дела Вука Караџића XX, Београд, 1988.

ћ итд.) и лексикографска, те и како назвати ово дело – *Рјечник, Словар, Лексикон* и сл., и друго, једнако битна – издавачка и финансијска. Могли бисмо направити паралелу на овом месту – и после два века ове препреке једнако стоје пред лексикографима. Он је са својим намерама упознао своје сараднике: Димитрија Давидовића, Димитрија Фрушича, Павла Соларића, Георгија Захаријевића. О стручним пирањима дискутовао је највише са Мушицким и Копитаром.

Преписка нам говори да је одзив за пренумерацију био мали или испод Вукових очекивања. Примера ради, навешћемо податке из неких писама из 1816. године. Писмо Јована Миоковића датовано у почетак априла 1816. године већ говори о томе како је списак пренумераната тешко начинити када се ни од оних који би требало први да дају не може наплатити. То се односи на народне прваке: проту Матеју Ненадовића, потом кнеза Павла Марковића, и са њим скелецију Благоја, који су се пријавили, али су „заборавили“ дати новац.⁸ Из Беча, нпр., 11. јуна Димитрије Фрушић извештава да је Павле Соларић нашао десет пренумераната, али да мисли да би их још више било кад би се доносили и италијански преводни еквиваленти. С тим да речник буде српско-немачки-латински-италијански, слаже се и Копитар.⁹ Соларић понавља и у писму од 19. јула из Венеције како је и Димитрије Давидовић с тим сагласан, јер би се тако већи број претплатника привукао.¹⁰ Како се писмом од 20. новембра Георгије Магарашевић вајка Вуку да је премештен у новосадску гимназију, па да му из Карловаца не може пренумеранте прибавити,¹¹ већ 22. новембра професор новосадске гимназије Димитрије Стефановић шаље списак од 29 пренумераната.¹² Платон Атанацковић у свом писму од 10. октобра Вуку шаље из Сомбора 7, а из Сентандреје имена 8 пренумераната.¹³ Стефан Филиповић 14. новембра из Руме шаље имена 10 пренумераната.¹⁴ Једини охрабрујући податак стиже из Далмације. Наиме, у свом писму од 27. августа Димитрије Давидовић извештава Вука да је у Шибенику владика Краљевић сабрао 105 пренумераната (мање окрепљујући податак јесте да они нису давали у форинтама, те се и на курсу губи).¹⁵

Вук је писао свим виђеним људима и тражио да препоруче његов подухват и нађу пренумеранте, а рок за завршетак пренумерације се

⁸ *Истио*, 298.

⁹ *Истио*, 304.

¹⁰ *Истио*, 311.

¹¹ *Истио*, 338.

¹² *Истио*, 343–344.

¹³ *Истио*, 326.

¹⁴ *Истио*, 335.

¹⁵ *Истио*, 318.

одлагао како новац није пристизао у очекиваним свотама. Тако, Вук 1. октобра пише Урошу Несторовићу, врховном надзорнику српских школа у Угарској, да препоручи речник директорима школа,¹⁶ што му он из Будима 6. октобра и обећава.¹⁷ Вођен горенаведеним примерима епископа Венедикта Краљевића, Вук пише епископу пакрачком Мојсију Миоковићу 15. октобра да и он по својој епархији позива на пренумерацију.¹⁸ Међутим, тешка материјална ситуација не дозвољава да се људи одазову, како се поручује у писму од 21. децембра, али га владика Миоковић не оставља без икакве материјалне потпоре и шаље му 100 форинти.¹⁹

Вукови сарадници Давидовић, Фрушић, Соларић, Захаријевић обавештавали су Вука о приспелим пренумерантима или неодазиву. Тако прикупљен новац није био довољан за штампу, а животне околности неретко су приморавале Вука да узима за живот од тог новца. Датуми које је предвиђао за улазак у штампарију и завршетак штампања стално су се померали, а цена пренумерације на крају била повећана са 10 на 20 форинти.

Рачунајући на бујање националног поноса, као и институцију добротворства, немајући других извора, крајем 1816. године Вук пише књазу Милошу Обреновићу, проценивши да он може бити покровитељ овог дела. Наиме, Вук кнеза упознаје са тим да је саставио речник – после Рајићеве историје најзначајнију српску књигу – али да су трошкови издавања 6.000 форинти. Међутим, Вук се нада да ће српски владар послати 300 дуката, јер би особита част била ако би издавање ове књиге помогао и учинио ползу и славу целом српском роду, а Вуку помоћ и благодетности. Као знак благодарности, Вук би књигу посветио кнезу Милошу.²⁰ Нажалост, нису уследили очекивани резултати, о чему сведоче извештаји Димитрија Фрушића о том питању из 1817. године. Тако, рецимо, 28. августа Фрушић се писмом обраћа кнезу Милошу са молбом и подсећањем да новчано помогне Вуку,²¹ на које до 20. септембра није добио одговор.²² Мало наде доноси писмо од 24. септембра, којим Фрушић јавља за кнежев одговор у коме благодари на части и помоћ обећава, али да сачекају 25. октобар и Народно собрание.²³ И после вишекратног распитивања, у писму 14. децембра

¹⁶ *Исџо*, 322.

¹⁷ *Исџо*, 324–325.

¹⁸ *Исџо*, 327.

¹⁹ *Исто*, 359–360.

²⁰ *Исџо*, 376–378.

²¹ *Исџо*, 500–501.

²² *Исџо*, 507.

²³ *Исџо*, 508–509.

Фрушић обавештава Вука да је од Јове Миоковића посередно сазнао да су се у Собранију супротставили Милошевом обећању, те да новац може добити кад књига изађе.²⁴ Из писма од 23. фебруара 1818. године сазнајемо да је старањем Димитрија Фрушића од кнеза обећана само скромна помоћ од 1500 гроша.²⁵

У пролеће 1818. рукопис речника је већ био у штампарији Јерменског манастира, али новац за штампу, без обзира на све покушаје да међу српским првацима и малобројном интелигенцијом и просвећенима дође до средстава, ипак није обезбедио, о чему сведоче и горенаведене обраћања црквеним лицима, интелигенцији и, на крају – господару кнезу Милошу Обреновићу. Најдрастичнији потез био је када је Вук 5. августа писао и цару Францу Првом са молбом да пружи потпору *илирско-немачко-лајинском* речнику,²⁶ али је 16. септембра добио негативан одговор од Бечког градског поглаварства.²⁷ Но ипак, напорним системом пренумерације, те истрајношћу и упорношћу, крајем 1818. године *Српски рјечник* је доспео у руке читалаца. Одјек у црквеним круговима био је очекивано негативан, како због писма, тако и због Вуковог навођења свих народних речи (нарочито опсцених).

Прегледајући Вукову преписку везану за излазак *Српског рјечника*, наишли смо и на име ресавског старешине – кнеза Милосава Здравковића Ресавца. Подсетимо се: бројне чињенице везане за личност и дело овог ресавског првака, као и велики део његове преписке, доступнијим су 2013. године учинили у својој монографији *Милосав Здравковић – њрви човек Ресаве, ѡрагом ѡредања, зајиса и архивске грађе* проф. др Десанка Стаматовић и Бошко Обрадовић.²⁸

Описмењавање Милосава Здравковића, потоњег кнеза ресавског, заснивало се на средњовековној традицији, у школама које су се неговале при манастирима и црквама. Он је 1808. године испунио услов да се упише на Велику школу и тако се нашао у генерацији великошколаца у којој је био Вук. Дакле, Милосав Здравковић био је школски друг Вука Карацића,²⁹ касније његов домаћин у Свилајнцу на пропутовањима кроз Србију.³⁰ Према архивској грађи, Милосав Здравковић био је претплатник и на *Новине сербске из царсѡвујущег града Вијене*³¹

²⁴ *Исѡо*, 537.

²⁵ *Исѡо*, 560–561.

²⁶ *Исѡо*, 607–609.

²⁷ *Исѡо*, 624.

²⁸ Д. Стаматовић, Б. Обрадовић, *Милосав Здравковић – ѡрви човек Ресаве, ѡрагом ѡредања, зајиса и архивске грађе*, Свилајнац–Деспотовац, 2013.

²⁹ *Исѡо*, 20/1.

³⁰ *Исѡо*, 77/2.

³¹ *Исѡо*, 72/1.

и у присним односима са Димитријем Давидовићем, који га је запамтио и поменуо у својим новинама као јединог претплатника ван књажевске куће још 1817. Године, а исто тако пренумерант и на друге вукове књиге.³² А како Вукова преписка сведочи: Милосав Здравковић Ресавац је био једини потенцијални пренумерант из Свилајнца, односно Ресаве за *Српски рјечник* 1818. године. Наиме, 23. јануара 1817. Георгије Захаријевић из Земуна јавља, по налогу Ј. Миоковића, да су се као пренумеранти пријавили још двојица, међу којима, кнез Милосав Здравковић Ресавац. Међутим, као доследни следбеник политике Милоша Обреновића, после горепоменуте књажеве одлуке да ускрати Вуку помоћ, претпостављамо да се и кнез Здравковић Ресавац поколебао и повукао своју пренумерицају, јер у истом Захаријевићевом писму стоји да му је јуче јављено да су се они „раскајали и да следоватељно нећеју“.³³

Но, ипак одштампана књига говори другачије. У списку пренумераната, после списка означеним римским бројем један I СВЕШТЕНИЦИ, под римским два наведени су ОСТАЛИ ЉУДИ по местима. Из Бијограда у Србији, под б) међу кнезовима и осталим господарима нашло се име Милосав Здравковић, кнез Ресавски. Дакле, ипак је наш кнез имао свој удео у издавању овог дела.

Међутим, иако је сва прилика да је Вук више пута боравио у Ресави,³⁴ кнеза Милосава Здравковића Ресавца помиње једино у *Српским народним њословицама*, тек 1849. године, уз причу о Грку и берберину, коју је код Ресавца и записао.³⁵

Сада прелазимо на језичке занимљивости. Наиме, док је Вук у *Писменици* из 1814. године разликовао херцеговачки и сремски говор, од 1817. године и критике Видаковићевог романа *Љубомир у Јелисијуму* штокавски дијалекат дели на три наречја: ерцеговачко, сремачко и ресавско.³⁶ Дакле, издваја ресавско наречје као посебно, које карактерише доследна замена *јайџа*. Тога става се држи и у Предговору уз *Рјечник*: „Ја сам овђе Српски језик раздијелио на три наречја: Ерцеговачко, Ресавско и Сремачко [...] Ресавским се говори по Браничеву, њо Ресави [курзив М. С.], по Лијевчу и по Темнићу и горе даље уз Мораву, по

³² Исто, 134/2.

³³ Вук Стеф. Карацић, *Прејиска I (1811–1821)*, 392.

³⁴ Д. Стаматовић, Б. Обрадовић, *Милосав Здравковић*, 133/2, два пута у новом кнежевом конаку; међутим, остало је забележено да се Здравковићев син Јосиф касније најдуже и најрадије задржавао у Вуковој кући у Бечу, која је била центар окупљања интелектуалаца, *исјо*, 137/2.

³⁵ *Исјо*, 77/2.

³⁶ Уп. и М. Јовановић, *Белићеве мисли о Вуку као дијалектологу*, у: Александар Белић, српски лингвиста века. Књ. 1. *О Александру Белићу на Научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2016)*, Београд, 2016, 151–168.

наји Параћинској, по Црној ријечи и по крајини Неготинској.“ Поред доследне замене *јай̑а*: *девојка*, *леј̑еј̑и*, *деј̑е*, Вук још истиче и сибиларизацију код именица мушког рода на *к*, *г* у акузативу множине: *ој̑анце*, *орасе*, *кожусе*, *Турце* и код именица женског рода стари падежни наставак датива именица *а* кратко тврдих основа – *јай̑*: *дао девојке*, *дао жене*, и локатива: *седи у Ресаве*.

Ознаку Рес. и Срем. у *Рјечнику* носи неколико група речи. Реч је о системским територијалним одликама, односно о фонетским и морфофонолошким дијалектизмима. Најпре се издваја група екавизама: *бег*, *бегаце*, *бегай̑и*, *беда*, *беди̑и*, *беђење*, *бежан*, *бежање*, *бежай̑и*, *безгрешан*, *безгрешно̑и*, *бел*, *бела*, *Бела недеља*, *белица*, *беласање*, *беласай̑исе*, *белац*, *Бела црква*, *белега*, *бележење*, *бележй̑и*, *белило*, *белиља*, *белина*, *бели̑и*, *бели̑исе*, *белобрк*, *Белов*, *Беловар*, *беловина*, *беловлева*, *Белогрли*, *белонoga*, *белуга*, *белугов*, *белење*, *Београд*, *бесне̑и*, *благовесй̑*, *блед*, *браја*, *брай̑а*, *браца*, *брег*, *бресй̑*, *вавек*, *веверица*, *вејавица*, *век*, *венац*, *венчање*, *вера*, *вей̑ар*, *вешай̑и*, *водир*, *гнездй̑исе*, *грешй̑и*, *девер* итд. Уп. речнички чланак:

Бела, f (Рес. и Срем) само у загонетки: Бела белу зове: дај ми бело бела леба испод бела скута (т. ј. овца и јагње).

Другу групу са овом ознаком чине именице мушког рода које се мењају као именице женског рода: *Андра*, *Анй̑а*, *Арса*, *Аћа*, *Аца*, *Баба*, *Бабин*, *Бай̑а*, *Боја*, *Васа*, *Вића* итд. Код Вука су то све посебне одреднице упућене на „ерцеговачку“ варијанту.

Правих покрајинских речи има врло мало. Издвојићемо овом приликом један реликт у сваком погледу: **веднути**, нем (у Ресави и у Лијевчу) *vide* виђети. Дакле, глагол са старом прасловенском основном, потом сложеницу *Велигдан*, за коју Вук каже да се говори „доље преко Мораве“, Васкрс, а и данас живу у ресавском крају.

И за крај наводимо одредницу:

Ресава, f 1) најја Тупријска. 2) вода што тече кроз ту најју, Ресавац (вца), човек из Ресаве. Ресавкиња, жена из Ресаве. Ресавски, ка, ко.

Највише речи са територијалним обележјем у *Српском рјечнику* заступљене су из Црне Горе, Боке, из Бачке, дакле, из оних крајева где је било великих међукултурних контаката и где су преузете речи постале део свакодневице и нису се шириле по читавој територији. Према одређењу које Вук даје, ресавско наречје је у центру и репрезент је и чувар аутентичних словенских основа.

Marina Lj. Spasojević

RESAVA AND THE FIRST EDITION OF VUK STEFANOVIĆ
KARADŽIĆ'S *SRPSKI RJEČNIK*

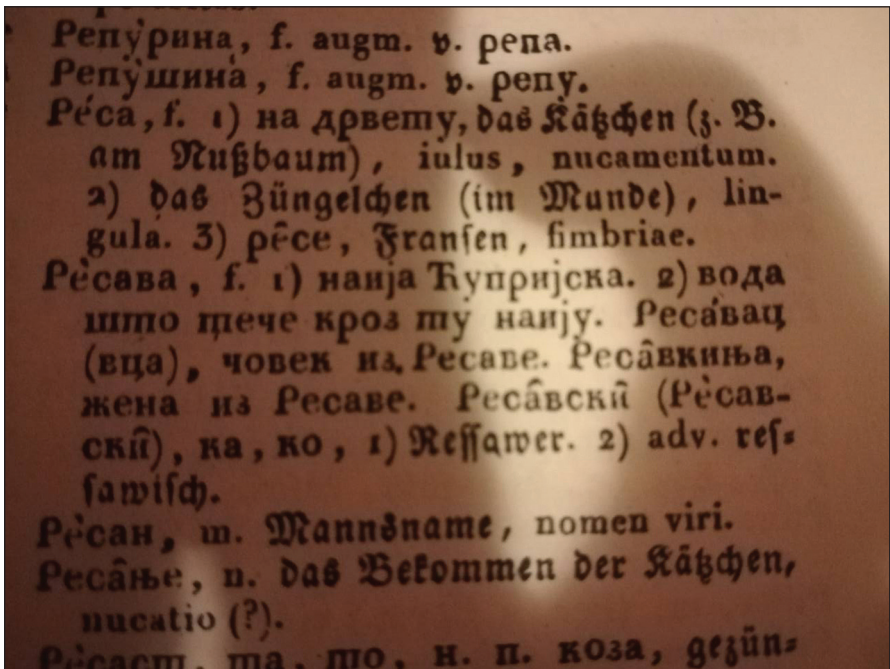
S u m m a r y

The paper highlights the ‘place’ of Resava in Vuk Stefanović Karadžić’s *Srpski rječnik* (*Serbian Dictionary*), published in 1818. The first section of the paper deals with the preparations for the publication of the *Dictionary* through a system of pre-subscription and the role of *Knez Milosav Zdravković Resavac* in this process. The second section focuses on the “Resava dialect” in the *Dictionary* and the few lexemes from this region that were included in it.

Keywords: *Srpski rječnik*, 1818 A.D., Vuk Stefanović Karadžić, Resava, *Knez Milosav Zdravković Resavac*.

Сл. 1. Кнез Милосав Здравковић Ресавац

Сл. 2. Ресава у Ср̩јском Рјечнику из 1818. године

Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји,
књижевности и уметности X“, 2018. године

ХРОНИКА XXVI ДАНА СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА.

Дани у славу Деспота

Још једно свечано августовско вече у Деспотовцу, још један празник Преображења Господњег на Тргу деспота Стефана Лазаревића. Вече којим су Дани српскога духовног преображења ушли у другу четвртину века и почели двадесет шесту годину заредом. Сада је већ у њиховом имену много места за причу о традицији и трајању.

Манифестација је 2018. године започела концертом хора Факултета педагошких наука из Јагодине, под руководством професора Јелене Гркић Гинић и Милице Станковић. Публика је имала прилику да слуша композиције православне духовне музике, али и песме инспирисане српском народном традицијом.

У име домаћина и организатора, бројној публици обратио се председник Општине Деспотовац Никола Николић, који је, поред осталог, рекао: „Ова наша велика културно-научна манифестација је покренута давне 1993. године у част и славу Високог Стефана, задужбинара Манасије, са циљем очувања традиције, писмености и културе настале у врелу духовности Ресавске школе из XV века, окупивши у Манасији велики број учених људи тог времена. Шест стотина година постојања овакве светиње је озбиљан поглед уназад, којим се може похвалити мали број народа у савременом свету. Као локална самоуправа веома смо поносни што имамо овако вредан и редак средњовековни споменик историје и културе српског народа и што, заједно са Републичким заводом за заштиту споменика културе и Српском православном црквом, чинимо све како би га сачували за будућа поколења. Манасију чувамо овом манифестацијом, свесни чињенице да је највредније што је овај део Србије има и да ће кад-тад доћи на листу Светске културне баштине. Уз помоћ државе, ових дана приводимо крају радове на

Свечано отварање манифестације

реновирању пута од Деспотовца до Манасије, изградњу нове стазе, која ће Манасију додатно приближити Деспотовчанима.“ Председник Николић је посебно захвалио Министарству културе и информисања на значајној финансијској помоћи која се већ неколико година пружа Данима преображења.

Манифестацију је свечано отворила Славица Трифуновић, помоћник министра за културу и информисање, оценивши Дане српскога духовног преображења као „једну од најзначајнијих и најквалитетнијих манифестација које се током летњег периода одржавају у Србији. Дани српскога духовног преображења у Деспотовцу, ево већ 26 година заредом, показују да се и летњим манифестацијама може дати и те како квалитетан културни значај. Започети у тешким околностима 1993. године, Дани српскога духовног преображења су полако, из године у годину, употпуњавали свој профил и садржајност, постајући тако једна од најзначајнијих манифестација у земљи, чије се одржавање сваког новог 19. августа очекује са нестрпљењем и радозналешћу. Иако смо, притиснути дугогодишњим бременом сваковрсних проблема, готово и престали да се осврћемо на лепо и смислено, овога пута морамо рећи да Дани српскога духовног преображења управо то јесу. А како би другачије и могло да буде у Деспотовцу на Преображење! У Деспотовцу, у месту јединствене природне лепоте и изванредног културног и духовног наслеђа, које ове године обележава шест векова од изградње манастира

Манасије, задужбине деспота Стефана Лазаревића, бисера моравске школе наше средњовековне архитектуре и дома величанствених ликова светих ратника.“

Наредног, другог дана манифестације, у касним поподневним часовима у Народној библиотеци „Ресавска школа“ одржано је представљање зборника сачињеног од двадесет радова излаганих на научном скупу одржаном 2017. године. Радове објављене у овом, двадесетом по реду зборнику, представили су и публику на њих подсетили проф. др Злата Бојовић, дописни члан САНУ, и проф. др Радивој Радић.

Вече је настављено у галерији Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“ отварањем изложбе скулптура Велимира Каравелића. Ово је први пут да се у оквиру Дана приређује изложба уметничких скулптура. Изложена дела под називом „Тишина“ инспирисана су животом и подвижништвом православних монаха и монахиња и тематски се у потпуности уклапа у црквену нит свих културних и научних дешавања тог лета у Деспотовцу, а то је обележавање шест векова Манасије. Изложбу је отворио Душан Миловановић, историчар уметности.

Дан је завршен на Тргу деспота Стефана представом „Време чести и поноса“ у извођењу глумаца позоришта „Славија“ из Београда. Представа прати два великана српске војне историје, Живојина Мишића

Позоришна представа Време поноса и чести

Изложба слика у Манастирској воденици

и Степу Степановића, истичући у први план њихову снагу, патриотизам и међусобно пријатељство, које их је повезивало.

Трећи дан, 21. август, донео је Деспотовцу још један научни скуп, десети под називом „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности“. Већина пријављених реферата односила се на посебну подтему посвећену обележавању великог јубилеја – 600 година од изградње Манасије. Овај, већ по традицији дводневни научни скуп, донео је у свом првом дану укупно 10 нових научних радова, које редом потписују имена врских познавалаца одређених научних области у оквиру националног средњег века. Опет су, као и ранијих година, у центру научне пажње били деспот Стефан и његова Манасија. Првим даном научног скупа председавали су академик Злата Бојовић и проф. др Томислав Јовановић.

Истог дана, у послеподневним часовима деспотовачкој публици су представљене две изузетне књиге, чији је издавач Народна библиотека „Ресавска школа“. Пројекат *Издавање књига њоводом 600 година манастира Манасија* – „*Мој речник Манасија*“ и *фототипско издања књиге „Манастир Манасија“ из 1928. године*, за који су додељена средства Министарства културе и информисања Народној библиотеци „Ресавска школа“ као издавачу, изнедрио је ова два драгоцене издања.

На првом месту је фототипско издање књиге *Манастир Манасија* из 1928. године, коју су као аутори потписивали др Станоје Станојевић,

др Лазар Мирковић и архитекта Ђурађ Бошковић, а чији је издавач тада био Народни музеј у Београду. Књигу је тада, као велики добротвор Народног музеја, у целости финансирао један од највећих српских научника свих времена, Михаило Пупин, а књигу је штампала Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. Ово издање књиге рађено је поводом пет векова од смрти деспота Стефана Лазаревића и нешто више од пет векова од изградње његове величанствене задужбине.

Другу књигу, замишљену као дечију, која је требало да се ради по узору на књигу *Мој речник Сџуденица*, те да буде насловљена *Мој речник Манасија*, као аутор потписује проф. др Оливер Томић, историчар уметности. Она је објављена под ауторским називом *Манасија – небо на земљи*. Књига је намењена деци старијег основношколског узраста, али и најширој читалачкој публици и на популаран, али с друге стране, врло компетентан начин говори о самом манастиру Манасији, као и о његовом ктитору деспоту Стефану Лазаревићу и српској историји његовог времена. Ова публикација је богато опремљена фотографијама, а највећи део њих издавач је добио од Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда.

У оквиру Дана преображења књигу *Манасијир Манасија* представила је академик Злата Бојовић, док је проф. др Оливер Томић, поред

Представљање књига о Манасији – др Оливер Томић

представљања књиге *Манасија – небо на земљи*, одржао и предавање на тему „Ресава као чудо српског средњег века“.

Фототипско издање књиге *Манасџир Манасија* штампано је у укупном тиражу од 1000 примерака, од чега је 100 примерака у тврдом, а преосталих 900 примерака у брошираном повезу. Књига (брошура) *Манасија – небо на земљи* штампана је у тиражу од 200 примерака.

За дан централне прославе поводом јубилеја – шест векова од изградње манастира Манасије, која је уприличена 5. августа 2018. године у самом манастиру, управи манастира је предано укупно 120 примерака књиге *Манасџир Манасија*, као и 100 примерака брошуре *Манасија – небо на земљи*. Вредан бележења на овом месту је и податак да је Народна библиотека „Ресавска школа“ у договору са Министарством културе и информисања свим јавним библиотекама у Републици Србији поклонила по један примерак фототипског издања књиге *Манасџир Манасија*, с обзиром на то да је издање из 1928. године изузетно ретко у фондовима наших библиотека.

Овај дан, препун дешавања, настављен је у вечерњим сатима у Манастирској воденици отварањем изложбе слика насталих на ликовној колонији „Ресава 2018“. Изложбу је отворио професор Слободан Штетић, њен дугогодишњи учесник.

Бројна ликовна публика се потом преместила у хол деспотовачког Центра за културу, како би присуствовала отварању изложбе Влатке Миленковић, дипломираног сценографа по образовању, директора ове установе културе. О ауторкином врло специфичном и препознатљивом ликовном изразу говорила је Оливера Вукотић, историчар уметности, а догађај је донео са собом посебну и Деспотовчанима препознатљиву и пријатну емоцију, коју увек доносе представљања радова завичајних аутора, о ком год виду уметности да је реч.

Програм трећег преображењског дана вратио је публику поново у Народну библиотеку „Ресавска школа“ на поетско вече Пере Зупца. Свечана сала била је попуњена до последњег места, а вече, препуно сете и лепих емоција, крунисано је минутима у којима је сам Перо Зубац рецитовао стихове своје чувене „Мостарске кише“...

Среда, 22. Август, почела је управо тамо где се претходни дан завршио – у деспотовачкој библиотеци. У оквиру другог дана научног скупа, којим су председавали др Гордана Томовић и проф. др Гордана Јовановић, изложено је још осам научних радова, који су додатно обогатили научна сазнања о српском средњем веку, посебно о времену владавине деспота Стефана Лазаревића.

Тема трибине, која је као посебан програм укључена у Дане српскога духовног преображења од 2015. године, овога пута била је

Трибина поводом двестогодишњице изласка
Српског рјечника Вука Стефановића Караџића

„Два века од првог издања Вуковог *Српског рјечника*“. О значају овог великог дела, које је у основу књижевног поставио народни језик и које је за српску културу и језик много више од самог речника, говориле су проф. др Рада Стијовић, др Наташа Вуловић и др Марина Спасојевић из Института за српски језик САНУ.

Филмска публика имала је прилику да у току вечери погледа филм „Челичне ратнице“, који је приказан у Дому културе у Ресавици. Филм редитељке Јелене Миле говори о хероинама Првог светског рата, попут Милунке Савић, Надежде Петровић и многих других, које су у најстрашнијим ратним условима показивале надљудску снагу и хуманост.

Још једно топло августовско вече на деспотовом Тргу завршено је звуцима цеза. Цез саксофониста, композитор и аранжер Јован Маљковић и Балкан салса бенд вече су започели обрадама српске и балканске музике, а завршили га познатим светским цез композицијама. У сваком случају, био је ово концерт за најпробирљивију музичку публику.

Наредни дан започео је у градском парку у Деспотовцу, где је организована још једна смотра народног умећа и стваралаштва, попут оних које се последњих година редовно одржавају у оквиру Дана

Концерт Јована Маљковића

преображења. Бројни посетиоци имали су још једну прилику да уживају у призорима најразноврснијих производа од меда, воћа, лековитог биља, творевина ручне радиности... Трговало се, разговарало, дружило, чему и служе оваква места и прилике.

У вечерњим часовима је у препуној свечаној сали библиотеке одржан концерт младих музичких талената Деспотовца. На клавирским диркама смењивале су се руке наших младих суграђана: Олге Милановић, Иве Николић, Љубице Никодијевић, Драгане Милојевић, Ане Петровић, Наталије Драгомировић, Невене Станојевић, Теодоре Стојадиновић, Анастасије Богосављевић, Маше Максимовић, Софије Јовановић, Мије Шолак, Стефана Петровића, Петра Вуксановића, Богдана Алимпијевића. Вече је обогаћено и звуком хармонике Андрије Милорадовића, изузетним гласом Ирене Симоновић, звуцима гитара Анице Панић и Милице Стојадиновић. За крај вечери наступио је Стефан Стојановић на бубњевима, дајући сјајном расположењу публице снажан печат.

У истом духу је настављено ово преображењско вече концертом камерног оркестра „Симфонијета Београд“ на Тргу деспота Стефана Лазаревића. Под диригентском палицом Александра Седлара извођена су дела Моцарта, Штрауса, Хонегера, а посебан гост на концерту била је млада виолинисткиња из Београда Јана Јаковљевић.

Концерт камерног оркестра „Симфонијета Београд“

Наредна три дана Деспотовац је био место одржавања четвртог Међународног витешког фестивала „Деспот Стефан Лазаревић – JUST OUT 2018“.

Фестивал је овога пута отворио његов директор Владимир Благојевић, који је, поред осталог, рекао: „Част ми је и задовољство што стојим пред вама и што смо заједно вечерас подно зидина Манасије, која слави шест векова постојања. Наша мисија је да овим фестивалом оживимо сећање на великог деспота Стефана Лазаревића, који нам је у наслеђе оставио дивљења вредан манастир и витешке врлине, по којима је био познат широм Европе. Овим величанственим амбијентом и догађајем желимо да пошаљемо најлепшу слику Србије у свет.“ На самом отварању премијерно је приказан филм „Научити мрак да сија“. Учешће у овом тродневном спектаклу, поред 25 европских земаља, узели су Иран и Судан, чије су трупе подно зидина величанствене Манасије приказивале витешке вештине својих земаља.

Након наступа културно-уметничког друштва „Бук“ и трупе „Уна сага сербика“, витезови су, уз звуке француских средњовековних мелодија, дефиловали испред публике, а потом верно дочарали различите витешке борбе.

Наредна два дана, витешко село, смештено поред Манасије и реке Ресаве, пружало је нестварну слику европског средњег века. Витезови, даме, шатори, оружје, музика, комплетан екстеријер омогућавао је ре-

кама посетилаца да доживе јединствено искуство у савременом свету. Публика, а посебно деца, опробавала се у разним играма које потичу из средњег века, искушавала вештине заборављене у неким давним временима. Чули су се сви европски језици, а дух домаћинске Србије огледао се и у бројним штандовима који су нудили храну и пиће из домаће

Витешки фестивал

радиности, посебно ресавског краја. Вече је, поред свега осталог, носило и наступе плесачких трупа, попут „Краљевске школе оријенталног плеса“ и украјинских циркуских плесачица. Било је ту места и за каскадере и гутаче ватре, као и за најразличитије витешке борбе. Процена је да је Деспотовац и Манасију за три дана посетило више од сто хиљада људи, а вести о међународном витешком фестивалу пренели су и светски медији, попут „Њујорк тајмса“, „Дејли тајмса“ и „Ројтерса“.

Недеља, 26. август, у раним вечерњим часовима вратила је публици наставак програма у оквиру Дана српскога духовног преображења, након три дана посвећена витешком фестивалу. Наиме, у холу Основне школе „Деспот Стефан Високи“ изведена је представа „Дечије играрије“ позоришта „Звонце“ из Ниша. Представа је базирана на познатим песмама великих српских дечијих песника, попут Љубивоја Ршумовића, Душка Радовића, Добрице Ерића, а као и све представе овог позоришта отворена је за учешће најмлађе публике у њој.

Иако је због кише пресељен са градског трга у спортску халу, концерт групе „Балканика и нова деца“ са Сањом Илићем на челу донео је Деспотовцу величанствен музички спектакл. Готово три сата необјашњиве енергије је покретало музичаре и публику. Извођен је за „Балканику“ препознатљив спој балканске музичке традиције и модерног звука.

Позоришна представа за децу

Претпоследњи дан преображењских окупљања у Деспотовцу протекао је у музичким програмима. Најпре је одржан концерт изворних народних песама групе „Огрлица од бисера“, намењен старијој публици, која је истински уживала у песмама своје младости, а после њега је уследио наступ рок групе „Земља грува“. Махом млађа публика уживала је у аутентичном музичком изразу ове групе, у коме доминирају „црни ритмови“.

Уторак, 28. август, у Деспотовцу традиционално је обележио концерт фолклора. Изузетност ове вечери у односу на раније јесте у томе што је овогодишњи концерт извео фолклорни ансамбл Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“. Иако је до тада постојао мање од годину дана, ансамбл је лепотом игре и енергијом задивио бројну домаћу публику, која им се одужила дугим аплаузима.

У име организатора и домаћина, 26. Дане српскога духовног преображења свечаним говором затворио је председник Скупштине Општине Деспотовац Златко Марјановић, заказујући ново дружење у Деспотовцу за тачно годину дана.

Међу многобројним културним и едукативним програмима који су се одржали између 26. и долазећих 27. Дана српскога духовног преображења, а везани су за активности Народне библиотеке „Ресавска школа“, овом приликом издвајамо, на првом месту, доделу Вукове награде библиотеци у Деспотовцу.

Иако је одлука донета крајем децембра 2018. године, сам свечани чин доделе Вукове награде уприличен је 5. фебруара 2019. године у Председништву Републике Србије у Београду, у присуству великог броја јавних личности из света културе, уметности и науке. Народна библиотека „Ресавска школа“ нашла се међу десет добитника Вукове награде за 2018. годину. Награда се додељује 55. пут за „изузетан допринос развоју културе у Републици Србији и свесрпском културном простору“, и то појединцима, установама и организацијама које делују на ширењу културе, просвете и науке.

Додели награде, као изузетно свечаном догађају високе разине, присуствовао је колектив Народне библиотеке „Ресавска школа“ са већим бројем пријатеља и сарадника установе, а њеном доделом су на најлепши начин крунисане 54 године рада библиотеке.

Доделу овог изузетно вредног националног признања у области културе библиотека је посебно прославила и задовољство поделила са својим суграђанима и корисницима у оквиру прославе Дана библиотеке, 30. марта 2019. године.

Други догађај, посебно вредан пажње у редовима ове хронике је представљање књиге *Утврђење манастира Ресаве: од замисли до остварења* аутора Гордане Симић и Светлане Вукадиновић, архитекта из Републичког завода за заштиту споменика културе. Вишегодишње искуство и сазнања стечена радом на обнови првенствено утврђења манастира Манасије, ауторке су преточиле у ову изузетну монографију, која је штампана на српском и енглеском језику, што је омогућило Министарство културе и информисања Републике Србије, и то 2018. године, када је кроз више програма обележено шест векова од изградње манастира Мансије.

Представљању ове књиге присуствовала је бројна деспотовачка публика, а о књизи и њеном настанку, поред аутора, говорили су и др Марко Поповић, археолог и један од рецензената, као и др Бранислав Цветковић, историчар уметности.

Санела Р. Симић
(Народна библиотека „Ресавска школа“,
Деспотовац)

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ
X

Превод резимеа
ауџори

Лектор и коректор
Марина Сјасојевић

Дизајн корица
Слободан Шићевић

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић
palcic@EUnet.rs

Штампа
Тојаловић
Ваљево

Тираж: 300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-523.6-9(082)

930.85(497.11)“04/14”(082)

94(497.11)“04/14”(082)

Научни скуп СРЕДЊИ век у српској науци, историји, књижевности и уметности (10 ; 2018 ; Деспотовац)

Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности. X : шест векова од завршетка градње манастира Манасије / Научни скуп, Деспотовац-Манасија, 21–22. август 2018 [у оквиру манифестације] XXVI Дани српскога духовног преображења ; редакција Станоје Бојанин ... [и др.] ; главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“ ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2019 (Ваљево : Топаловић). – 327 стр. : илустр. ; 25 cm

На спор. насл. стр.: The Middle Ages in Serbian Science, History, Literature and Arts. – Тираж 300. – Стр. 315–327: Хроника XXVI Дана српскога духовног преображења / Санела Р. Симић. – Напомене и библиографске референце уз радове. – Summaries.

ISBN 978-86-82379-84-3

1. Дани српскога духовног преображења (26 ; 2018 ; Деспотовац)

а) Манастир Манасија – Зборници

б) Србија – Културна историја – Средњи век – Зборници

в) Србија – Историја – Средњи век – Зборници

COBISS.SR-ID 280170252